

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ТАРАН НАТАЛІЯ ГРИГОРІВНА

УДК 343.22

ДИСЕРТАЦІЯ

**СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ:
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ**

12.00.08 – кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н.Г. Таран

Науковий керівник – **МОЗОЛЬ Станіслав Анатолійович**, доктор
юридичних наук, старший науковий співробітник

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Таран Н.Г. Суб'єкт злочину у кримінальному праві України: теоретичні та прикладні аспекти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. – Науково-дослідний інститут публічного права, Київ, 2019.

Наукову роботу присвячено комплексному та всебічному дослідженню інституту суб'єкта злочину, як одному з ключових у кримінальному праві України, здійснено його різноплановий аналіз, зважаючи на основні ознаки суб'єкта злочину, ґрунтовно вивчені історичні факти та сучасні нормативно-правові документи. З іншого ракурсу розглянуто ряд теоретичних питань, пов'язаних з ознаками суб'єкта злочину та власне самим поняттям, й практичних положень, які стосуються кваліфікації злочинів.

Також у дисертації розроблені наукові положення та отримані результати, які в сукупності дозволяють вирішити актуальне наукове завдання про суб'єкт злочину в Україні та іноземних державах, а також вплив іноземного законодавства на українське, зважаючи на євроінтеграційний курс нашої держави.

Системний аналіз вітчизняних наукових джерел та нормативно-правових актів за темою дослідження показав, що комплексні дослідження суб'єкта злочину в юридичній науці не проводились, що засвідчує актуальність та новизну представленої роботи. Поряд з цим зазначено, що існуючі наукові праці вчених про суб'єкт злочину та його основні ознаки можна класифікувати за різними критеріями, зважаючи на загальні положення про суб'єкт злочину та його окремі кримінально-правові ознаки: фізичну особу, осудність, вік кримінальної відповідальності, не оминаючи увагою питань про спеціальний суб'єкт.

З використання ряду спеціально-наукових методів, здійснено історико-правовий аналіз виникнення та розвитку вказаного вище поняття, а також подана авторська періодизація його становлення, зважаючи на законодавче закріплення в різні історичні періоди на українських землях, які входили до складу тих чи інших держав: 1) законодавчого становлення понять «злочинець» та «особа, яка вчинила злочин» (IX – I-ша пол. XVII ст.ст.); 2) диференціації віку суб'єктів злочинів (II-га пол. XVII – I-ша пол. XIX ст.ст) від якої залежала міра призначеного кримінального покарання; 3) поява термінів «неосудність» та «обмежена осудність» (II-га пол. XIX – початок XX ст.ст.); 4) юридичне закріплення поняття «суб'єкт злочину» (початок XX ст. – 2000 рр.), в межах суб'єкта злочину законодавець визначає мінімальний вік кримінальної відповідальності – з 14 років (за окремі види злочинів) та загальний – з 16 років; 5) нове розуміння суб'єкта злочину та його ознак (2001 р. – сучасність), які закріплені у кримінальному законодавстві. З поданої класифікації вбачається позитивна динаміка розвитку інституту суб'єкта злочину:

Також виокремлено основні ознаки суб'єкта злочину, суть яких розкрито послідовно, з урахуванням сучасних наукових теорій, що дало змогу зробити прогресивні теоретичні висновки з можливістю подальшого їх впровадження в практичну діяльність. Здійснено компаративний аналіз цих ознак з аналогічними ознаками в іноземному законодавстві. На основі чого в дисертації зроблено узагальнення про відсутність в іноземному кримінальному законодавстві чіткої регламентації поняття «суб'єкт злочину».

Так, у роботі приділена значна увага таким основним ознакам, як відповідальність юридичних осіб; стани осудності, обмеженої осудності та неосудності; вік кримінальної відповідальності.

Зокрема, обстоюється позиція, відповідно до якої запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні буде

порушувати основоположні принципи, ідеї та завдання кримінального права, тому є недоречним. На підтвердження цієї позиції наведено приклади деяких найбільш прогресивних іноземних держав, у законодавстві яких для юридичних осіб передбачені інші види юридичної відповідальності: цивільно-правова та адміністративна, що дозволяє економити засоби кримінально-правового впливу, однак, не залишає протиправні діяння юридичних осіб поза увагою законодавця.

Розпочато дискусію про стан обмеженої осудності, в результаті чого запропоновано розглядати стан обмеженої осудності як різновид осудності, а осудність, в свою чергу, як окрему кримінально-правову категорію, що дозволить зробити деякі уточнення в тексті ст. 18 КК України, законодавчо закріпивши, що особа, визнана обмежено осудною також є суб'єктом злочину та може нести покарання за вчинені нею діяння (дію чи бездіяльність).

Обґрунтовано позицію про зниження віку кримінальної відповідальності за різні види злочинів, що підтверджується статистичними даними, отриманими Генеральною прокуратурою України та які свідчать про зниження віку дитячої злочинності. Тому визначено, що загальним віком кримінальної відповідальності може бути досягнення особою, яка вчинила злочин 15-річчя, а за злочини, передбачені ч. 2 ст. 22 КК України, в яких додатковим безпосереднім об'єктом виступає життя та здоров'я потерпілого – 13 років, за інші злочини, передбачені ч. 2 ст. 18 КК України – 14 років. Наведено перелік позитивних аргументів про доцільність зниження віку осіб, для застосування до них примусових заходів виховного характеру та запропоновано визначити нижню вікову межу, починаючи з досягнення особою, яка вчинила злочин 10 років.

Розроблено більш детальний підхід до визначення додаткових кримінально-правових ознак спеціального суб'єкта злочину та їх змісту, що дозволить забезпечити правильну кваліфікацію злочинів, вчинених спеціальними суб'єктами або у співучасті з ними. Диференціація цих

ознак об'єднується у три групи по загальним характеристикам особистісних якостей спеціального суб'єкта злочину, становища особи, яка вчинила злочин у суспільстві та сім'ї та професійним обов'язкам спеціального суб'єкта.

Визначено, що ознаки спеціального суб'єкта злочину виконують такі важливі функції для кваліфікації злочинів, як криміналізаційна, розмежувальна та кваліфікаційна.

Систематизовано та узагальнено положення зарубіжного законодавства про суб'єкт злочину – уточнено ознаки, які, на відміну від українського законодавства, в іноземному тлумачаться неоднозначно. Однак, дискусія про співвідношення ознак суб'єкта злочину за кримінальним законодавством України та іноземних держав є незавершеною та дістала подальшого розвитку.

Ключові слова: суб'єкт злочину, суб'єкт правопорушення, фізична особа, юридична особа, осудність, неосудність, обмежена осудність, вік кримінальної відповідальності, спеціальний суб'єкт злочину, посадова особа, службова особа.

SUMMARY

Taran N.G. The subject of crime in the criminal law of Ukraine: theoretical and applied aspects. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a Candidate of Law Degree in Specialty 12.00.08 - Criminal Law and Criminology; criminal law. - Public Law Research Institute, Kyiv, 2019.

The scientific work is dedicated to the complex and comprehensive research of the institute of the subject of crime as one of the key point in criminal law of Ukraine, its various analysis was made, taking into account the basic features of the subject of crime, thoroughly studied historical facts and modern normative legal documents. From another perspective, a number of theoretical issues related to the characteristics of the subject of the crime and the concept itself and practical provisions concerning the qualification of the crimes are considered.

The thesis also elaborates the scientific provisions and results obtained, which together allow us to solve the actual scientific problem about the subject of crime in Ukraine and foreign countries, as well as the influence of foreign legislation on Ukrainian one, taking into account the European integration course of our country.

A systematic analysis of national scientific sources and legal acts on the topic of the study showed that complex studies of the subject of crime in legal science were not conducted, which attests to the relevance and novelty of the presented work. At the same time, it is stated that the existing scientific works of scientists about the subject of crime and its main features can be classified according to different criteria, taking into account the general provisions about the subject of crime and its separate criminal legal features: an individual, relevance, age of criminal responsibility, as well as questions about the special subject.

Using a number of special scientific methods, a historical and legal analysis of the origin and development of the above concept, as well as the author's periodization of its formation, given the legislative consolidation in different historical periods on Ukrainian lands that were part of certain states: 1) the legislative formation of the terms "criminal" and "person who committed the crime" (IX - 1st half of XVIII century); 2) differentiation of the age of the subjects of the crimes (2nd half of XVII - 1st half of XIX century); 3) the appearance of the terms "presecution immune" and "limited conviction" (2nd half of XIX - beginning of XX century); 4) the legal consolidation of the concept of "subject of crime" (beginning of the XX century - 2000), within the subject of crime the legislator determines the minimum age of criminal responsibility - from 14 years (for certain types of crimes) and general - from 16 years ; 5) a new understanding of the subject of the crime and its features (2001 - present), which are enshrined in the criminal legislation. From the given classification the positive dynamics of development of institute of the subject of crime can be noted.

The basic features of the subject of the crime were also singled out, the essence of which was revealed consistently, taking into account modern scientific theories, which made it possible to make progressive theoretical conclusions with the possibility of their further implementation into practical activity. A comparative analysis of these features with similar features in foreign law is carried out. On the basis of which the thesis summarizes the absence of a clear regulation of the concept of "subject of crime" in foreign criminal legislation.

Thus, the paper pays considerable attention to such basic features as corporate responsibility; states of conviction, diminished responsibility and prosecution immunity; age of criminal responsibility.

In particular, there is a position according to which the introduction of criminal liability of legal entities in Ukraine will violate the fundamental principles, ideas and objectives of criminal law, so it is inappropriate. In

support of this position, some examples of some of the most progressive foreign states are provided, in the legislation of which other types of legal liability are provided for legal persons: civil and administrative, which allows to save the means of criminal influence, however, does not leave unlawful actions of legal entities beyond the attention of the legislator.

Discussion on the state of limited conviction was initiated, as a result of which it was proposed to consider the state of limited conviction as a kind of conviction, and in turn, as a separate criminal category, which would allow to make some clarifications in the text of Art. 18 of the Criminal Code of Ukraine, by legally stating that a person convicted of a limited conviction is also the subject of a crime and may be punished for the act (act or inaction).

The position on reduction of the age of criminal responsibility for different types of crimes is substantiated, which is confirmed by statistics obtained by the Prosecutor General's Office of Ukraine and which testify to the reduction of the age of child crime. Therefore, it is determined that the general age of criminal responsibility can be achieved by the person who committed the crime of 15 years, and for the crimes stated in Part 2 of Art. 22 of the Criminal Code of Ukraine, in which an additional direct object is the life and health of the victim - 13 years, for other crimes under Part 2 of Art. 18 of the Criminal Code of Ukraine - 14 years. The list of positive arguments about the expediency of reducing the age of persons for the use of compulsory measures of educational character is presented, and it is proposed to determine the lower age limit, starting from reaching the person who committed the crime 10 years.

A more detailed approach to identifying additional criminal characteristics of the special subject of crime and their content has been developed, which will allow to ensure the correct qualification of crimes committed by or in complicity with special subjects. The differentiation of these characteristics is combined into three groups according to the general characteristics of the special qualities of the special subject of crime, the

situation of the person who committed the crime in the community and the family and the professional responsibilities of the special subject.

Was determined that the characteristics of a special subject of crime fulfill such important functions for the qualification of crimes as criminalizing, differentiating and qualifying.

The provisions of the foreign legislation on the subject of crime are systematized and generalized - the signs, which, unlike the Ukrainian legislation, are interpreted ambiguously in foreign language are specified. However, the discussion on the correlation between the characteristics of the criminal subject under the criminal law of Ukraine and foreign states is unfinished and will be further developed.

Key words: subject of crime, subject of criminal offense, individual, legal entity, conviction, prosecution immunity, limited conviction, age of criminal responsibility, special subject of crime, officials.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Таран Н.Г. Зниження віку кримінальної відповідальності: «За» та «Проти». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Випуск 33. Ч. 2. Т. 2. С. 84–89.
2. Таран Н.Г. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: огляд зарубіжного законодавства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Випуск 6-2. Том 4. С. 137–141.
3. Таран Н.Г. Історія розвитку українського законодавства про суб'єкт злочину. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Випуск 6. Том 4. С. 11–16.
4. Таран Н.Г. Традиції української кримінально-правової теорії щодо визначення віку кримінальної відповідальності. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2018. Випуск 2. Том 3. С. 113–116.
5. Таран Н.Г. Теоретические предпосылки осуществления исследования субъекта преступления. *Право и закон*. 2018. № 3. С. 388–393. (Кыргызская Республика)
6. Таран Н.Г. Міжнародний досвід регулювання положень про суб'єкт злочину. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 1 (Volume 2). Р. 127–132. (Словацька Республіка)
7. Таран Н.Г. До поняття спеціального суб'єкту злочину та його основних ознак. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Випуск 3. С. 145–149.
8. Таран Н.Г. Концептуальні засади розуміння суб'єкта злочину у порівняльно-правовому аспекті. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики: тези Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 11–12 грудня 2015 р.)*. Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2015. С. 126–128.

9. Таран Н.Г. Стан дослідження віку суб'єкта злочину в Україні. *Актуальні питання правової теорії та юридичної практики: тези Міжнародної науково-практичної конференції* (Одеса, 12–13 серпня 2016 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2016. С. 105–107.

10. Таран Н.Г. До питання про вік кримінальної відповідальності. *Розвиток сучасного права в умовах глобальної нестабільності: тези Міжнародної науково-практичної конференції* (Одеса, 09-10 вересня 2016 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2016. С. 103–105.

11. Таран Н.Г. Історичні аспекти розвитку поняття суб'єкта злочину. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина: тези Міжнародної науково-практичної конференції* (Запоріжжя, 23-24 червня 2017 р.). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2017. С. 90–92.

12. Таран Н.Г. Суб'єкт злочину за кримінальним законодавством США. *Державне регулювання суспільних відносин: розвиток законодавства та проблеми правозастосування: тези Міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 14–15 липня 2017 р.). Київ: Центр правових наукових досліджень, 2017. С. 81–83.

13. Таран Н.Г. Про стани неосудності та обмеженої осудності за законодавством України та держав романо-германської правової сім'ї. *Законодавство України у світлі сучасних активних реформаційних процесів: тези Міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 12–13 жовтня 2018 р.). Київ : Центр правових наукових досліджень, 2018. С. 95–97.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	14
ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗМІСТ, ІСТОРИЧНІ ТА ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ	24
1.1. Сучасний стан дослідження проблем суб'єкта злочину в теорії кримінального права	24
1.2. Генеза положень про суб'єкт злочину в законодавстві про кримінальну відповідальність України	43
1.3. Поняття суб'єкта злочину у законодавстві про кримінальну відповідальність	63
Висновки до розділу 1	76
РОЗДІЛ 2. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ОЗНАКИ СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ	80
2.1. Фізичність як ознака суб'єкта злочину	81
2.2. Осудність, неосудність та обмежена осудність	99
2.3. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність	118
Висновки до розділу 2	145
РОЗДІЛ 3. СПЕЦІАЛЬНИЙ СУБ'ЄКТ ТА КВАЛІФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ З УРАХУВАННЯМ ОСОБЛИВОСТЕЙ СУБ'ЄКТА	147
3.1. Поняття спеціального суб'єкта злочину, його ознаки та зміст	147
3.2. Проблеми кваліфікації злочинів з урахуванням ознак спеціального суб'єкта злочину	169
Висновки до розділу 3	181
ВИСНОВКИ	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	189
ДОДАТКИ	212

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

абз. – абзац

гл. – глава

див. – дивись

ЄС – Європейський Союз

ін. – інше

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення

КК – Кримінальний кодекс

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс

п. – пункт

ПВСУ – Пленум Верховного Суду України

р. – рік

розд. – розділ

рр. – роки

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ст. – стаття (століття)

США – Сполучені штати Америки

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ФРН – Федеративна республіка Німеччина

ЦВК СРСР – Центральний виконавчий комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік

ЦК – Цивільний кодекс

ч. – частина

§ – параграф (стаття)

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Розбудова незалежної правової та демократичної держави передбачає здійснення ефективних заходів з протидії злочинам. Сучасне трактування злочину безпосередньо залежить від його ознак, з-поміж яких чільне місце належить суб'єкту злочину. Адже злочином можна визнавати лише діяння, яке вчиняє фізична осудна особа, що досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність. Водночас учинення суспільно небезпечних діянь іноді пов'язане з діяннями неосудних осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, осіб, уповноважених діяти від імені та в інтересах юридичної особи, що вимагає встановлення чітких меж кримінальної відповідальності суб'єктів злочинів. Суб'єкт злочину тісно пов'язаний з багатьма нормами й інститутами не лише кримінального права, а й інших галузей права.

Фундаментальність цієї кримінально-правової категорії підтверджує нагальність потреби в приведенні кримінально-правових положень про суб'єкт злочину у відповідність до запитів теорії кримінального права та практики застосування його норм на сучасному етапі. Крім того, світова інтеграція держав і зближення національних законодавств потребує врахування позитивного й негативного іноземного досвіду, формування та застосування зазначених вище положень.

Кримінально-правовий аналіз інституту суб'єкта злочину орієнтується загалом на текст КК України, який формалізує всі його ознаки. Однак поза увагою залишаються змістові аспекти, що перетворюють формалізовану модель суб'єкта злочину (як загального, так і спеціального) на дійсного учасника суспільних відносин, які охороняються українським законодавством.

Згідно зі статистичними даними Генеральної прокуратури України 2018 року, серед усіх осіб, які вчинили злочини, можна виокремити такі категорії: 1) за віком: до 14 років – 176; 14–15 років – 1240; 16–17 років –

2564; 18–28 років – 33 792; 29–39 років – 44 587; 40–54 років – 27 025; 55–59 років – 4151; 60 років і більше – 3536; 2) спеціальні суб'єкти: депутати – 334; державні службовці – 173; посадові особи органів місцевого самоврядування – 121; працівники правоохоронних органів – 443¹. Зазначені відомості не лише залежать від законодавчого формулювання поняття суб'єкта злочину, його ознак, диференціації спеціальних суб'єктів, а й свідчать про те, що серед осіб, які вчиняють злочини, є різні вікові категорії, зокрема особи, які вчиняють суспільно небезпечні діяння у віці, з якого ще не настає кримінальна відповідальність, а отже, вони не є суб'єктами злочину. Натомість такій багатогранній диференціації спеціальних суб'єктів злочинів досить часто передують труднощі кваліфікації відповідних суспільно небезпечних діянь, на що неодноразово звертали увагу практичні працівники (таку позицію підтримують 57,0 % респондентів). Зазначене актуалізує дослідження проблеми кримінальної відповідальності суб'єкта злочину.

Грунтовні теоретичні розробки теми суб'єкта злочину, зокрема спеціального, здійснювали такі вчені, як А. В. Агафонов, А. А. Байбарін, П. А. Воробей, О. О. Гончарук, В. К. Грищук, О. В. Денісова, А. Ю. Дорохіна, О. О. Дудоров, О. В. Зайцев, А. Ф. Зелінський, В. Х. Кандинський, К. В. Катеринчук, В. В. Квак, Е. М. Кісілюк, О. Ф. Кістяківський, В. А. Клименко, М. Й. Коржанський, Є. В. Корнієнко, В. В. Кузнецов, В. М. Куц, Є. В. Лащук, Н. С. Лейкіна, Н. С. Магарин, Р. Л. Максимович, В. Я. Марчак, П. С. Матишевський, О. О. Михайлов, С. А. Мозоль, А. О. Мороз, С. О. Огурцов, В. І. Осадчий, О. В. Охман, О. Ф. Пасєка, С. В. Познишев, А. В. Савченко, М. С. Таганцев, В. І. Терентьєв, В. В. Ткаченко, С. В. Ткаченко, А. М. Трайнін, В. В. Устименко, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, І. О. Харь, В. І. Шакун, Л. Р. Шувальська та інші.

Попри вагомий внесок учених у розроблення питань суб'єкта злочину, залишається значна кількість проблем, які потребують розв'язання, зокрема

¹ Дані Генеральної прокуратури України. URL : <http://www.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>.

пов'язаних з поняттям суб'єкта злочину, визначенням осудності, неосудності, обмеженої осудності, віку, з якого настає кримінальна відповідальність, з метою підвищення ефективності застосування кримінального законодавства та посилення кримінально-правової охорони суспільних відносин. Зазначене зумовлює потребу в комплексному доктринальному дослідженні відповідних кримінально-правових проблем та є передумовою вибору теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано відповідно до Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженої Указом Президента України від 08 квітня 2008 р. № 311/2008; Стратегії сталого розвитку «Україна-2020», схваленої Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015; Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015; Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України, затвердженої Указом Президента України від 14 березня 2016 р. № 92/2016; Стратегії розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України до 2020 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 листопада 2017 р. № 1023-р; Плану законодавчого забезпечення реформи в Україні, схваленої постановою Верховної Ради України від 4 червня 2015 р. № 509-VIII; Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р.; Основних наукових напрямів та найважливіших проблем фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних, суспільних і гуманітарних наук на 2019–2023 рр., затверджених постановою президії Національної академії наук України від 30 січня 2019 р. № 30; Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 рр., затвердженого наказом МВС України від 16 березня 2015 р. № 275; Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2018–2020 рр., затверджених рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 26 грудня 2017 р. (протокол

№ 28/1). Тему дисертації затверджено вченою радою Науково-дослідного інституту публічного права (протокол № 2 від 23 липня 2015 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є комплексне розв'язання теоретичних і практичних проблем кримінальної відповідальності суб'єкта злочину, формування на цій основі науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення теорії кримінального права, положень чинного законодавства і практики його застосування.

З огляду на особливості поставленої мети, необхідно вирішити такі *завдання*:

- з'ясувати сучасний стан дослідження проблем суб'єкта злочину в теорії кримінального права;
- встановити особливості генези положень про суб'єкт злочину в законодавстві про кримінальну відповідальність України;
- охарактеризувати поняття суб'єкта злочину в законодавстві про кримінальну відповідальність і сформулювати пропозиції щодо його вдосконалення;
- розкрити ознаки суб'єкта злочину та визначити перспективи їх удосконалення;
- визначити поняття спеціального суб'єкта злочину, його ознаки та розкрити їх зміст;
- розкрити проблеми кваліфікації злочинів з урахуванням ознак спеціального суб'єкта злочину та запропонувати шляхи їх розв'язання;
- сформулювати пропозиції щодо вдосконалення кримінально-правових положень про суб'єкт злочину, його види й ознаки.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, які виникають у зв'язку з учиненням злочину.

Предмет дослідження – теоретичні та прикладні аспекти суб'єкта злочину в кримінальному праві України.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених задач і досягнення мети дослідження використано комплекс методів, зокрема загальнонаукові,

спеціально-наукові та філософські. Основою дослідження є загальнонауковий *діалектичний метод*, який застосовано для визначення сутності поняття «суб'єкт злочину» та суміжних категорій, встановлення його змісту та функцій, а також для їх розгляду в системі єдностей і протилежностей (розділи 1–3, висновки). Спеціально-наукові методи: *історико-правовий* – дозволив встановити основні тенденції становлення та розвитку поняття суб'єкта злочину в доктрині кримінального права й законодавстві, виокремити певні закономірності в історичному розвитку українського законодавства під впливом іноземних держав (підрозділ 1.2); *компаративний метод* – дав змогу здійснити порівняльний аналіз українського та іноземного законодавства в нормах, які стосуються суб'єкта злочину та його ознак, а також виявити схожі й відмінні, позитивні та негативні риси в законодавчій базі різних країн щодо положень про суб'єкт злочину (розділ 2); *формально-логічний* – уможливив з'ясування змісту й суті низки кримінально-правових понять в Україні та інших країнах світу (розділ 1–3); *статистичний* – надав можливість вивчити кількісні показники щодо суб'єкта злочину для їх узагальнення та аналізу даних (вступ); *системний* – сприяв розгляду суб'єкта злочину та його ознак як єдиного цілісного явища (розділи 1–3); *логічного узагальнення та поділу понять* – дозволив здійснити класифікацію суб'єктів злочинів, ознак спеціальних суб'єктів злочинів, службових осіб (розділи 1 та 3); *системного аналізу* – дав змогу виявити й проаналізувати прогалини чинного законодавства, що стосується суб'єктів злочинів (розділи 1–3); *моделювання* – використано для формулювання пропозицій щодо змін, які доцільно внести до чинного КК України з метою вдосконалення правозастосовної практики (висновки до розділів, загальні висновки).

Емпіричною базою дисертації є: дані вибіркового вивчення 200 кримінальних проваджень, розглянутих судами різних інстанцій у період 2015–2018 рр.; офіційна статистика Генеральної прокуратури України, Верховного Суду України, Державної судової адміністрації України та інших

уповноважених органів про виявлення, розкриття, розслідування злочинів проти власності та розгляду відповідних справ у 2005–2018 рр.; результати анкетування 260 слідчих Національної поліції м. Києва, Вінницької, Житомирської, Київської, Полтавської, Рівненської, Хмельницької, Черкаської та Чернігівської областей.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні монографічним комплексним дослідженням теоретичних і практичних проблем суб'єкта злочину, зокрема тих, що стосуються диференціації віку, з якого настає кримінальна відповідальність, розмежування неосудності й обмеженої осудності, класифікації спеціальних суб'єктів злочинів, відповідальності юридичних осіб тощо.

У роботі сформульовано низку положень, які є важливими для кримінального права та практики застосування його норм, зокрема:

вперше:

– доведено, що сучасне тлумачення суб'єкта злочину відповідає поняттю загального суб'єкта, з огляду на що запропоновано нове його визначення, згідно з яким це – фізична, осудна або обмежено осудна особа, що вчинила злочин у віці, з якого відповідно до положень КК України може наставати кримінальна відповідальність, та яка у випадках, передбачених КК України, характеризується додатковими ознаками;

– встановлено історичні передумови й особливості становлення суб'єкта злочину в кримінальному праві на території України, зокрема ті, що стосуються генези понять «злочинець» та «особа, яка вчинила злочин», градації віку суб'єктів злочинів, співвідношення термінів «неосудність» та «обмежена осудність», юридичного закріплення поняття «суб'єкт злочину» й тлумачення його ознак;

– здійснено теоретичну диференціацію спеціальних суб'єктів злочинів за такими критеріями: 1) ступінь суспільної небезпеки вчиненого діяння: загальний (службові особи); підвищений (службові особи, які займають відповідальне становище); 2) вид діяльності спеціального суб'єкта: загальний

(будь-які службові особи); особливий (працівники правоохоронних органів, судді та ін.); 3) вид складу вчиненого злочину: спеціальний суб'єкт основного складу злочину, спеціальний суб'єкт кваліфікованого складу злочину, спеціальний суб'єкт особливо кваліфікованого складу злочину, спеціальний суб'єкт привілейованого складу злочину);

удосконалено:

– правила кваліфікації злочинів, учинених спеціальними суб'єктами в співучасті із загальними, ураховуючи об'єктивні ознаки вчиненого ними злочину та винятки за умов ідеальної сукупності, коли для одного діяння суб'єкт є спеціальним, а для іншого – загальним;

– зміст ст. 18 КК України шляхом уточнення такої ознаки суб'єкта злочину, як обмежена осудність, прямо перебачивши її у вказаній нормі;

– положення щодо обмеженої осудності, яку запропоновано розглядати як різновид осудності, виходячи з основних критеріїв останньої та їх співвідношення; натомість осудність слугує окремою кримінально-правовою категорією, що значно ширше розкриває її зміст;

– класифікацію додаткових кримінально-правових ознак спеціального суб'єкта злочину шляхом виокремлення таких їх груп: 1) ознаки, які характеризують особистісні якості суб'єкта злочину; 2) ознаки, які характеризують становище особи в суспільстві та сім'ї; 3) ознаки, які визначаються професійними обов'язками й можливостями суб'єкта злочину;

дістало подальший розвиток:

– пропозиції щодо уточнення ознак розмежування особи, яка вчинила злочин (суб'єкт злочину), як кримінально-правової категорії та особи злочинця як кримінологічної категорії;

– наукова дискусія про співвідношення ознак суб'єкта злочину за українським кримінальним законодавством та кримінальними законами іноземних держав, зокрема відповідальність юридичних осіб (у низці країн романо-германської та англо-саксонської правових сімей), детальну диференціацію та зниження віку кримінальної відповідальності (країни

романо-германської та далекосхідної правових сімей), відсутність чітких ознак суб'єкта злочину (деякі країни романо-германської правової сім'ї);

– пропозиції щодо встановлення оптимального загального віку кримінальної відповідальності з 15 років, а також диференційованого зниженого віку кримінальної відповідальності за злочини, передбачені в ч. 2 ст. 22 КК України, з 13 та 14 років;

– пропозиції щодо зниження мінімальної межі віку, з якого до особи можуть бути застосовані примусові заходи виховного характеру, до 10 років, з огляду на високі статистичні показники «дитячої» злочинності, яка невинно зростає та «молодіє», а також на запропоновану оптимізацію віку кримінальної відповідальності суб'єктів злочинів.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані й обґрунтовані в дисертації теоретичні положення, узагальнення, висновки та рекомендації використовуються у:

– *науково-дослідній сфері* – для подальшої розробки наукових положень про суб'єкт злочину, його теоретичні та практичні аспекти (акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у наукову-дослідну діяльність Науково-дослідного інституту публічного права від 22 червня 2019 р.);

– *правотворчості* – для надання пропозицій щодо вдосконалення положень КК України, інших галузевих нормативно-правових актів, нормативного забезпечення діяльності правників (акт впровадження Інституту законодавства Верховної Ради України від 29 грудня 2018 р. № 22/642-1-15);

– *освітньому процесі* – під час викладання курсів «Кримінальне право України. Загальна частина», «Кримінальне право України. Особлива частина», «Теорія кваліфікації злочинів» та похідних від них спеціальних курсів у юридичних закладах вищої освіти, а також у межах підготовки монографій, підручників, посібників (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 20 червня 2019 р.);

– *правозастосовній діяльності* – у процесі вдосконалення практичної діяльності підрозділів Національної поліції України під час кваліфікації суспільно-небезпечних діянь і притягнення винних осіб до юридичної відповідальності.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження було оприлюднено на міжнародних науково-практичних конференціях: «Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики» (м. Одеса, 11–12 грудня 2015 р.), «Актуальні питання правової теорії та юридичної практики» (м. Одеса, 12–13 серпня 2016 р.), «Розвиток сучасного права в умовах глобальної нестабільності» (м. Одеса, 9–10 вересня 2016 р.), «Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина» (м. Запоріжжя, 23–24 червня 2017 р.), «Державне регулювання суспільних відносин: розвиток законодавства та проблеми правозастосування» (м. Київ, 14–15 липня 2017 р.), «Законодавство України у світлі сучасних активних реформаційних процесів» (м. Київ, 12–13 жовтня 2018 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертації викладено в 13 наукових публікаціях, з яких п'ять статей у виданнях, включених МОН України до переліку фахових наукових видань з юридичних наук, дві – у закордонних юридичних виданнях (Словацька Республіка, Киргизька Республіка), шість – тези наукових доповідей, які оприлюднено на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (231 найменувань на 23 сторінках) та чотирьох додатків на 15 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 226 сторінок, з них загальний обсяг тексту – 177 сторінок.

РОЗДІЛ І

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗМІСТ, ІСТОРИЧНІ ТА ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

1.1. Сучасний стан дослідження проблем суб'єкта злочину в теорії кримінального права

Немає жодних сумнівів, що суб'єкт злочину – це кримінально-правове поняття, з'ясування сутності якого має важливе значення для вирішення питань щодо притягнення особи до кримінальної відповідальності, визначення виду і міри покарання за вчинений злочин. Суб'єкт злочину – це одне з ключових понять кримінально-правової науки. Браку уваги до проблеми суб'єкта злочину в кримінальному праві ніколи не спостерігалось: починаючи з праць дореволюційних вчених, видатних юристів і закінчуючи дослідженнями новітнього часу. Але еволюція наукових знань з даної проблематики так і не знайшла однозначного ствердження теоретичної моделі суб'єкта злочину.

Як вказує В.Г. Павлов, формування методологічних основ вчення про суб'єкт злочину відноситься до кримінально-правових поглядів І. Канта, Г. Гегеля, А. Фейєрбаха, І. Фіхте та інших представників філософії та кримінального права, які здійснили значний вплив на формування сучасної правової думки [130, с. 8]. Тому правильним є висновок, що одні з перших думок, висловлювань і концепцій про суб'єкта злочину можна знайти в теоріях зазначених вчених-філософів, що працювали над розкриттям кримінально-правових проблем. Згодом положення їх теорій спричинили значний вплив на формування сучасної правової думки.

Необхідні передумови для переходу від метафізичного матеріалізму до діалектичного були підготовлені вченням Канта і Гегеля. Особливої уваги вимагає інтерес досліджень теоретичних поглядів Канта з позицій його філософського розуміння злочину і особи, яка його вчинила. Уявлення про свободу волі, яка є повністю незалежною від визначень чуттєвого світу, стала

основою кримінально-правових поглядів Канта. Згідно з його теорією, будь-яке умисне порушення пов'язано з визнанням його в якості злочину. При цьому суб'єкт злочину як фізична особа має свободу волі, яка розглядається і оцінюється філософом як бажання [136, с. 64]. Правовим наслідком вини є покарання [57, с. 120, 132, 137].

В кримінально-правовій теорії Г. Гегеля знайшли відображення не лише об'єктивний ідеалізм його філософії, а й питання методології. Злочин, на думку філософа, є не що інше, як вияв волі окремої особи; злочинець розуміється як не просто об'єкт каральної влади держави, а є суб'єктом права і підлягає покаранню у відповідності до вчиненого злочину [137, с. 164, 171]. В роботі «Філософія права» Гегель стверджував, що воля і мислення являють собою непохитну єдину субстанцію, так як воля є не що інакше, як мислення, що перетворює себе в буття. При цьому наявність розуму і волі, за твердженнями філософа, є загальною умовою осудності. Осудність як здатність особи, яка вчинила злочин, полягає у ствердженні того, що суб'єкт як розумна істота знала про вчинене діяння і хотіла його вчинити. Неосудність особи визначається тим, що саме уявлення особи знаходиться в тісному протиріччі з реальною дійсністю, т.я. характер вчиненого діяння особою не усвідомлюється [34, с. 89, 165].

Основою кримінально-правової теорії А. Фейєрбаха стала філософія Канта. Основні положення вчення А. Фейєрбаха щодо складу злочину, інститутів кримінальної відповідальності, покарання, співучасті були ним розроблені та в подальшому знайшли своє продовження у працях О.Ф. Кістяковського, В.Д. Спасовича, М.С. Таганцева [136, с. 159]. Виходячи з теорії Фейєрбаха, злочин вчинявся з чуттєвих прагнень, а не за власною волею.

Варто згадати, що вчення А. Фейєрбаха про кримінальну відповідальність в цілому ґрунтувалося на критичній філософії. Згідно його теорії, злочин вчиняється на основі чуттєвих прагнень винного і в цьому сенсі він (тобто злочин) є яскравим наслідком свавілля вільної свободи.

Філософ, розглядаючи злочин як результат дії вільної свободи винного, відстоював в своїй теорії «психічного примусу» положення про необхідність застосування до нього, поряд з фізичним впливом, якого ставало явно недостатньо, і психічного примусу [136, с. 159].

І. Фіхте заснував свої кримінально-правові погляди на філософії суб'єктивного ідеалізму. Він обґрунтовував настання кримінальної відповідальності не лише при вчиненні умисного, а і при вчиненні необережного злочину, засновуючи її не свободі волі, тобто свободі вибору злочинцем мети своєї поведінки [136, с. 165].

Отже, представники класичної школи кримінального права обґрунтовували концепцію індетермінізму, тобто безумовної, метафізичної, нічим не обґрунтованої свободи волі. Злочин і покарання за його вчинення ґрунтувалися на вченні про злочин як результат дії волі особи. При цьому, кримінальна відповідальність за вчинення злочину в стані неосудності не наступала, але форма вини (умисна чи необережна) особливого значення для притягнення до відповідальності не мала [130, с. 12].

Протилежних поглядів на свободу волі, злочин та винного, а також питання кримінальної відповідальності і покарання притримувалися представники антропологічної школи кримінального права, яка виникла в кінці XIX ст., засновниками якої стали Ч. Ломброзо, Р. Гарофало, Е. Феррі та ін. Представники цього напрямлення напрацьовували вчення про «злочинну особу», в якому практично повністю заперечувалася вольова діяльність людини [97].

Злочини, за переконаннями розробників теорії, вчиняються незалежно від тих чи інших суспільних умов і в більшості своїй природженими злочинцями. Виходячи з концепції антропологічної школи, природжений злочинець являв собою особливий тип людини, який відрізнявся вродженими суттєвими фізичними та моральними особливостями (ознаками), які перетворювали його у фатального злочинця [141, с. XII; 142, с. 21; 70, с. 35].

В процесі свого розвитку судова психіатрія піддалася впливу так званої «кримінальної психопатології», розробником якої був Ч. Ломброзо, автор теорії про вроджену, конституційно-генетичну схильність злочинця до вчинення злочину. До концепцій, що виводили поведінку людини з біологічних його основ, відноситься і тлумачення злочинів знаменитим австрійським психіатром і психологом З. Фрейдом. Вчений використовував психоаналіз як метод дослідження, відповідно до якого психічні прояви пояснювалися «подавленням вихованням інстинктами», серед яких головна роль належала підсвідомому потягу до статевого задоволення і смерті. Асоціальна поведінка (злочин) розглядалося З. Фрейдом лише як один з аспектів прояву неврозів, що представляють собою значну групу хворих з нерізко виявленими змінами психіки.

Кардинально протилежне пояснення кримінальної поведінки особи знайшло своє відображення в працях прибічників так званої соціалістичної школи (Ф. Ліст, А. Принс, І.Я. Фойницький). Представники соціологічної школи кримінального права виступали проти визнання того, що особа, вчиняючи злочин, має свободу волі. Дослідники пояснювали причини злочинної поведінки виключно соціальними факторами (безробіттям, проституцією, алкоголізмом, наркоманією тощо). Вважалося, що лише несприятливі умови середовища сприяють тому, що психічно нестійкі особи деградує і перетворюються в осіб потенційно небезпечних. Представники соціалістичної школи загалом заперечували інститути кримінального права, склад злочину, відмінності понять «осудність» і «неосудність» [130, с. 14].

Необхідно відмітити, що методологічний підхід у вченні про суб'єкт злочину, якщо розглядати його через призму філософських кримінально-правових теорій, виявляє загальну їх ознаку, яка вказує, що будь-яке діяння, в тому числі – злочинне, завжди вчиняється фізичною особою. Хоча принцип кримінальної відповідальності в різний час в науці кримінального права і законодавстві розглядався більш широко (відносно неживих предметів, тварин, комах або юридичних осіб) і є характерним для законодавства

зарубіжних країн. Історія розвитку людства, яку із самого початку неодмінно супроводжували певні загальні правила, що сьогодні є нормами кримінального права, знає різні відповіді на питання, кого (що) слід карати за вчинення злочину. Але якщо розглядати проблему суб'єкта злочину з позицій методології теоретичних концепцій в кримінальному праві, то, не дивлячись на різне відношення вітчизняних криміналістів до філософських і кримінально-правових теорій, у своїй більшості вони єдині в тому, що суб'єктом злочину може бути лише фізична особа. Саме тому свого часу М.С. Таганцев писав, що суб'єктом злочину може бути лише винна фізична особа [176]. Також вчений працював над питанням обмеженої осудності. Зокрема, О.Ф. Кістяківський, С.В. Познишев, В.П. Сербський, М.С. Таганцев займали жорстку позицію несприйняття обмеженої осудності. При цьому вказуючи на розмитість цього інституту, який не зможе забезпечити ефективність його застосування до осіб, які страждають психічними аномаліями. Однак, найбільш суттєві заперечення, на їх думку, обґрунтовувалися як неможливістю, так і труднощами визначення критеріїв обмеженої осудності [5, с. 140].

Важливо зазначити, що суб'єкт злочину є відповідно й об'єктом карального впливу держави, тобто ця особа і ніхто інший притягується до кримінальної відповідальності.

Таким чином, вчення про суб'єкт злочину розроблялось в межах трьох шкіл кримінального права, основними постулатами яких було: 1) антропологічна школа: суб'єкт злочину – це особа, яка від народження має схильність до вчинення протиправних, злочинних діянь; 2) класична школа: суб'єкт злочину – особа, яка наділена необмеженою волею й має право вчиняти дії різного характеру, керуючись власним розсудом; 3) соціологічна школа: суб'єкт злочину – психічно неврівноважена особа, яка вчиняє злочин в результаті впливу на неї зовнішніх факторів. На нашу думку, в основу сучасного вчення про суб'єкт злочину покладені ідеї класичної школи кримінального права.

Аналіз сучасного стану дослідження проблем суб'єкта злочину засвідчує, що в Україні з моменту набрання чинності КК України 2001 року відсутні монографічні дослідження, в яких комплексно та системно розроблено цю проблематику.

Науковий доробок вчених можемо систематизувати за основними напрямками їх досліджень:

1. Загальне вчинення про суб'єкт злочину (включає праці, в яких розкрито концептуальні погляди на цей елемент складу злочину).

Ми вважаємо, що серед них варто наголосити на науковій позиції А.М. Трайніна. Вчений наполягав на тому, що суб'єкт злочину не може розглядатися в системі елементів складу злочину, так як людина не є елементом вчиненого нею злочинного діяння [191]. У наукових колах така позиція не отримала широкого підтримки. На нашу думку, висновки вченого є дещо суперечливими, та не знаходять свого місця у сучасній теорії кримінального права.

П.С. Матишевський та М.Й. Коржанський присвятили багато уваги вказаній тематиці та подали чітке роз'яснення термінології суб'єкта злочину, яке ми розглянемо в наступному підрозділі [101, с. 123; 67, с. 79].

В.О. Навроцький досліджує питання суб'єкта злочину та шляхи його модернізації, приділяє увагу найбільш гострим питанням сьогодення – встановлення в Україні кримінальної відповідальності юридичних осіб, уточнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за той чи інший злочин [205].

В.Я. Тацій характеризує загальні положення щодо суб'єкта злочину, виділяє ознаки загального суб'єкта злочинів та спеціального [80]. В цьому напрямі працював також Т.О. Гончар [78].

П.Л. Фріс приділяв увагу загальному поняттю суб'єкта злочину, а також здійснював історичний аналіз законодавчого підходу до розуміння цього елемента складу злочину. На основі чого стверджував, що

кримінальний закон завжди визнавав суб'єктом злочину виключно людину [211].

Питання про суб'єкт злочину розглядав Р.В. Вереша, на думку якого суб'єкт злочину є одними із обов'язкових елементів складу злочину як підстави кримінальної відповідальності [21].

А.А. Музика визначає сучасні аспекти поняття суб'єкта злочину з урахування розвитку кримінального законодавства в умовах сьогодення [118].

Дотично до питання суб'єкта злочину торкалися такі вчені: А.А. Вознюк, який розглядав всі ознаки вказаного елементу складу злочину [30]; В.В. Севрюков та О.Р. Полегенька, які вважають суб'єкт злочину основним елементом складу злочину, наявність якого є обов'язковою умовою настання кримінальної відповідальності [163, с. 289-293].

В.М. Куц працював над класифікацією загального суб'єкта злочину на: 1) загальний суб'єкт першого виду (ознаки якого закріплені в ч. 1 ст. 18 КК України) та 2) загальний суб'єкт другого виду – це суб'єкт, котрий поряд з обов'язковими має додаткові ознаки, передбачені кримінальним законом, але вони не перетворюють його на спеціального суб'єкта, оскільки порушується не спеціальна, «вузька» заборона, а загальна, обов'язкова для всіх: не вбий, не вкради тощо. Сюди слід віднести, наприклад, матір новонародженої дитини в складі дитиновбивства, особливо небезпечного рецидивіста в складі розкрадання та ін. [90, с. 17-23]. Безперечно, наукова позиція вченого має право на існування, однак слід враховувати наступний факт: вказаний вид суб'єкта злочину (особливо небезпечний рецидивіст) не вплине на кваліфікацію, але вплине на індивідуалізацію покарання як обставина, що обтяжує покарання (ст. 67 КК). До того ж позиція вченого була спрямована на КК УРСР 1961 року, за сучасного КК України та змін, які вносяться до нього, зважаючи на світове зближення національних законодавств та їх уніфікацію, є лише історичним кутом зору.

На стикові двох наук: кримінального права та кримінології, суперечливі питання детермінації суб'єкта злочину розглядала А.Ю. Дорохіна. Вона визначала, що в теорії кримінального права при характеристиці особи, яка вчинила злочин, використовують термін «суб'єкт злочину» або «особа, яка вчинила злочин». Суб'єкт злочину – це не абстрактне юридичне поняття, яке існує поза часом і простором, а особа, яка живе в суспільстві і вчиняє суспільно небезпечні протиправні дії [48]. Фактично ототожнюючи кримінальне поняття суб'єкта злочину і кримінологічне особа, яка вчинила злочин, що, на нашу думку, є не зовсім коректним, навіть, враховуючи, що перше, як і друге – вживаються законодавцем у КК України. Тобто ми підтримуємо точку зору іншої групи вчених, яка була представлена вище. Зокрема, О.В. Охман вважає, що сутність поняття особи злочинця, значно ширша за поняття суб'єкта злочину. Ця сутність визначається не лише юридичними ознаками суб'єкта і його поведінкою в процесі вчинення злочину, а й усією сукупністю його особливих рис і якостей, що виявляються в його поведінці у суспільстві до вчинення суспільно небезпечного діяння [127, с. 247-253], тобто рацію у представленій позиції наявне та науково обґрунтоване.

О.О. Дудоров та М.І. Хавронюк розглядають поняття суб'єкта кримінального правопорушення, що в світлі кримінально-правових реформ надзвичайно актуально та цікаво [49, с. 133]. Однак у нас виникає запитання про те, чи коректною буде вказівка на суб'єкт кримінального правопорушення, визначення якого подано у ч. 1, ч. 2 ст. 18 КК України, якщо безпосередньо першоджерело визначає поняття «суб'єкт злочину».

У свою чергу, А.Ф. Зелінський відзначає, що особа злочинця – це сукупність соціально-демографічних, психологічних і моральних характеристик, тією чи іншою мірою притаманних людям, винним у злочинній діяльності певного типу. Таке поняття необхідно відрізнити від поняття «особи, що вчинила злочин», тобто особи випадкового правопорушника [54, с. 56].

2. Вчення про кримінально-правові ознаки суб'єкта злочину, зокрема:

А. Фізична особа (значна частина праць стосується проблематики визнання юридичної особи суб'єктом злочину). Така кримінально-правова ознака як фізична особа спеціально науковцями не досліджувалась. Її розглядали переважно в контексті юридичної відповідальності юридичних осіб. Зокрема, А.В. Савченко в межах порівняльно-правового аналізу кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавство США, пропонував запровадити відповідальність юридичних осіб у кримінальному праві. Аргументуючи свою позицію ефективністю вказаного інституту, за умови дієвого теоретичного механізму його практичної реалізації [160]. Такий погляд є доречним, однак поки не знайшов свого відображення у законодавчому та практичному застосуванні в Україні.

О.О. Михайлов у своїй праці «Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні» (2008 р.) обґрунтував доцільність та можливість притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб та проаналізував правові наслідки концептуального бачення юридичних осіб в якості суб'єктів злочину в українському законодавстві для інших інститутів кримінального права [109; 110]

О.Ф. Пасека в дисертації на здобуття ступеня кантата юридичних наук «Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження» (2011 р.) пропонує запровадити інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб.

На думку С.Я. Лихової, визнання юридичних осіб суб'єктами кримінальної відповідальності суперечить доктрині українського кримінального прав. Нині можна констатувати спробу запровадити в Україні квазівідповідальність змішаного (кримінально-адміністративного) типу, яка суперечить основоположним принципам наявної доктрини кримінального права. Невідомим залишається також те, наскільки юридичні особи відповідатимуть вченню про суб'єкт злочину, вину, співучасть, принципи

призначення покарання та інші інститути Загальної частини кримінального права [96, с. 128-132].

На думку А.А. Вознюка, обмежувати квазікримінальну відповідальність юридичних осіб учиненням злочину в інтересах юридичної особи, якщо вони призвели до отримання нею неправомірної вигоди або створили умови для отримання такої вигоди, або були спрямовані на ухилення від передбаченої законом відповідальності, недоцільно. Адже в інтересах юридичних осіб можуть учинятися злочини не лише задля неправомірної вигоди, а й, наприклад, з метою фізичного знищення потерпілих. Безперечно, отримання неправомірної вигоди є найбільш поширеним явищем, однак не єдиною метою вчинення злочинів в інтересах юридичної особи [29, с. 504].

Водночас існує низка концептуальних статей, які стосуються відповідальності юридичних осіб. Зокрема, Н.О. Данкович висвітлює окремі проблемні питання, що виникають у зв'язку з введенням інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні, звертаючи увагу на неоднозначність розуміння ознак юридичної особи як суб'єкта злочину [44, с. 135-139].

Б.М. Грек наводить аргументи на користь того, що задекларований Україною орієнтир на встановлення адміністративної відповідальності юридичних осіб за правопорушення є малоефективним, а кримінальна відповідальність юридичних осіб може бути встановлена як додаткове покарання фізичної особи, визнаної винною у вчиненні злочину [38, с. 19-22].

О.В. Сосніна досліджує питання про кримінальну відповідальність юридичних осіб за порушення недоторканності приватного життя, аналізуючи досвід зарубіжних країн-учасниць Європейського Союзу, законодавство яких містить відповідну норму [172].

А.А. Вознюк розглядає відповідальність юридичних осіб за створення злочинних об'єднань та участь у них за законодавством України та інших країн [27, с. 167].

Б. Стани осудності, неосудності та обмеженої осудності. Першою спробою (1902 р.) обґрунтувати кримінальну відповідальність з позиції філософії позитивізму було вчення М.С. Таганцева. Він розмірковував, що осудність допускає різноманітні відтінки, які можуть якісно та кількісно змінюватись. Внесення поняття обмеженої осудності в законодавство обов'язково вплине на зменшення відповідальності, що є не лише зайвим, але й небажаним через свою невизначеність і неоднорідність. З одного боку, дурість, стан сп'яніння, душевна невірноваженість та ін. мають так багато ступенів і відтінків, що власне межі обмеженої осудності уявляються слабо окресленими, а з іншого – далеко не завжди в подібних станах можна знайти підстави для зменшення покарання. Моральне притуплення, психічна невірноваженість, психічне виродження можуть виявлятися в таких правопорушеннях, що навіть найбільш крайні прихильники антрополого-психіатричних поглядів на злочинність не зважуються просити в таких випадках поблажливості, а пропонують до них застосовувати більш чи менш суворе покарання [177, с. 154].

С.В. Познишев також працював над такою ознакою суб'єкта злочину, як осудність. Він не підтримував прихильників теорії обмеженої осудності, та вважав, що поняття обмеженої осудності не може існувати, оскільки між станом осудності та станом неосудності не існує проміжних понять [143]. Також вчений переймався проблемою відсутності відплати (покарання) для так званих обмежено осудних осіб. На його думку, у крайньому випадку, визнання осіб обмежено осудними може йти мова про інший вид кримінальної відповідальності для таких осіб, як суб'єктів злочинів, але не про більш м'яку відповідальність. Такі позиції, на переконання вченого, суперечать загальним принципам та основоположним засадам теорії кримінального права.

О.Ф. Кістяківський та В.Х. Кандинський, які також працювали над поняттям суб'єкта злочину та його основних ознак, особливу увагу приділяли саме ознаці осудності, та вважали, що існує лише два стани – осудність та

неосудність [99]. Безумовно, наукові позиції перелічених нами видатних науковців були актуальними та потребували значної уваги в певний історичний період. Як показує сучасна практика всі три описані стани необхідні для законодавства та відповідають принципам кримінального права.

У межах кандидатських дисертацій вказана проблематика була розглянута Н.А. Орловською «Осудність та її види: порівняльний аналіз законодавства України та інших держав» (2001 р.) розглянуті осудність, неосудність й такі види осудності як обмежена та вікова, а також проблема так званої спеціальної осудності. Проаналізовано вчення про осудність-неосудність у його історичному розвитку. Також увага приділена концепції обмеженої осудності: поняттю, природі, ознакам, співвідношенню з іншими кримінально-правовими поняттями та інститутами, правовим наслідком визнання особи обмежено осудною [122].

Т.М. Приходько «Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві» (2002 р.) зроблено висновок про необхідність, справедливості та логічності існування категорії обмеженої осудності як необхідного елемента в механізмі кримінально-правового регулювання; обґрунтовано необхідність позначення поняття, що розглядається, терміном «обмежена осудність»; сформульовано визначення обмеженої осудності. Обмежена осудність – це кримінально-правова категорія, яка характеризує психічний стан особи під час вчинення злочину, обов'язковою ознакою якого (стану) є суттєве обмеження внаслідок хронічного або тимчасового хворобливого розладу психічної діяльності (непсихотичного рівня) здатності особи усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними при якісному збереженні критичної функції свідомості [145].

В 2003 р. В.В. Лень представив результати дослідження на тему: «Кримінально-правові проблеми визначення осудності злочинця». В роботі досліджено теоретичні підстави, поняття сутності та значення осудності; сформульовано поняття осудності; обґрунтовано передчасність і

недоцільність введення обмеженої осудності; зроблено висновок щодо недоцільності такої кількості видів (типів) примусових заходів медичного лікування; обґрунтовано підстави, ознаки, цілі та значення застосування примусових заходів медичного лікування; проведено порівняльно-правовий аналіз національного кримінального законодавства з законодавством Азербайджану, Болгарії, Голландії, Грузії, Данії, Ізраїлю, Іспанії, Казахстану, Китаю, Латвії, Німеччини, Польщі, Росії, Узбекистану, Франції та Швеції з питань пов'язаних з осудністю, неосудністю і обмеженою осудністю та застосуванням примусових заходів медичного лікування (їх підстави, сутність, мета та значення)[95].

У 2005 р. було оприлюднено наукове дослідження А.А. Васильєва «Проблеми осудності у кримінальному праві», в якому на підставі проведеного дослідження з нових позицій сформульовано поняття «осудність» та обґрунтував його як юридичну категорію за допомогою формально-правового та змістовних критеріїв (психологічного й медичного); запропонував проект норми про презумпцію осудності, що дозволить органам кримінального судочинства якісно й на належному рівні виконувати всі процесуальні дії, а також надавати їм відповідного обґрунтування, а також запропонував три моделі осудності на підставі виділення різних ступенів зниження здатності особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними під час вчинення злочину, а отже, і здатності розуміти значення осуду [19].

Заслуговує на увагу робота О.В. Зайцева «Обмежена осудність у кримінальному праві України» (2006 р.), в якій розглянута проблема обмеженої осудності. Також досліджено історико-правовий розвиток обмеженої осудності в українській та зарубіжній теорії кримінального права. Сформульовано по-новому кримінально-правові наслідки визнання судом особи обмежено осудною. У даній роботі запропоновано надати суду право враховувати визнання особи обмежено осудною як обставину, що пом'якшує

покарання. Обґрунтовано відмову від застосування до осіб, визнаних судом обмежено осудними, примусових заходів медичного характеру [53].

Також 2011 р. ознаменувався захистом дисертації В.М. Бурдіна «Осудність та неосудність у кримінальному праві України: проблеми теорії і практики» [18], виходом у світ його монографії «Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження)». Вчений аналізує ознаки поняття «обмежена осудність», його кримінально-правове значення в українському кримінальному законодавстві. Автор робить висновки щодо співвідношення понять осудності та вини; про те, що неосудність є результатом відсутності вини, наводячи три типи кримінально значущих ситуацій непереборної сили. Також науковець пропонує включити до причин неосудності рефлексії, а також пропонує новий підхід щодо структурного розміщення цього поняття у КК України [17]. Крім того, у 2011 р. В.Я. Марчак захистив дисертацію «Юридико-психологічний зміст обмеженої осудності» за спеціальністю 19.00.06 (юридична психологія)[99].

В. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Російський дослідник А.А. Байбарін в роботі «Уголовно-правовая дифференциация возраста» присвятив питанням віку особи окреме монографічне дослідження. Автором була розроблена концепція віку, з якого настає кримінальна відповідальність, суть полягає в узагальненні та конкретизації теоретичних положень, які стосуються поняття віку кримінальної відповідальності суб'єктів злочинів, аргументується необхідність законодавчого закріплення диференційованого підходу до його визначення. Також досліджується похилий вік суб'єктів злочинів та його вплив на кримінальну відповідальність, а також значення віку потерпілого для диференціації кримінальної відповідальності та індивідуалізації покарання [6].

О.А. Плашовецький розглядав кримінально-правову диференціацію віку суб'єкта злочину та потерпілого, визначив сутність віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, проаналізував мінімальну вікову

межу суб'єкта злочину та визначив можливості її корегування – запропоновано загальний вік кримінальної відповідальності зменшити до 15 років, а знижений – до 13 років [139].

С.О. Огурцов вивчав неповнолітніх осіб, які вчинили злочини. Розглядаючи таких осіб, як суб'єктів злочинів у межах дисертації, він пропонує розробити дієвий механізм превенції злочинності неповнолітніх, які не закріплені у кримінальному законодавстві, а також класифікує порушення інтелектуально-вольової сфери у неповнолітніх [120].

О. Гончарук у своїх дослідженнях розглядає вік кримінальної відповідальності як складову ознаку суб'єкта злочину. Її нормативне закріплення у кримінальному праві та законодавстві деяких зарубіжних держав. Висвітлює історію розвитку вікових рамок при притягненні до кримінальної відповідальності починаючи із середніх віків до сучасності. Також аналізує мінімальний, загальний та підвищений вік кримінальної відповідальності, обґрунтовує мінімальний вік суб'єктів злочинів історичними причинами, специфікою розвитку окремих держав тощо [37, с. 143-147].

Також питання про вік кримінальної відповідальності розглядав В.В. Квак, висвітлив різні точки зору, щодо дефініції «вік», виокремив основні ознаки та різновиди, а також запропоноване визначення віку як кримінально-правової категорії [59]. На думку Т.М. Приходько, велике значення для притягнення особи до кримінальної відповідальності має як досягнення віку кримінальної відповідальності, так і здатність особи під час вчинення злочину усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку вчиненого діяння (дії або бездіяльності) та керувати ним [144, с. 51-56]. О.В. Смаглюк та А.А. Павловська розглядають особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх як спеціального суб'єкта кримінальної відповідальності; аналізують кримінальне законодавство деяких зарубіжних країн та досліджують відмінності у визначенні мінімальної вікової ознаки суб'єкта злочину [167, с. 181-186].

В ряді наукових статей піднімаються актуальні питання віку настання кримінальної відповідальності. В.В. Шаблистий наводить аргументи та контраргументи щодо зниження віку кримінальної відповідальності за такий злочин як вбивство та його погроза, пояснюючи цей крок важливістю превенції вказаного злочину [218, с. 312-317].

О.Є. Сапожнікова розглядає питання, пов'язані із законодавчим і практичним встановленням віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність та наводить приклади вирішення цього питання в інших країнах світу. Автор пропонує зміни певних положень в українському кримінальному законодавстві [162].

А.А. Вознюк порушує питання щодо підвищеного віку кримінальної відповідальності: ознакою якого суб'єкта злочину він виступає – загального чи спеціального? Дослідник робить висновок про те, що досягнення особою будь-якого віку, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність, є обов'язковою ознакою, яка характерна для будь-якого суб'єкта злочину. Однак її наявність у фізичної осудної особи без додаткової факультативної ознаки, характерної для певного складу злочину, не дає підстави визнати суб'єкт злочину спеціальним [28, с. 44-47].

3. Вчення про спеціальний суб'єкт злочину.

В.І. Терентьев у своїй роботі «Відповідальність спеціального суб'єкта злочину за кримінальним правом України» (2003 р.) досліджував особливості кримінальної відповідальності спеціального суб'єкта злочину в нашій державі з урахуванням історичного розвитку кримінального законодавства, змін кримінально-правових доктрин та їх сучасний стан. Здійснив комплексний підхід до аналізу особливостей криміналізації та диференціації кримінальної відповідальності спеціальних суб'єктів злочинів. Однак, проведена диференціація спеціальних суб'єктів є номінальною, охарактеризовано їхні види [185].

У 2007 р. були захищені дисертації Р.Л. Максимовича «Поняття службової особи у кримінальному праві України» та Л.І. Шеховцової

«Емоційний стан особи, яка вчинила злочин, за кримінальним законодавством України». Р.Л. Максимович зробив висновок про те, що наявне в КК України визначення терміну «службова особа» в цілому адекватно відображає зміст цього поняття; обґрунтовано, що особи, які здійснюють функції представників влади, повинні підлягати більш суворій кримінальній відповідальності порівняно із особами, які обіймають посади, пов'язані із виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, на основі цього вперше запропоновано кілька варіантів реалізації цієї ідеї шляхом внесення змін до КК України; запропоновано розділити поняття службової особи та представника влади, сформулювати визначення для кожного з цих понять у кримінальному законі; розвинуто твердження, відповідно до якого службовою особою може бути і неповнолітній [98].

Питання спеціального суб'єкта злочину стало предметом наукового пошуку А.С. Осадчої «Спеціальний суб'єкт злочину: генезис, функції, проблеми кваліфікації» (2015 р.). Автор досліджує генезис вчення про спеціальний суб'єкт злочину в різні сторичні періоди, починаючи дорадянським (згідно з поданою в дисертації класифікацією) закінчуючи часами незалежної України. Особлива увага приділена окресленню функцій спеціального суб'єкта злочину та з'ясуванню їх впливу на кримінально-правові відносини. Також розглядаються питання особливостей співучасті у злочинах зі спеціальним суб'єктом, кваліфікації сукупностей злочинів, подолання конкуренції кримінально-правових норм при кваліфікації злочинів зі спеціальним суб'єктом [124].

В.О. Меркулова в докторській дисертації «Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності» (2003 р.) вперше здійснила дослідження проблеми кримінальної відповідальності жінок, як суб'єктів злочинів шляхом визначення взаємозумовленості природних статевих відмінностей та кримінальної відповідальності як такої [103].

Окремі аспекти спеціального суб'єкта розглянуті в ряді наукових робіт. Зокрема, А.В. Ландіна звертає увагу на проблему законодавчого визначення поняття спеціального суб'єкта злочину у вітчизняному та зарубіжному кримінальному законодавствах; встановлює, що поняття спеціального суб'єкта злочину у чинній редакції не має практичного значення, оскільки відсутній конкретний перелік усіх можливих додаткових ознак чи критеріїв, які визначають суб'єкт злочину як спеціальний [91, с. 54-63]. Д.В. Бараненко подає характеристику ознак спеціального суб'єкта злочину, визначає їх вплив на кваліфікацію злочинного діяння та міру покарання; пропонує класифікацію ознак спеціального суб'єкта злочину за диспозиціями статей нового КК України [8, с. 81-88].

4. Вчення про суб'єкти окремих видів злочинів.

Також багато робіт науковців присвячених проблемі суб'єкта в межах певного виду злочинів. І.О. Харь висвітлив теоретичні та прикладні проблеми суб'єктів злочинів проти здоров'я особи, запропонувавши нову класифікацію суб'єктів злочинів, а також наявність категорії службових та неслужбових осіб у злочинах проти здоров'я особи [215]. К.В. Катеринчук також звертав свою увагу на теоретичні проблеми суб'єктів злочинів проти здоров'я особи [58]. О.В. Денісова пропонує новий підхід до визначення суб'єкта злочину ст. 127 КК України (Катування), а саме суб'єктом катування може бути державна посадова особа, представник влади або інші особи, які виступають як офіційні, або з їх підбурювання, або з їх відома чи за їх мовчазної згоди вчиняються такі дії [45, с. 18]. Таким чином виходячи за межі концептуальних положень про суб'єкт злочину. Однак, комплексно проблему суб'єкта злочину вони не досліджували.

Також над особливостями суб'єкта насильницького злочину працювала Л.Р. Шувальська, яка визначала суб'єктом насильницького злочину у кримінально-правовому сенсі фізичну осудну (обмежено осудну) особу, яка вчинила умисне, протиправне, суспільно небезпечне, кримінально – каране діяння, поєднане із застосуванням щодо потерпілого фізичної сили чи з

погрозою такого застосування, у віці, з якого настає кримінальна відповідальність [225, с. 7].

На думку Є.В. Корнієнко, суб'єктом свідомого поставлення іншої особи в небезпеку зараження ВІЛ чи вірусом іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини (ч. 1 ст. 130 КК України), може бути будь-яка особа, що створила хворому на вищезазначені хвороби такі умови існування, за яких в небезпеку зараження такою (такими) хворобою (хворобами) була поставлена інша особа. Щоб уникнути помилкових висновків (рішень) при кваліфікації поставлення в небезпеку зараження іншої особи зазначеними вірусами особою, яка не є його носієм, аргументована необхідність доповнити ч. 1 ст. 130 КК України словосполученням «особою, яка знала про наявність у неї такого захворювання» [68]. На нашу думку, така позиція є дещо суперечливою та потребує подальшого розгляду з деталізацією аргументів «за» та «проти».

А.В. Агафонов торкається питання суб'єкта такого особливо тяжкого злочину, як вбивство [1], пролонгують його наукові погляди В.В. Ткаченко, С.В. Ткаченко у своїй праці [190].

А.О. Мороз у своїх працях порушує питання суб'єкта злочину втручання в діяльність захисника чи представника особи (ст. 397 КК України) та вважає, що перелік суб'єктів злочинів, передбачених ст. 397 КК України є не зрозумілим та потребує вдосконалення. Висловлюючи позицію про те, що в першу чергу необхідно звернутися до проблеми правомірності надання правової допомоги захисником чи представником особи [116, с. 52-69].

З представленого вище, видно, що напрями дослідження суб'єкта злочину надзвичайно різні: правознавці або визначають окремі аспекти суб'єкта злочину (осудність, вік, ознаки спеціального суб'єкта), або на власний вибір обмежують тему дослідження певною групою злочинів (суб'єкт злочинів проти правосуддя, суб'єкт військових злочинів та ін).

Сучасний стан теорії кримінального права у відношенні суб'єкта злочину є динамічним. Вимагає належного теоретичного і методологічного дослідження. Серед недостатньо досліджених суперечливих питань суб'єкта злочину необхідно виділити наступні: проблеми мінімальних вікових меж притягнення осіб до кримінальної відповідальності; проблеми притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб; проблеми обмеженої осудності як ознаки суб'єкта злочину, а також співвідношення суб'єкта злочину та суб'єкта кримінального правопорушення.

1.2. Генеза положень про суб'єкт злочину в законодавстві про кримінальну відповідальність України

Огляд історії розвитку розуміння поняття суб'єкта злочину, свідчить про необхідність особливо уважного підходу законодавця до його визначення, а також до регулювання його ознак, як додаткових, так і факультативних. Історія законодавства дає підстави вважати, що проблемні питання визначення цього поняття, які до сьогодні не вирішені, незважаючи на складний, довгий, навіть хиткий та не завжди послідовний шлях у своєму розвитку, потребують негайного теоретичного вирішення та законодавчого закріплення.

Історичний розвиток встановлення поняття суб'єкта злочину та його сучасні тенденції показують позитивний та негативний досвід законотворчості попередніх поколінь і сьогодення, що необхідно враховувати у подальшому державотворенні. Це орієнтує на перспективні напрями розвитку та удосконалення положень чинного кримінального законодавства.

Теоретичні ідеї поняття суб'єкта злочину сягають сивої давнини, зокрема, як і положення більшості наук, знаходять свій початок у філософії Стародавнього світу. Зокрема, перші паростки питання обмеженої осудності сягають вчень Давньої Греції. Теоретичне поняття обмеженої осудності

сформульоване в часи розвитку «Золотого століття давньогрецьких полісів». В своїй праці Платон зазначає, що ми не безпідставно визнаємо двоякими та відмітними одне від одного ці начала: одне з них, за допомогою якого людина здатна мислити, ми назвемо розумним началом душі, а друге, через яке людина закохується, відчуває голод і спрагу, буває захопленою іншими бажаннями, ми назвемо началом нерозумним і прагнучим, близьким другом всілякого роду задоволення та насолоди. Однак, ці вчення стосувались лише однієї ознаки суб'єкта злочину – осудності [184].

Для ретельного та виваженого викладу інформації про ретроспективу суб'єкта злочину необхідно виходити з певних критеріїв. Саме тому необхідно обрати найбільш вдалу періодизацію кримінального законодавства України, за критерієм входження земель нашої держави до світових територіальних одиниць.

Аналіз юридичної літератури [188; 62], дозволяє говорити про відсутність єдності у поглядах учених на перелік і зміст основних етапів розвитку кримінального законодавства України, тому пропонуються різноманітні підходи до періодизації історії кримінального законодавства. На нашу думку, найбільш ґрунтовною та всеохоплюючою періодизацією є уточнена А.В. Савченком класифікаційна позиція для гармонізації і безперервності певних історичних дат і подій, а саме:

- 1) кримінальне законодавство Київської Русі та земель, що утворилися після феодалної роздробленості (IX – початок XIII ст.);
- 2) кримінальне законодавство в період існування Галицько-Волинського князівства, Литовсько-Руської держави та протягом перебування України під владою Речі Посполитої (перша половина XIII ст. – перша половина XVII ст.);
- 3) кримінальне законодавство в період козацької держави та під час перебування України у складі Австро-Угорської і Російської імперій (друга половина XVII – початок XX ст.);

- 4) кримінальне законодавство періоду творення Української незалежної держави (1917 – 1921 рр.);
- 5) кримінальне законодавство Української РСР (1921 – 1991 рр.);
- 6) кримінальне законодавство незалежної України до ухвалення нового КК (1991 – 2001 рр.);
- 7) сучасне кримінальне законодавство (з 2001 р. і дотепер) [158, с. 42].

Дана періодизація розвитку українського законодавства не відкидає всі існуючі та є найбільш послідовною і нейтральною серед інших. Виділені етапи дозволяють чітко простежити історію кримінального права України та, в її межах, генезу поняття суб'єкта злочину та його ознак. Тому вважаємо, що із запропонованою періодизацією в аспекті обґрунтування особливостей віку, з якого може наставити кримінальна відповідальність, можна погодитись в повній мірі.

Як зазначає В.К. Грищук, об'єктивне дослідження кримінально-правових явищ неможливе без застосування історично-правового методу, який дає можливість розкрити генетичні зв'язки і відносини конкретного об'єкту, реальні умови його становлення і розвитку [40, с. 116]. З огляду на це, у кожному чинному нормативному положенні спостерігається певний елемент минулого.

У стародавніх джерелах кримінального права містилися певні вказівки на суб'єкт злочину, зокрема дещо віддалена інформація про вік, з якого може наставити кримінальна відповідальність, як ознаку злочинця, особу злочинця та осудність.

Не викликає жодних сумнівів, що кримінальне право існує з найдавніших часів. Як наука та галузь права, воно виникло та зростало разом з народом і залежало від стану господарювання, державного і суспільного управління, стану культурного і правового знання. Не є виключенням й українське кримінальне право, яке має довгу історію, початок якої варто шукати ще до утворення Київської Русі, коли одним із

регуляторів суспільних відносин витупало звичаєве право. Воно виражалось в усній формі, існувало у свідомості людей, саме по цій причині ми не стверджувати, що поняття суб'єкта злочину (злочинця) було присутнє у звичаєвому праві (навіть при альтернативній назві: злочинець, особа злочинця тощо), і починаємо наше дослідження з часів Київської Русі.

Як зазначалося, перша ранньофеодальна держава, яка розміщалась на території сучасної України – Київська Русь (Київська держава). Основними джерелами давньоруського права було звичаєве неписане право. Тому інформації збережено надзвичайно мало. Вчені вважають, що перші пам'ятки, які збереглися є договори Русі і Візантії 907, 911, 944 та 971 рр. Необхідно відмітити, що ні в одному договорі не містилися детальні розробки питань кримінальної відповідальності, оскільки їх основною метою було врегулювання, насамперед, торгових відносин між державами. В жодному з них поняття злочинця не зустрічається, однак наявна вказівка на «Аще ли кто ...», тобто поняття суб'єкта злочину замінюється займенником «хто» [2].

«Устави Руські» (які належать до пам'яток права Київської Русі), першим серед яких є Руська Правда в короткій редакції, у свій зміст включала норми різних галузей права, в тому числі кримінального. В тексті «уставів», наявний опис кримінальних злочинів, виділяється ряд суб'єктів в залежності від їх соціального статусу, а відтак й диференціюється міра кримінальної відповідальності. При детальному дослідження Руської Правди знаходимо дещо віддалене поняття суб'єктів злочинів. Вони, згідно документу, поділялись на вільних людей та рабів та називались злочинцями. Поняття вільних людей, у свою чергу деталізується на холопів та челядинів, матеріальну відповідальність за яких (згідно норм тогочасного кримінального права) несли їх власники. До рабів-суб'єктів злочинів не виключено було застосування фізичного впливу (наприклад, побоїв). Вже в Руській Правді з'являється термін «злочинець». Також законодавець передбачав колективних суб'єктів злочинів. Зокрема, за деякі види злочинів

проти життя та здоров'я злочинець та його сім'я піддавалися такому покаранню як потік та пограбування. Такий порядок кримінального покарання був наслідком общинних установлень з круговою порукою та взаємодопомогою. Відтак, суб'єктом злочину могла бути лише фізична особа.

Також можна знайти явні ознаки кримінальної осудності, пов'язані з оцінкою особи злочинця. Наприклад, у ст. 6 «Руської правди», її довільної редакції, яка поряд зі звільненням особи від кримінальної відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення у стані душевної хвороби передбачала можливість пом'якшити відповідальність залежно від стану людини, яка вчинила кримінальне правопорушення. Правопорушником визнавалась особа, яка володіла свідомістю та волею, була суб'єктом охоронюваних законом суспільних відносин. Також в цьому документі закріплювалося положення: що свідомість і воля особи можуть бути тимчасово паралізовані, внаслідок цього діяння втрачає свій протиправний характер.

Польсько-литовський період характеризується укріпленням централізованої державної влади, в результаті чого бояри та церковні люди отримали статус загального суб'єкта кримінально-каранних діянь. Поряд з цим виникає спеціальний суб'єкт злочинів – горожанин, ознаки якого визначають включенням у місцеві списки горожан. Кримінальна відповідальність горожан полягала у вигнанні з міста, відповідно до розвитку Магдебурського права XII-XIV, та визначалась магістратурою міста. Суб'єкти злочинів характеризуються загальною для всіх ознакою – вчинення злочину, а спеціальні ознаки (соціальне походження) мають значення для індивідуалізації показань.

У Белозерській статутній грамоті (1488 р.), при детальному вивченні виявилось, ст. 14 передбачає відповідальність населення місцевості, де було знайдено труп, за ненадання допомоги у відшукуванні вбивці, тобто про колективний суб'єкт злочину [158, с. 191]. На нашу думку, це положення є

надзвичайно важливим та цікавим. Останніми роками в науці кримінального права та криминології йде мова про колективну злочинну діяльність. Все частіше під час аналізу різних кримінально-правових проблем вчені застосовують такі споріднені терміни, як колективний злочин та колективний суб'єкт. Водночас, аналіз понять колективного злочину, колективного суб'єкта вимагає чіткого усвідомлення змісту терміна «колектив» [60, с. 271], до яких ми звернемося згодом.

Наступним важливим законодавчим документом є Судебник 1497 р., який виявився одним з важливих джерел загальноросійського права. Дія цього документу поширювалась на значну територію земель сучасної України. Зважаючи на феодальний лад XV ст., за якого основа виробничих відносин – власність феодала та неповна власність на працівника виробництва, до суб'єкта злочину була особлива увага. Суб'єкт злочину ніс кримінальне покарання, яке залежало від двох чинників: 1) тяжкості вчиненого злочину; 2) власний класовий стан суб'єкта злочину в суспільстві, що з сучасної точки зору не відповідає міжнародним стандартам захисту прав людини.

Т.О. Гончар вказує, що у нормах давньоруського законодавства не зазначалося про вплив віку суб'єкта злочину на його відповідальність. Але, зустрічаються такі формулювання: дитина, яка брала участь у розбої (у сучасному його розумінні), незалежно від її віку, підлягала такому ж покаранню, як і дорослі. Так, приватне правило «Руської Правди» говорить, що дружина та дитина холопа, які брали участь, (незалежно від їх віку), у татбї (розбої), видаються скривдженому (за цей же злочин вільні співучасники платили віру) [35]. Фактично, ми вбачаємо відсутність диференціації віку кримінальної відповідальності та, відповідно, відсутність диференціації кримінального покарання.

Устав Ярослава також містив згадку про те, що до осіб, які не досягли 12 років, могли бути застосовані різноманітні кримінальні покарання на рівні з дорослими, виключенням було покарання у вигляді смертної кари [6,

с. 29]. Тобто в цьому документі вбачається поява зниженого віку кримінальної відповідальності та диференціація покарань.

Конкретний склад злочину в староруському праві пов'язаний лише з суб'єктами жіночої статі. Зокрема, у Статуті князя Володимира Святославовича розглядається ситуація, при якій «девка дѣтя повѣржеть». Фактично мова йде про залишення дитини, що народилася, або про позбавлення від плоду. Просторова редакція Статуту князя Ярослава на відміну від Статуту князя Володимира Святославовича містить норму про вбивство небажаної дитини, суб'єктом якого може виступати лише мати цієї дитини (ст. 6).

Судебник 1550 р. вніс у законодавство новий термін суб'єкта злочину. Згідно з цим документом у судовому процесі запроваджувалась нова до цього форма судового процесу – «обліхованіє» – позасудовий розгляд справи відносно особи, якій висунуто звинувачення у тому, що вона є «завідомо лихим чоловіком» [20, с. 98-103]. Таким чином, суб'єкт злочину – це завідомо лихий чоловік, якому висунуто звинувачення по справі.

Судебники 1497 та 1550 років криміналізують посадові злочини, які вчинялись «державними» людьми: посула (хабар), фальсифікація, підроблення документів. Відповідальність за посадові злочини носила становий характер. Фактично виділяється спеціальний суб'єкт по ознаці рецидиву, до якого застосовується більш сурове покарання. Також спостерігається послідовна диференціація кримінальної відповідальності по ознаці спеціального суб'єкта.

Ще одним важливим нормативно-правовим документом в історії розвитку поняття суб'єкта злочину, який вартий уваги є Соборне уложення 1649 року. Саме в цьому акті законодавець передбачив «зграю людей», як суб'єкт злочину. Тобто закладені основи формування співучасті у вчиненні злочинів.

За поширеною в українській кримінально-правовій літературі думкою, вперше конкретизувався вік особи, яка вчинила злочин у змінах до

Соборного Уложення 1649 р. – так званих «Новоуказаних статтях». Мінімальним віком відповідальності визнавалося 7 років за вчинення умисного вбивства. Як зазначає В.М. Бурдін, це була перша самостійна спроба законодавчого вирішення питання про вікову неосудність неповнолітніх, яка давала певну межу для обмеження кримінально-правового впливу на неповнолітніх [14].

З часом соціально-економічні процеси, що відбувались на території сучасної Української держави, призвели до становлення легітимного козацтва. З того часу внутрішньодержавні та захисні функції виконувало українське право. Гетьман П. Скоропадський зробив перший крок до кодифікації українського права, при одночасному процесі відмови від старих норм, які необхідно було оновити та доповнити ті з них, які ще могли бути використані в судовій практиці. Всі найкращі положення тогочасні правознавці об'єднали у збірник «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.). Цей Кодекс містив норми цивільного, адміністративного та кримінального права, що було явним недоліком під час користування ним. Саме цей збірник роз'яснював поняття «розбійники» – це ті люди, які наносять тілесні ушкодження, при цьому маючи на меті заволодіння чужим майном, тим самим вперше деталізувавши поняття суб'єкта злочину на законодавчому рівні [126, с. 440-446].

Таким чином, для перших двох виділених етапів розвитку кримінального законодавства (законодавство Київської Русі та земель, що утворилися після феодалної роздробленості (IX – початок XIII ст.), законодавство в період існування Галицько-Волинського князівства, Литовсько-Руської держави та протягом перебування України під владою Речі Посполитої (перша половина XIII ст. – перша половина XVII ст.) характерним є відсутність будь-яких вказівок на вік та осудність (неосудність) особи, яка вчинила злочин. Однак, позитивним є поодинокі вкраплення в законодавство поняття «злочинця» та «особи, яка вчинила

злочин» [182]. Також можна зробити висновок, що особи, яким не виповнилось 8 років на момент вчинення ними злочину, не карались.

Кримінальне законодавство періоду козацької держави та під час перебування України у складі Австро-Угорської і Російської імперій (друга половина XVII – початок XX ст.) характеризувалося наступними моментами. У XVII ст. положеннями Військового статуту 1716 р. Петра I обставиною, яка пом'якшувала відповідальність за вчинення крадіжки чи навіть звільняла від покарання, було вчинення злочину (крадіжки) дитиною. Відтак, вбачаємо окресленні певних вікових меж суб'єкта злочину та певних дій особи, яка вчинила злочин (злочинця). При цьому юридично межі дитинства не визначалися, хоча в 1742 р. Сенат визнав, що малолітство триває до досягнення особою 17 років. Надалі, залежно від віку особи, яка вчинила злочин, відбувалася градація віку кримінальної відповідальності: особи до 10 років вважалися неосудними, до 17 років – підлягали покаранню, але їх вік ставав обставиною, яка пом'якшувала покарання. Незважаючи на початкові прояви диференціації віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, зазначене питання не вирішувалося в повному обсязі. Фактично констатуємо, що відбувається диференціація віку кримінальної відповідальності. Вперше юридично виокремлюються межі дитинства, що прямо пропорційно впливає на міру призначеного покарання.

Душевнихворі засуджувалися та каралися так само, як здорові люди. Суд не з'ясовував чи перебував підсудний під час вчинення кримінального правопорушення в стані сильного душевного здоров'я чи діяв при сильному душевному стані. Фактично поняття обмеженої осудності та неосудності не існували взагалі.

Значно розширилась категорія спеціальних суб'єктів прийняттям Артикула воїнського (1715 р.) та Морського Уставу (1720 р.). Серед них були виділені: особи, які займаються чародійством та чаклунством у злочинах проти віри; особи, вороже настроєні проти встановленого державного порядку; посадові особи; військовослужбовці; особи, які беруть

участь у суддівстві; особи, які відрізняються аморальною поведінкою (двоєжонці); родичі. Також вперше з'являються спеціальні суб'єкти в привілейованих складах злочинів (наприклад, «овочеві крадії», неповнолітні, голодуючі та ін.)

Отже, за даного історичного періоду розвитку законодавства фактично був визначений мінімальний вік кримінальної відповідальності – 10 років. Разом з тим, наявність великої кількості нормативно-правових актів, які регулювали питання кримінального права, по-різному вирішували питання віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Наприклад, положеннями Саксонського зеркала визначалося, що дитина до досягнення 12 років не відповідає за вчинене вбивство чи іншу шкоду в кримінальному порядку. З подальшим розвитком законодавства встановлювалося, що неповнолітні віком до 16 років підлягали звільненню від кримінальної відповідальності за вчинені ними суспільно небезпечні діяння [41, с. 128].

Формулу неосудності вперше розробив французький законодавець у 1810 році (ст.64 КК Франції): немає ні кримінального правопорушення, ні проступку, якщо під час вчинення діяння обвинувачений знаходився в стані безумності. Аналогічні положення були закріплені у КК Бельгії 1863 р. (ст. 71). У кримінальних законодавствах держав, до складу яких входили українські землі, ці положення знайшли своє відображення значно пізніше. В цьому плані Європа була «на крок попереду».

У першій половині XIX століття психіатричні знання почали більш активно використовувати у судовій практиці. Трансформується головне питання судочинства: з «як покарати?» на «кого покарати?». Відтак, чітко були виділені психічні стани та хворобливі процеси. Паралельно у зв'язку з профілактичним спрямуванням у психіатрії починається вивчення межових станів – неврозів, психопатів, реактивних станів – розвивається «мала психіатрія» [33, С. 291-309] .

На такому фоні і при такій постановці питання в 40-х роках XIX ст. у кримінальних кодексах того часу вперше виникло поняття концентрації обмеженої осудності, наприклад, у кримінальних кодексах німецьких держав XIX століття: Вюртемберзькому (1839 р.), Брауншвейзькому (1840 р.), Ганноверському (1840 р.), Саксонському (1841 р.) та ін. Зазначені законодавчі акти вперше закріпили не тільки поняття обмеженої осудності, але й можливі фактори, які її зумовили, такі як слабоумство, недостатній розвиток, стареча нездатність, сп'яніння, повна відсутність виховання, вкрай несприятлива і розбещуюча обстановка в дитинстві та інші. У випадку визнання судом особи обмежено осудною, вона підлягала пом'якшеному покаранню [99].

З тих часів у юридичній, медичній та іншій спеціальній літературі інститут обмеженої осудності завжди викликав суперечки й дискусії серед науковців і практиків, що пояснюється його новизною та суперечливістю деяких положень, які потребують доповнень та уточнень.

Звід законів Російської імперії 1842 р. (до складу якої входила частина земель сучасної України) встановлював, що особи до 10 років визнавалися абсолютно неосудними і не підлягали покаранню; від 10 до 17 років (при встановленні їх умислу та усвідомлення суспільної небезпеки вчиненого) підлягали кримінальній відповідальності і покаранню (окрім каторжних робіт та тілесних покарань). У вказаному нормативно-правовому акті чітко прослідковується так зване «злиття понять»: віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність – з одного боку, та поняття неосудності – з іншого.

Уложенням про покарання кримінальні та виправні 1845 р. додатково аргументувалося, що особи віком до 7 років, так само, як і від 7 до 10 років, не достатньо усвідомлюють суспільну небезпеку власних діянь. Положеннями Уложення зменшився максимальний вік кримінальної відповідальності дітей – з 17 років до 14 років. Як зазначає Т.О. Гончар, значним недоліком вказаного Уложення є відсутність чіткого визначення

віку кримінальної відповідальності: документом передбачалася складна система розподілу віку – до 7, від 7 до 10, від 10 до 14, від 14 до 17, від 17 до 21 року [35]. Суттєвих новел в поняття спеціального суб'єкта злочину даним документом не внесено. Новаторством стало передбачення законодавцем кримінальної відповідальності фабричних та заводських людей за організовані виступи, явна непокоря власнику або управляючому заводом.

Поряд з вказаним вище кримінальне законодавство виділяло спеціальні ознаки суб'єкта злочину в залежності від світогляду та класової приналежності.

В перших виданнях Уложення дослідниками було виявлено декілька постанов, на підставі яких стягнення кримінального характеру накладались на колективні утворення [177, с. 378]. Фактично, спостерігається закріплення колективного суб'єкта злочину. Вказаний документ пізніше (у редакції 1885 р.) передбачав відповідальність єврейської громади за переховування військових утікачів з євреїв (ст. 530). Як кримінальне покарання до таких юридичних осіб застосовувався штраф за кожного втікача, якщо громада сама його не виявила і не видала владі [131]. Окрім вказаних норм закону, кримінальна відповідальність юридичних осіб як суб'єктів злочинів (а саме організацій) встановлювалась за невиконання покладених обов'язків щодо соляного управління. Виокремлені статті суперечили доктрині кримінального права того часу, яка базувалась на принципах індивідуального кримінального покарання та індивідуального ставлення певних діянь у вину. Саме тому ці положення не набули розвитку в подальших документах.

Також в Уложенні значна увага також приділяється злочинам «на державній та громадській службі». Серед службових злочинів особливе місце посідало хабарництво, при цьому суб'єкт визначений доволі чітко: не лише чиновник, а й будь-яка особа, яка займається державною чи суспільною службою.

В Кримінальному уложенні 1903 р. спостерігаємо більш чітко ніж у попередніх законах розмежування ознак суб'єкта злочину: віку та осудності. Так, відповідно до Кримінального уложення 1903 р., особи віком до 10 років не підлягали кримінальній відповідальності. Від 10 до 17 років особи, які вчиняли злочини, підлягали кримінальній відповідальності лише в тому разі, коли під час вчинення суспільно небезпечного діяння вони усвідомлювали характер і значення своїх дій, а також могли ними керувати. Цей період вважався періодом так званої «умовної осудності».

Таким чином, малолітніх віком до 10 років, які вчинили суспільно небезпечні діяння, без втручання суду віддавали батькам чи родичам для перевиховання. Особи віком від 10 до 14 років, якщо було встановлено, що вони діяли «з розумінням», підлягали загальним покаранням, за винятком каторжних та деяких інших робіт. Коли ж встановлювали, що вони діяли «без розуміння», то їх віддавали батькам чи родичам, як і малолітніх віком до 10 років. Особи віком від 14 до 17 років підлягали загальним покаранням (за винятком тілесних) тільки тоді, коли було констатовано, що вони діяли «з розумінням».

В кінці XIX ст. питання щодо віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, були одними з найгостріших. Т.О. Гончар, проаналізувавши наукові дискусії кінця XIX ст. з даного питання, визначила їх ключові моменти. Так, пропозиції щодо визначення мінімального віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, зводилися до 14 років (що підтримував О.Ф. Кістяківський). Натомість, вчені заперечували проти підняття мінімального віку кримінальної відповідальності до 16 чи 18 років [12; 78, с. 421]. Даний період розвитку кримінального законодавства були досить хиткими та непослідовними у питаннях визначення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність.

Таким чином, для 3-го періоду розвитку вітчизняного законодавства (період козацької держави та під час перебування України у складі Австро-Угорської і Російської імперій (друга половина XVII – початок XX ст.)

характерною ознакою є встановлення мінімального віку кримінальної відповідальності – 10 років.

Кримінальне законодавство періоду творення Української незалежної держави (1917 – 1921 рр.) щодо визначення віку, з якого може наставити кримінальна відповідальність, зазнало значних змін.

Революція в Росії 1917 року докорінно змінила підхід до права в цілому, до кримінального права, зокрема. У зв'язку з чітко обраним напрямом на створення нової держави, оснований на диктатурі нового типу та соціальній перебудові, пласт існуючих раніше економічних, політичних та правових систем став непотрібним. В результаті чого виникли новаторські підходи до характеристики суб'єктів злочинів. Спеціальний суб'єкт злочинів характеризувався на основі «пролетарської моралі». В результаті такого підходу основним джерелом кримінального права була безпосередня діяльність революціонерів, яка не мала нічого загального з правом та будувалась на класових уявленнях. В силу цього спеціальний суб'єкт злочину визначався з позиції його шкідливості для правлячого класу та нерідко встановлювався безпосередньо посадовими особами. Інколи спеціальним суб'єктом злочину виступали особи, які володіли певним майновим станом в результаті приналежності до тієї чи іншої соціальної групи («кулаки», священники, державні службовці при царському режимі тощо). Здебільшого такий підхід пояснюється політичними поглядами та необхідністю заповнення правового вакууму, який утворився. На нашу думку, таке пояснення є цілком логічним.

Така ситуація пояснюється, на думку П.П. Михайленка, утопічними поглядами на питання боротьби зі злочинністю неповнолітніх, а також з тим, що на території України поряд з власними нормативно-правовими актами діяли також нормативно-правові акти РРФСР, які дуже часто не узгоджувались між собою, що вимагало постійних змін законодавства [108]. Даний період був складним для України як через побудову своєї державності, так і через прагнення створити своє якісно нове законодавство.

Єдиного кримінального законодавства в 1917-1921 рр. не існувало. Питання, які стосувалися визначення віку, з якого може наставити кримінальна відповідальність, регулювалися декретами і постановами Раднаркому УРСР.

Положеннями Керівних начал з кримінального права РРФСР 1919 р. визначалося, що не підлягають покаранню особи до 14 років, а також неповнолітні у віці від 14 до 18 років, які діяли «усвідомлення суспільної небезпеки власних дій». Таким чином, в 1919 р. мінімальний вік, з якого можлива кримінальна відповідальність, був збільшений до 14 років.

У Росії у той час панували ідеї класичної школи кримінального права. Проблема зменшеної осудності породила в наукових колах Росії ряд гострих дискусій.

Вплив неоломброзіанських і вульгарно-соціологічних концепцій на історію й практику судово-психіатричної експертизи полегшувався недостатньо чітким формулюванням критеріїв неосудності. У статті 14 Керівних начал 1919 р. медичний критерій був сформульований у зовсім загальній формі («душевні хвороби»), а в юридичному критерії була зазначена лише інтелектуальна ознака. Це дозволяло широко тлумачити неосудність. Так, з тих, хто пройшов експертизу в Інституті судової психіатрії ім. В.П. Сербського 1921 р. неосудними були визнані 77,7%; 1922 р. – 74,7% і 1923 р. – 60,5%. Разом із цим, значний відсоток випробуваних визнавався обмежено осудними: у 1921 р. – 22,3%; у 1922 р. – 21,3%; у 1923 р. – 30%; у 1924 р. – 22,2%. Отже, у 1921 р. жоден випробуваний в інституті не був визнаний осудним. Ці особи направлялись у психіатричні лікарні, звідки швидко виписувалися, запасалися довідками про душевну хворобу та знову вчинювали злочини. Хибність такої практики була помічена, і до неї були внесені корективи, а визнання обмежено осудними до 1928 р. взагалі припинилося.

У кримінальному законодавстві Української РСР (1921 – 1991 рр.) продовжувалася тенденція щодо визнання 14-річного віку як мінімального

віку кримінальної відповідальності. Так, положеннями КК УРСР 1922 р. передбачалося, що покарання не застосовувалось до осіб віком до 14 років, а також до осіб віком від 14 до 16 років, стосовно яких було визнано можливим обмежитись заходами медико-педагогічного характеру [216, с. 113].

Також варто звернути увагу, що в цьому кодексі передбачалась кримінальна відповідальність посадових осіб підприємств та організацій державної форми власності. Тобто був виокремлений спеціальний суб'єкт злочину. Законодавець виділяє спеціальних суб'єктів, які характеризуються посадовим становищем особи, та ознаками попередньої злочинної діяльності. Також до спеціальних суб'єктів належали особи, які вчинили військові злочини. Таким чином, покарання, які назначаються особі характеризуються її негативною оцінкою, та виражаються в обмеженні певних прав, якими наділена особа, у зв'язку з виконанням певних функцій.

В цілому кримінальне законодавство СРСР та Союзних республік 1924 р., встановлювало лише загальні положення про кримінальну відповідальність неповнолітніх, без визначення певних вікових меж кримінальної відповідальності. Згодом, на цій основі був прийнятий та введений в дію КК УРСР 1927 р., який містив більш чіткі положення: до осіб, які вчинили суспільно-небезпечні діяння у віці до 14 років не застосовувались кримінальні покарання. Таким чином, КК УРСР 1922 р. та КК УРСР 1927 р. передбачали тотожні положення щодо визначення мінімального віку, з якого можливе настання кримінальної відповідальності: особи, які не досягли 14-річного віку, не підлягали покаранню.

З 1935 р. спостерігаються тенденції щодо погіршення кримінально-правового становища неповнолітніх як суб'єктів злочинів. Визначений перелік злочинів, за які неповнолітні з 12 років притягались до кримінальної відповідальності: крадіжка, заподіяння насильства, тілесних ушкоджень, каліцтв, вбивство або спроба вбивства (постанова ЦВК та РНК СРСР від

7.04.1935 р. «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх. Вказаний перелік був доповнений указом Президії Верховної Ради СРСР від 10.12.1940 р. «Про кримінальну відповідальність за дії, які можуть викликати аварію поїздів». Ним передбачалося, що неповнолітні з 12 років, які розкручують рейки, підкладають на рейки предмети і т.п., які можуть викликати аварію поїздів, повинні притягуватись до кримінальної відповідальності із застосуванням всіх заходів кримінального покарання.

Основи кримінального законодавства СРСР та Союзних республік від 25.12.1958 р. стали підґрунтям для нового КК УРСР 1960 р. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, в КК УРСР 1960 р. був встановлений на рівні 16 років і отримав назву «загальний вік кримінальної відповідальності». Поряд з цим, передбачався спеціальний (знижений) вік кримінальної відповідальності, а також вичерпний перелік тяжких та тяжких злочинів, за вчинення яких особа могла бути притягнена до кримінальної відповідальності з 14 років. Положеннями КК УРСР 1960 р. суду надавалося право застосовувати до осіб, які вчинили злочин невеликої тяжкості у віці до 18 років примусових заходів виховного характеру, які не вважалися покаранням.

Певні коливання як у бік зниження віку кримінальної відповідальності, так і в бік її збільшення, спостерігалися протягом всього терміну дії радянського законодавства. Найбільших змін зазнавали нижчі межі віку кримінальної відповідальності, які коливалися від 12 до 16 років.

Отже, для кримінального законодавства УРСР (1921 – 1991 рр.) характерною особливістю стало підвищення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (16 років), а також його диференціація залежно від ступеня тяжкості вчиненого діяння: за особливо тяжкі злочини кримінальна відповідальність наступала не з 12, а з 14 років. Підвищення віку, з якого можливе настання кримінальної відповідальності, свідчить про бажання законодавця виключити зі сфери застосування покарання дітей, типовий рівень вікового розвитку яких викликає сумніви щодо

усвідомлення ними під час вчинення злочинів характеру і значення власних дій.

Кримінальне законодавство незалежної України (починаючи з 1991 р.) до ухвалення нового КК України ґрунтувалося на положеннях КК УРСР 1960 р., яке зазнало ряду змін і доповнень. Як зазначає Т.О. Гончар, завершальним етапом розвитку союзного кримінального законодавства стало прийняття в 1991 р. Основ кримінального законодавства Союзу та Союзних республік, які вперше містили окремий розділ «Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх», але в силу політичних обставин вони так і не вступили в силу.

Про необхідність розробки проблеми обмеженої осудності свідчила й судова практика. Так, за період від 1985 до 1992 року було прийнято 60 ухвал і постанов судової колегії Верховного Суду України та президій обласних судів у справах, пов'язаних із посяганням на життя, здоров'я, волю і честь особи. Серед них 18,3 % були пов'язані зі злочинами, вчиненими в стані сильного душевного хвилювання, тобто вчиненими обмежено осудними особами (співвідношення умисних убивств та вбивств, вчинених у стані сильного душевного хвилювання, становило 21:6 або 28,6 %).

Сучасне кримінальне законодавство (з 2001 р. і дотепер) засновується на положеннях КК України від 05.04.2001 р., в якому вперше в історії розвитку українського кримінального законодавства приділена увага окремим питанням кримінальної відповідальності неповнолітніх. Кримінальній відповідальності, як і в КК УРСР 1960 р., підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. Особи, що вчинили злочин у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності лише за тяжкі та особливо тяжкі злочини корисливої та насильницької спрямованості, перелік яких наведений у ч. 2 ст. 22 КК України.

В незалежній Україні в галузі кримінального права постало питання визнання суб'єктами злочинів юридичних осіб. Така позиція вперше в

незалежній Україні була запропонована авторами проекту КК України 1998 р. (під керівництвом проф. В. М. Смітєнко). Однак, взятий законопроект подальшого розвитку не набув.

Чинний КК України зберіг традиційний підхід до визнання як суб'єкта злочину виключно фізичної особи, хоча Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 13.05.2014 р. № 1261-VII Загальну частину КК України було доповнено новим розділом XIV¹ — «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб» (Закон № 314-VII від 23.05.2013). Однак, вказаний розділ потребує уточнень та гармонізації його положень з положеннями КК України.

Як ми бачимо, мінливість і динамічність поняття суб'єкта злочину та його ознак, в українському кримінальному праві достатньо яскраво проявляється в певні періоди розвитку держави, що має безпосереднє значення для подальшого його дослідження та вивчення з точки зору сучасних позицій та різноманіття їх напрямлень.

Відтак, періодизація законодавчого закріплення поняття суб'єкта злочину та деяких його ознак охоплює виділені нами часовими рамками періоди: 1) законодавчого становлення понять «злочинець» та «особа, яка вчинила злочин» (IX – I-ша пол. XVII ст.ст.), а саме виникають норми, які роз'яснюють ці терміни, згадується про їх вікові обмеження. Характерною рисою цього періоду є кримінальна відповідальність колективного суб'єкта (сім'ї, общини тощо). Спостерігаються деякі «зародки» співучасті, зважаючи на юридичну конструкцію «вчинення злочину згасю людей»;

2) диференціації віку суб'єктів злочинів (II-га пол. XVII – I-ша пол. XIX ст.ст) від якої залежала міра призначеного кримінального покарання. Фактично це були одні з перших спроб юридично оформити у кримінальному праві поняття «дитинства», однак чіткі його межі

нормативно не закріплені. Також характерною є відсутність понять неосудності та обмеженої осудності, що в свою чергу призвело до кримінального колапсу та потребувало негайного вирішення;

3) поява термінів «неосудність» та «обмежена осудність» (II-га пол. XIX – початок XX ст.ст.). Виникає вчення про осудність, як новий кримінально-правовий інститут. Вказані поняття розробляли спільно фахівці в галузі кримінального права та психіатрії. В результаті чого було виділено два критерії: юридичний та медичний (далекі від сучасного розуміння та формулювання). В межах медичного критерію психіатри виділяли лише інтелектуальний момент. Також для даного періоду характерним є різновид відповідальності юридичних осіб (лише за один вид злочину – жебрацтво окремих осіб – відповідала громада). Спостерігається чітке відмежування між ознаками суб'єкта злочину: фізичністю (та юридичними ознаками в окремих випадках), віком, осудністю, неосудністю та обмеженою осудністю;

4) юридичне закріплення поняття «суб'єкт злочину» (початок XX ст. – 2000 рр.), в межах суб'єкта злочину законодавець визначає мінімальний вік кримінальної відповідальності – з 14 років (за окремі види злочинів) та загальний – з 16 років. Однак, зроблено крок назад, порівняно з попереднім періодом: осудність особи визначена як вимога та повинна дотримуватись у випадку притягнення особи до кримінальної відповідальності. Вбачаємо початок існування вчення про юридичну особу, як суб'єкта злочину, однак, законодавчої пролонгації воно не має;

5) нове розуміння суб'єкта злочину та його ознак (2001 р. – сучасність), які закріплені у кримінальному законодавстві. Характерна наявність великої кількості наукових праць про удосконалення поняття «суб'єкт злочину», пропозиції щодо визнання суб'єктом злочину юридичних осіб тощо, жодні з яких законодавцем враховані не були. Частково вирішена проблема відповідальності юридичних осіб шляхом запровадження квазікримінальної відповідальності. Особливу увагу

приділяють такому суб'єкту як малолітня особа. Найбільш чітко сформовані поняття «осудність, «неосудність» та «обмежена осудність»;

Також на підставі аналізу історичного досвіду, на наш погляд, актуальними на сьогодні перспективними у подальшому є положення кримінального законодавства, які закріплювали нижні вікові межі кримінальної відповідальності, а також положення про колективний суб'єкт.

1.3. Поняття суб'єкта злочину у законодавстві про кримінальну відповідальність

Поняття «суб'єкт злочину» пройшло довгий шлях еволюції від визнання в якості суб'єкта не лише людей, а й тварин, неживих предметів до розуміння того, що до даної категорії можуть відноситися тільки люди, в основі притягнення яких до відповідальності лежить принцип винного вчинення суспільно небезпечного діяння. У теорії кримінального права починаючи з 40-х років XX ст., радянські вчені-криміналісти проводили серйозні дослідження поняття суб'єкта злочину, в результаті чого в літературі з'явилася велика кількість наукових робіт, присвячених вказаним питанням. Основні положення теорії знайшли своє практичне закріплення в КК УРСР 1960 р., хоча сам термін «суб'єкт злочину» в законодавстві був відсутній.

В юридичній літературі існує багато визначень суб'єкта злочину. Так, ще М.С. Таганцев зазначав, що «...физическое лицо только тогда, в смысле юридическом, может быть виновником преступления, когда оно совмещает в себе известную сумму биологических условий, обладает, употребляя техническое выражение доктрины, способностью к вменению или невменяемостью» [176]. Разом з тим, А.Н. Трайнін вказував, що визнання суб'єкту злочину в системі елементів складу злочину є неправильним, адже не можна визначати людину частиною вчиненого нею діяння. «Где нет

человека – виновника преступления, писал он, там не может быть и самого вопроса о наличии или отсутствии состава, более того, где нет вменяемого человека, достигшего законом установленного возраста, там отсутствует и вопрос об уголовной ответственности, а также отсутствует вопрос и о самом составе преступления [191, с. 191].

Вказана позиція викликала принципові заперечення у її противників. Так, Н.С. Лейкіна писала, що охоплення поняттям суб'єкта злочину осудності та віку особи являє собою не перетворення злочинця в суб'єкт злочину, а є спробою дати більш об'єктивну і всебічну характеристику конкретного складу злочину. Поняття суб'єкта злочину, як вказувала дослідниця, означає сукупність ознак, на підставі яких фізична особа, яка вчинила злочин, підлягає кримінальній відповідальності [93]. В.Г. Павлов вказує, що позиція Н.С. Лейкіної виглядає досить сумнівно, хоча і має право на існування, адже не суперечить загальній концепції як за формою, так і за змістом щодо суб'єкта злочину як одного з елементів складу злочину [129, с. 21].

Н.С. Лейкіна та Н.П. Грабовська розглядали в якості суб'єкта злочину фізичну осудну особу, що досягла певного віку [94, с. 355]. Однак, поза увагою дослідниць залишилися визначення вікових меж кримінальної відповідальності. Тому, на нашу думку, таке визначення було неповним та потребувало подальшого вдосконалення.

М.Д. Лисов та В.П. Малков визначають, що «под субъектом преступления по уголовному праву понимается физическое лицо, совершившее предусмотренное уголовным законом общественно опасное деяние и характеризующееся указанными в законе признаками» [192]. Це визначення також зазнає критики, адже незрозуміло, на які ознаки вказують дослідники, враховуючи те, що в диспозиції багатьох кримінально-правових норм є ознаки, притаманні лише окремим категоріям осіб.

Н.Ф. Кузнецова та Ю.М. Ткачевський називають суб'єктом злочину особу, яка вчинила умисно або необережно діяння, передбачене КК, досягла

віку кримінальної відповідальності, є осудною, інколи – має певні спеціальні ознаки, передбачені у відповідній нормі КК [193, с. 135]. Але суттєвим недоліком даного визначення є те, що воно містить вказівку на ознаки суб'єктивної сторони (вину).

Варто вказати, що А.А. Піонтковський [135], В.В. Сташис, В.Я. Тацій [75], В.А. Широков [224] та ін. при визначенні суб'єкта злочину використовують термін «приватна особа». Хоча, ми вважаємо, що поняття приватної особи не точно відображає зміст, який автори намагаються надати.

Кардинально іншим підходом користується при визначенні суб'єкта злочину В. Пакутін. Так, для позначення можливих суб'єктів конкретного злочину він використовує поняття «громадяни» та «службові особи» [132, с. 40-42]. На нашу думку, що вірну позицію в цьому питанні займає В.К. Матвійчук, який зазначає що «використання терміну «громадяни» в поєднанні зі службовими особами як складових суб'єкта злочину неправомірно» [100, с. 63]. Дійсно, що таке поєднання можливих суб'єктів окремого складу злочину приводить до відомої логічної помилки, тобто невідповідності членів поділу і їх перерізу, пересіченню, перетину, та, на нашу думку, веде до повного відторгнення їх одного від одного, адже очевидно, що службові особи є також громадянами.

Крім того, при такому поєднанні вбачається і друга логічна помилка – неповнота ділення, що, на думку І. Харя, є істотною методологічною помилкою. Автори, виходячи з механізму логіки мислення, використовуючи поняття «громадяни», не включають, як можливих суб'єктів злочину, осіб без громадянства, іноземних громадян, неслужбових і приватних осіб. Це ще раз підтверджує нашу позицію щодо суб'єкта злочину [214, с. 100].

Цікавий типовий підхід до визначення суб'єкта окремого злочину ми бачимо в працях А. Писарева [138, с. 10]. Для його позначення він використовує поняття «будь-які особи». Ми вважаємо, що таке визначення поняття «суб'єкт злочину» має широке коло ознак та недостатній ступінь

конкретизації, необхідної для правильної кваліфікації суспільно-небезпечних діянь.

Деякі вчені необґрунтовано, на нашу думку, розширюють коло ознак, що характеризують суб'єкт злочину і вже включені до складу злочину. На думку Б.С. Нікіфорова, «практика давно уже ставит вопрос о необходимости предусмотреть случаи, в которых общественная опасность субъекта рассматривалась бы как один из элементов состава преступления, как такое обстоятельство, при отсутствии которого нельзя говорить о том, что совершено преступление» [119, с. 12].

Б.С. Утевський пропонує відмовитися від традиційних понять суб'єкта злочину і вибудувати принципово нове, яке б охоплювало думки, почуття, минуле, службову і громадську діяльність особи, його заслуги перед суспільством, моральні і політичні переконання [207, с. 45]. Пропозиції про віднесенні до ознак, що визначають суб'єкта злочину, тих, що характеризують особу як члена суспільства, видаються доволі суперечливими, адже склад злочину – це юридична типова характеристика конкретного діяння особи. Суспільна безпека суб'єкта, його соціальна і політична характеристика охоплюють всі дані про особу як про особистість і не можуть мати відношення до одного злочинного діяння, точно так, як і бути однією з підстав відповідальності в межах складу злочину. Якщо всі перелічені дані включити до складу злочину, то замість точних і об'єктивних меж кримінальної відповідальності будуть встановлені широкі і невизначені межі відповідальності, що суперечить принципам кримінального права. Склад злочину загалом характеризує суспільну безпеку особи, але не вичерпує її, адже всі дані про особу злочинця необхідні для індивідуалізації покарання.

Ще одне визначення дає С.В. Бородін: «субъектом преступления может быть не любое лицо, а только то, которое в соответствии с уголовным законом обладает определенными качествами. К ним относятся установленные законом возраст, по достижению которого возможна

уголовная ответственность и вменяемость» [5, с. 124-150, 180-205]. Дійсно, не будь-яка особа може бути суб'єктом злочину, а лише та, яка, крім встановлених ознак, вчинила злочин.

Поняття суб'єкта злочину містить сукупність ознак, на підставі яких фізична особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, підлягає кримінальній відповідальності [93; 128]. Чинний КК України дає визначення особі, яка підлягає кримінальній відповідальності шляхом перерахування загальних ознак, що характеризує особу як суб'єкта злочину. Хоча, на нашу думку, визначене законодавцем поняття «суб'єкт злочину» потребує негайного вдосконалення (це констатують 61,0 % респондентів).

Так, у ч. 1 ст. 18 КК України йде мова про те, що суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК може наставати кримінальна відповідальність [79]. Відсутність хоча б однієї зі вказаних ознак виключає можливість кваліфікувати діяння як злочинне, а особу, яка його вчинила – визнавати суб'єктом злочину. В таких випадках мова може йти про осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності або неосудних осіб.

Відповідно до загальноприйнятої позиції у вітчизняній кримінально-правовій доктрині суб'єкт злочину наділений трьома обов'язковими ознаками: суб'єкт повинен бути фізичною особою, він повинен досягти відповідного віку та бути осудним [32, с. 94]. Проте В.М. Куц та В.О. Меркулова вважають, що для розширеної кримінально-правової характеристики суб'єкта перелік вказаних ознак недостатній. При цьому, В.М. Куц вирішення цієї проблеми знаходить у відхиленні від вищезгаданої загальноприйнятої позиції шляхом наділення суб'єкта злочину також й іншими ознаками, що закріплені в Особливій частині КК. Тому визначає спеціальний суб'єкт злочину, як того, хто скоює діяння, котре заборонене лише для певної категорії осіб [90, с. 18]. На нашу думку, визначення, запропоновані В.М. Куцом, суперечать положенням сучасних наукових розробок поняття спеціального суб'єкта, що здійснювалися Л.П. Брич [13,

с. 208-217], Д.В. Бараненком [9, с. 9], Б.О. Кирисем [61, с. 236-240], В.О. Навроцьким [117, с. 309], В.І. Терентьевим [186, с. 142], С.А. Харитоновим [213, с. 149]. А В.О. Меркулова пропонує запровадити у науковий обіг поняття «суб'єкт кримінальної відповідальності, що, на її думку, відображатиме додаткові властивості особи [104, с. 112].

Як елемент складу злочину, суб'єкт злочину характеризується рядом певними ознак, які, як і ознаки всіх інших елементів складу злочину, поділяються на обов'язкові та додаткові (факультативні). До обов'язкових ознак суб'єкта злочину наука кримінального права відносить: а) фізичну особу; б) загальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність; в) осудність. Факультативними ознаками суб'єкта злочину є ознаки так званого спеціального суб'єкта злочину, який визначається ч. 2 ст. 18 КК України як «фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа».

Більш детально перелічені ознаки суб'єкта злочину ми розглянемо в наступних розділах дисертації.

Існує думка, що поняття «суб'єкт злочину» є умовою кримінальної відповідальності, а не елементом складу злочину [226]. Так, відповідно до положень ст. 284 КПК України «Закриття кримінального провадження та провадження щодо юридичної особи», кримінальне провадження закривається в разі, якщо встановлена відсутність в діянні складу кримінального правопорушення [83]. Зазначені положення КПК України вказують на підставу припинення кримінального провадження – відсутність суб'єкта злочину як елемента його складу. Зрозуміло, що коли відсутній хоча б один елемент складу злочину – то, відповідно, не буде і самого складу злочину.

При розгляді даного питання варто згадати про дотичне до поняття «суб'єкт злочину» поняття «особа, яка вчинила злочин», яке використовується у п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України при визначенні загальних

засад призначення покарання. В цьому контексті особа винного виступає сукупністю індивідуальних соціальних, фізичних, психологічних характеристик особи, елементів його правового статусу. Під збірним поняттям «особа, яка вчинила злочин» слід розуміти певну сукупність осіб, які є як «юридичними» злочинцями (засуджені, умовно засуджені, умовно звільнені і т.п.), так і злочинцями «фактичними» (звільненими від кримінальної відповідальності, зважаючи на можливу юридичну альтернативу, або прощених самими потерпілими) та ін. Отже, особа, яка вчинила злочин, є об'єктом не тільки науки кримінального права, кримінального процесу, адміністративного права, а й кримінології, яка має в ньому свій специфічний предмет вивчення [46, с. 15-21].

До недавнього часу в кримінології активно розроблялося теоретичне поняття особи злочинця, що усвідомлювалося як сукупність абстрактних характеристик, «делегованих» до неї кожним злочинцем. Під особою злочинця сьогодні розуміється як сукупність соціальних та соціально значущих (поглядів, здібностей, інтересів, потреб, моральних переконань і т.п.) властивостей, відносин, що характеризують конкретну особу, яка вчинила злочин, у поєднанні з позаособистісними зовнішніми умовами та обставинами – властивостями, відносинами навколишнього середовища [46]. Зазначеним поняттям охоплюються також соціальні та соціально-значимі властивості, відносини всього кола осіб, які вчинили злочини. Тобто під особою злочинця розуміється певний соціальний тип [3, с. 14].

В нормах КК України відсутній будь-який перелік особистих характеристик, втім критерії, які допоможуть виокремлювати і аналізувати подібні ознаки, можна виділити при вивченні обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання (ст.ст. 66-67 КК України). Окремо ознаки особи, яка вчинила злочин, вивчає кримінологія, яка узагальнює вихідні дані і на їх підставі виділяє характерні соціально-демографічні ознаки певної категорії злочинців. Поняття особи, яка вчинила злочин, кримінологією розроблено

недостатньо, хоча сам цей термін часто зустрічається в науковій літературі і означає певне коло осіб, які вчинили злочинні діяння [46].

Але, за загальним правилом, соціально-демографічні ознаки особи, яка вчинила злочин, поділяються на соціальні, фізичні, психологічні та інші. До соціальних ознак особи, яка вчинила злочин, можна віднести: соціальні ролі, які виконує винний (сімейний статус; професія, освіта, участь у діяльності суспільства, ставлення до виконання посадових чи професійних обов'язків тощо). Фізичними ознаками є вік, стать, стан здоров'я, рівень працездатності. Психологічними характеристиками є особливості особистості винного, його характер, темперамент, манери, звички, соціальні установки. До особливостей правового статусу слід віднести наявність у неї судимості за вчинений раніше злочин та встановлений компетентними органами держави під час кримінального провадження факт вчинення іншого злочину, за що особа не була притягнута до кримінальної відповідальності. У кримінальному праві юридичний зміст цієї інформації розкривається в інституті повторності та сукупності злочинів.

Таким чином, по-перше, особа є індивідом в аспекті його соціальних якостей, які формуються в процесі історично конкретних видів діяльності і суспільних відносин. Але особа, яка вчинила злочин, володіє й іншими, не соціальними чи людськими (фізіологічними, генетичними, психічними тощо) якостями, які також як і соціальні якості, потребують кримінологічного вивчення, оскільки становлять необхідний компонент причинності [46].

По-друге, кримінологічна категорія «особа злочинця», на відміну від філософської або загальнонаукової категорії особистості, не містить ніякої специфічної особистісної якості, крім оцінки експертом поведінки як кримінальної. Ця оцінка умовна, так само як умовним є й характер самих соціальних, у тому числі правових норм. Тому «абсолютна» точка зору, що встановлює якісь «одвічні» межі між злочинним і не злочинним, є помилковою [55, с. 25-26].

Отже, «суб'єкт злочину» і «особа, яка вчинила злочин», хоча і близькі поняття, але не тотожні, відрізняються і за розумінням, і за об'ємом: «суб'єкт злочину» більш вузьке поняття у порівнянні з «особою, яка вчинила злочин». Поняття «суб'єкт злочину» ґрунтується на конкретних сформульованих в КК України положеннях та охоплює своїм змістом лише певну частинку ознак, що характеризують особу, яка вчинила злочин, як поняття кримінологічне. Суб'єкт злочину має більш чіткий і конкретний законодавчий вираз, який реалізується в нормах чинного кримінального законодавства.

Таким чином, «суб'єкт злочину» – це поняття правове і визначає юридичну характеристику особи, яка вчинила злочин. Поняття «особа, яка вчинила злочин» – це суто кримінологічне поняття. Суб'єкт злочину як правове явище обмежується визначеними законом ознаками (фізична особа, осудність, вік), що є необхідними для обґрунтування кримінальної відповідальності особи, яка вчинила злочин. При цьому ознаки суб'єкта злочину мають кримінально-правове значення, з якими КК пов'язує настання кримінальної відповідальності і призначення покарання.

Зміст поняття «особа, яка вчинила злочин» розкривається через соціальну сутність певної особи, а також складний комплекс його ознак, якостей, зв'язків, відносин, моральний та духовний світ, взяті у взаємозв'язку, а також індивідуальними особливостями і життєвими фактами, що лежать в основі злочинної поведінки. При цьому особа, яка вчинила злочин як більш широке і містке поняття включає в себе ще й соціально-психологічну характеристику, яка знаходиться за межами складу злочину, але обов'язково повинна враховуватися судом при винесенні вироку за скоєний злочин. В кримінально-правовій теорії особа, яка вчинила злочин є однією з підстав індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання. Суд досліджує особу, яка вчинила злочин і його взаємозв'язки з соціумом і, поряд з соціально-демографічними даними, в процесуальних документах повинні відобразитися також морально-

психологічна та кримінально-правова характеристики особи, що вчинила злочин.

Таким чином, поняття «суб'єкт злочину» займає центральне місце в кримінальному праві, при цьому вступаючи в тісний зв'язок з поняттям «особа, яка вчинила злочин», яке за змістом та об'ємом значно відрізняється від першого.

Розвиток науки кримінального права, а також удосконалення вітчизняного законодавства вимагають подальшого вивчення проблеми суб'єкта злочину (що підтверджено 78,0 % респондентів), що дозволить уникати методологічних і теоретичних помилок у питаннях співвідношення суб'єкта злочину та особи, яка вчинила злочин, зважаючи на те, що суб'єкт злочину – правове поняття, а особа, яка вчинила злочин – кримінологічне.

Не можемо не згадати й про те, що останнім часом в теорії кримінального права актуальним є поняття кримінального правопорушення, відтак й питання про суб'єкт кримінального правопорушення. На сьогодні не існує дефініції суб'єкта кримінального правопорушення, вчені подають у своїх працях різні тлумачення та наукові підходи. Та й взагалі ставлять під сумнів необхідність такого терміну як кримінальне правопорушення. На законодавчому рівні вказане поняття з'являється із затвердженням Указом Президента України від 8 квітня 2008 року № 311/2008 Концепції реформування кримінальної юстиції України. В цьому документі паралельно вказується на два терміни: злочин та кримінальне правопорушення.

Наступним за хронологією появи в українському законодавстві поняття «кримінальне правопорушення» є КПК України, прийнятий у 2012 році. Однак, дефініції кримінального правопорушення або хоча б певного роз'яснення чи окреслення меж нового терміну законодавець не дає. Зі змісту перехідних положень КПК України зрозумілою стає необхідність прийняття нового КК України, де й можливе роз'яснення терміну. Нового КК України прийнято не було, а також не внесені зміни у

чинне кримінальне законодавство з приводу запровадження нової кримінально-правової категорії, саме тому є конкретні невідповідності між КК України та КПК України. Наведений нами короткий хронологічний опис підводить до єдиного питання: Хто є суб'єктом кримінального правопорушення? Чи тотожні поняття «суб'єкт кримінального правопорушення» та «суб'єкт злочину»?

Наприклад, А.С. Шаріков вважає, що ці поняття тотожні, як і поняття злочину та кримінального проступку, науковець аналізує поняття «злочин» при розкритті сутті кримінального проступку [220, с. 63-68].

В.М. Стретович та С.П. Головатий пропонують вважати кримінальне правопорушення узагальнюючим поняття, а злочин та кримінальний проступок його різновидами. При цьому не уточнюючи, чи будуть вироблені окремі ознаки загального суб'єкта кримінального правопорушення та ознаки суб'єктів злочинів та кримінальних проступків тощо.

Згадані нами автори не ототожнюють поняття кримінального правопорушення, злочину та кримінального проступку, а співвідносять їх як ціле та частину. Як наслідок: відкритим та теоретично не вирішеним залишається питання щодо суб'єкту кримінального правопорушення злочину та кримінального проступку та їх співвідношення.

В.М. Куц подає визначення кримінального правопорушення, вказуючи на «учасників конфлікту» [89, с. 13]. Т.Ю. Титова розглядає суб'єкта кримінального правопорушення як людину, яка виступає суб'єктом права [189]. Н.М. Мірошніченко вказує, що кримінальне правопорушення вчинюється його суб'єктом [114, с. 156].

Цікавий та ґрунтовний погляд на проблему суб'єкта правопорушення порушено в монографії під загальною редакцією В.О. Тулякова. Група вчених, яка працювала в цьому напрямі детально аналізує Кодекс України про адміністративні проступки (далі – КУпАП), та співвідносить поняття суб'єкта адміністративного правопорушення, суб'єкта злочину та суб'єкта

кримінального правопорушення. Зокрема, вони наголошують, що низка статей КУпАП передбачає делікти не управлінського характеру, відповідальність за які встановлена КУпАП та які посягають на безпеку, публічний та громадський порядок, особисті та майнові блага. Суб'єктом скоєння таких діянь є будь-яка осудна фізична особа, що досягла шістнадцятирічного віку і якій для скоєння вказаних деліктів не потрібна наявність управлінських прав та обов'язків, тобто особа, що володіє «загальною» деліктоздатністю. Запропоновано делікти, суб'єктами скоєння яких є фізичні особи, що володіють «загальною» деліктоздатністю (тобто такими ознаками, як осудність та вік), відносити до кримінальних проступків. До кримінальних проступків вчені на чолі з В.О. Туляковим пропонують віднести діяння, передбачені ст. ст. 44, 51, 51-2, ч. 1- 2 ст.104, 173, ч. 2 ст. 173-2, 180, 181-1, 185, 185-9, 185-10 КУпАП [82, с. 361].

У праці доволі чітко визначаючи поняття суб'єкта кримінального проступку, вчені категорично заперечують визнання суб'єктом кримінального правопорушення юридичної особи, аргументуючи необхідністю дотримання такого принципу кримінального права як індивідуалізація покарання. Ми вважаємо таку позицію науковців кроком назад в розвитку кримінального права. До того ж останні зміни до КК України (Розділ XIV¹ «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб») вказують на перспективу впровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб.

В світових сучасних правових системах поняття «кримінальне правопорушення» визнається центральним поняттям кримінального права. Існує дві варіації його тлумачення. Перша, формальна, підтримана законодавцями у більшості країн світу, відображає юридичну ознаку цього терміну. Під кримінальним правопорушенням розуміють діяння, передбачене кримінальним законом, за яке обіцяне певне покарання. На нашу думку, негативною рисою вказаного підходу є «розмитість» – фактично з визначення випливає, що будь-яке кримінальне правопорушення

може бути визнано злочином. До того ж законодавець навіть умовно не обмежує вимог закону про те, що кримінальне правопорушення повинно бути суспільно небезпечним.

Друга варіація тлумачення полягає в тому, що злочин розглядається як вид кримінального правопорушення. Така позиція поширена в Україні та більшості постсоціалістичних держав. Відтак це матеріальний підхід до визначення.

Він відрізняється від формального тим, що до нього включено ознаку суспільної небезпеки, що розуміється як об'єктивна здатність діяння завдавати шкоду суспільним інтересам. На відміну від багатьох інших сучасних держав, в Україні поняття злочину як виду кримінального правопорушення має не лише теоретичне обґрунтування, а й набуло законодавчого закріплення і містить у собі необхідну і достатню кількість ознак, які дають можливість відмежувати кримінальне правопорушення від інших видів правопорушень та від правомірної поведінки [49, с. 146]. Елементом складу кримінального правопорушення є його суб'єкт, для якого характерна сукупність чітко визначеного переліку ознак, при наявності яких особа може підлягати кримінальній відповідальності за вчинене нею кримінально протиправне суспільно небезпечне винне діяння. Спроба внести ясність у розуміння цих понять була зроблена у 2018 році, Верховна Рада України 22 листопада 2018 року прийняла у другому читанні проект Закону від 20 квітня 2018 року №7279-д «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» [147]. Однак, на даний момент законодавчий процес призупинений, а вказаний закон не пройшов голосування у третьому читанні та оприлюднений не був.

При аналізі вказаного законопроекту вбачаємо, що змінюється термінологія: законодавець пропонує термін «кримінальний проступок», який охоплює частину злочинів невеликої тяжкості та «кримінальне правопорушення». Проектом закону вносяться зміни до ст. 18 КК України,

замінюючи поняття «суб'єкт злочину» на поняття «суб'єкт кримінального правопорушення». Однак, поняття суб'єкта злочину законодавець не виключає. Виходячи з аналізу законопроекту суб'єкт кримінального правопорушення поняття загальне, яке має дві підгрупи: суб'єкт кримінального проступку та суб'єкт злочину. На нашу думку, така новація не лише не конкретизує поняття суб'єкта кримінального правопорушення, а навпаки – необґрунтовано розширює понятійно-категоріальний апарат кримінального права. Виходячи з вищевикладеного виникають запитання й про спеціальний суб'єкт кримінального проступку чи спеціальний суб'єкт злочину, їх ознаки та місце у складі злочину. Ми вважаємо, що чинна ст. 18 КК України, потребує деяких уточнень, але вони не стосуються суб'єктів кримінальних правопорушень та кримінальних проступків. Якщо ж говорити про технічну заміну терміну «суб'єкт злочину» на термін «суб'єкт кримінального правопорушення», виключаючи запропоноване поняття суб'єкта кримінального проступку, то вона суттєво не впливатиме на теорію та практику кримінального права, тому, на нашу думку, така заміна є недоцільною.

Потребує уваги питання при співвідношення термінів, які передбачені в чинному кримінальному законодавстві України: суб'єкт злочину та спеціальний суб'єкт злочину. Деталізація першого подана у ч. 1 ст. 18 КК України, про що ми вже згадували; другого – ч. 2 ст. 18 КК України. Аналізуючи ознаки суб'єкта злочину, які передбачені ч. 1 ст. 18 КК України, ми розуміємо, що спеціальний суб'єкт злочину є різновидом суб'єкта злочину. Саме тому, ми вважаємо, що доцільно конкретизувати положення законодавства, вживаючи термін «загальний суб'єкт злочину» замість терміну «суб'єкт злочину».

Підводячи підсумок, зазначимо, що тематика суб'єкта злочину досить широко представлена як на рівні окремих публікацій, так і на рівні відповідних дисертаційних досліджень. Фактично, дослідники охопили

своєю увагою усі питання в межах теми суб'єкта злочину [32, с. 97]. Проте, як видається, залишилися і малодосліджені питання.

Висновки до розділу 1

Грунтуючись на положеннях, які представлені у розділі 1 дисертаційного дослідження варто зробити наступні висновки:

1. Суб'єкт злочину є одним з ключових понять кримінально-правової науки, яке розвивалось у межах трьох шкіл кримінального права: антропологічної, класичної та соціологічної, основні ідеї яких безпосередньо позначилися на розумінні суб'єкта злочину, його ключових елементів та ознак. Теоретико-методологічна основа дослідження поняття суб'єкта злочину чисельна, потужна та надзвичайно різноманітна, враховуючи діаметрально протилежні погляди дослідників на окремі аспекти суб'єкта злочину, поряд з цим відсутні комплексні дослідження проблем суб'єкта злочину з моменту набрання чинності КК України 2001 року. Науковий доробок вчених можна систематизувати за такими напрямками:

1) праці, в яких розкриваються загальні положення вчення про суб'єкт злочину (переважно підручники, посібники, коментарі), підготовлені таким вченими як М.І. Бажанов, Р.В. Вереша, О.О. Дудоров, М.Й. Коржанський, А.В. Кузнецов, В.М. Куц, П.С. Матишевський, А.А. Музика, В.О. Навроцький, В.С. Орлов, О.В. Охман, А.А. Піонтківський, В.В. Сташис, В.Я. Тацій, А.М. Трайнін, А. Феєрбах, З. Фрейд, П.Л. Фріс, М.І. Хавронюк та ін.

2) праці, в яких розкрито проблематику кримінально-правові ознаки суб'єкта злочину, зокрема:

а) присвячені кримінально-правовим аспектам фізичної особи як суб'єкта злочину, а також актуальних проблем відповідальності юридичних осіб (Г.Н. Борзенков, Р.В. Вереша, А.А. Вознюк, А.А. Востоков, Б.М. Грек,

Н.О. Данкевич, Н.Ф. Кузнєцова, С.Я. Лихова, О.О. Михайлов, С.Ф. Мілюков, О.С. Никифоров, В.А. Номоконов, О.Ф. Пасєка, А.В. Савченко, О.В. Сосніна, Н.В. Щедрін та ін).;

б) присвячені станам осудності, неосудності та обмеженої осудності (В.М. Бурдін, А.А. Васильєв, О.В. Зайцев, В.Х. Кандинський, О.Ф. Кістяківський, В.В. Лень, Ф. Ліст, Н.А. Орловська, В.В. Лень, С.В. Познишев, А. Принс, Т.М. Приходько, В.П. Сербський, М.С. Таганцев, І.Я. Фойницький та ін.);

в) присвячені віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність: А.А. Байбарін, О. Гончарук, В.В. Квак, Н.М. Мирошніченко, Р.І. Міхєєв, С.О. Огурцов, А.А. Павловська, О.А. Плашовецький, О.Є. Сапожнікова, О.Д. Ситковська, М.С. Таганцев, В.В. Шаблистий;

3) спеціальний суб'єкт злочину: Д.В. Бараненко, Е.А. Бачурін, Р.Л. Максимович, А.В. Ландіна, Р. Оримбаєв, А.С. Осадча, Ю.В. Тарасова, В.І. Терентьєв, В.В. Устименко, Л.І. Шеховцова;

4) суб'єкти окремих видів злочинів: А.В. Агафонов, О.В. Денісова, К.В. Катеринчук, Є.В. Корнієнко, А.О. Мороз, І.О. Харь, Л.Р. Шувальська.

Така класифікація значно полегшує та уніфікує пошук потрібної інформації, що надзвичайно важливо у сучасному світі великих інформаційних об'ємів. Також представлена класифікація дає можливість виокремити ряд питань, які залишились поза увагою вчених. Зокрема, не було проведено порівняльно-правового комплексного досліджено поняття суб'єкта злочину в українському законодавстві та законодавстві іноземних держав, також не досліджено питання про співвідношення суб'єкта злочину та суб'єкта кримінального правопорушення та ін.

2. В науковій літературі існує кілька концептуальних поглядів на визначення суб'єкта злочину. Недоліки згруповані за наступними напрямками: 1) чітко не конкретизовані кримінально-правові ознаки суб'єкта

злочину; 2) відсутність в окремих визначеннях сучасних кримінально-правових ознак суб'єкта злочину.

3. Розроблена авторська періодизація розвитку поняття суб'єкта злочину за критерієм його законодавчого закріплення на періоди:

1) законодавчого становлення понять «злочинець» та «особа, яка вчинила злочин» (IX – I-ша пол. XVII ст.ст.), а саме виникають норми, які роз'яснюють ці терміни, згадується про їх вікові обмеження. Характерною рисою цього періоду є кримінальна відповідальність колективного суб'єкта (сім'ї, общини тощо). Спостерігаються деякі «зародки» співучасті, зважаючи на юридичну конструкцію «вчинення злочину зграєю людей»;

2) диференціації віку суб'єктів злочинів (II-га пол. XVII – I-ша пол. XIX ст.ст) від якої залежала міра призначеного кримінального покарання. Фактично це були одні з перших спроб юридично оформити у кримінальному праві поняття «дитинства», однак чіткі його межі нормативно не закріплені. Також характерною є відсутність понять неосудності та обмеженої осудності, що в свою чергу призвело до кримінального колапсу та потребувало негайного вирішення;

3) поява термінів «неосудність» та «обмежена осудність» (II-га пол. XIX – початок XX ст.ст.). Виникає вчення про осудність, як новий кримінально-правовий інститут. Вказані поняття розробляли спільно фахівці в галузі кримінального права та психіатрії. В результаті чого було виділено два критерії: юридичний та медичний (далекі від сучасного розуміння та формулювання). В межах медичного критерію психіатри виділяли лише інтелектуальний момент. Також для даного періоду характерним є різновид відповідальності юридичних осіб (лише за один вид злочину – жебрацтво окремих осіб – відповідала громада). Спостерігається чітке відмежування між ознаками суб'єкта злочину: фізичністю (та юридичними ознаками в окремих випадках), віком, осудністю, неосудністю та обмеженою осудністю;

4) юридичне закріплення поняття «суб'єкт злочину» (початок XX ст.- 2000 рр.), в межах суб'єкта злочину законодавець визначає мінімальний вік кримінальної відповідальності – з 14 років (за окремі види злочинів) та загальний – з 16 років. Однак, зроблено крок назад, порівняно з попереднім періодом: осудність особи визначена як вимога та повинна дотримуватись у випадку притягнення особи до кримінальної відповідальності. Вбачаємо початок існування вчення про юридичну особу, як суб'єкта злочину, однак, законодавчої пролонгації воно не має;

5) нове розуміння суб'єкта злочину та його ознак (2001 р. – сучасність), які закріплені у кримінальному законодавстві. Характерна наявність великої кількості наукових праць про удосконалення поняття «суб'єкт злочину», пропозиції щодо визнання суб'єктом злочину юридичних осіб тощо, жодні з яких законодавцем враховані не були. Частково вирішена проблема відповідальності юридичних осіб шляхом запровадження квазікримінальної відповідальності. Особливу увагу приділяють такому суб'єкту як малолітня особа. Найбільш чітко сформовані поняття «осудність, «неосудність» та «обмежена осудність».

4. Доповнити ст. 18 КК України: ч. 1 наступного змісту: суб'єктом злочину є фізична, осудна або обмежено осудна особа, яка вчинила злочин, у віці, з якого відповідно до положень КК України може наставати кримінальна відповідальність, та яка у випадках, передбачених КК України, характеризується додатковими ознаками; ч. 2 – загальним суб'єктом злочину є фізична, осудна або обмежено осудна особа, яка вчинила злочин, у віці, з якого відповідно до положень КК України може наставати кримінальна відповідальність, та не наділена додатковими ознаками, визначеними в нормах Особливої частини КК України.

РОЗДІЛ II

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ОЗНАКИ СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ

2.1. Фізичність як ознака суб'єкта злочину

Ст. 18 КК України говорить про те, що суб'єкт злочину – фізична особа [79]. Відтак, першою ознакою суб'єкта злочину, яку визначає український законодавець є фізична особа. З цього положення ми вбачаємо, що національне законодавство розглядає лише індивідуальну кримінальну відповідальність фізичних осіб за вчинення ними певного злочину чи злочинів. Також законодавець у ст.ст. 6-8 КК України передбачає кримінальну відповідальність громадян України, іноземців та осіб без громадянства, що є фактичним посиленням на фізичну особу як суб'єкта злочину. Також відповідальність фізичних осіб за вчинення кримінально каранного діяння підтверджують результати вивчення кримінальних проваджень – 100 %.

Поряд з цим в КК України для позначення суб'єкта злочину – фізичної особи – використовуються різні терміни, зокрема: 1) особа, яка вчинила злочин невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкий або особливо тяжкий злочин; 2) особа, яка вчинила умисний злочин; 3) особа, яка вчинила злочин з необережності; 4) особа, яка вчинила злочин у віці з 14 до 16 років; 5) особа, яка повторно вчинила умисний злочин і має судимість за умисний злочин (рецидив злочину); 6) особа, до якої застосовуються примусові заходи медичного характеру (ст. 93 КК України); 7) особа, до якої застосовується примусове лікування (ст. 96 КК України); 8) особа, що раніше була судима за вчинення певного злочину тощо [21, с. 18-19].

Системне тлумачення кримінального законодавства не містить поняття фізичної особи, однак дає підстави дійти до висновку, що в кримінально-правових відносинах фізичною особою є людина. Таке положення

корелюється зі ст. 24 ЦК України, яка визначає фізичну особу як людину-учасника цивільних відносин. Відтак, говорячи про людину як суб'єкт злочину потрібно виходити з того, що людина є суб'єктом будь-якої цілеспрямованої діяльності. Тому варто погодитись з В.І. Слободчиковим та Е.І. Ісаєвим, що становлення людини як суб'єкта тієї чи іншої діяльності – це процес засвоєння індивідом її основних структурних складових: сенсу, мети, задач та способів. Суб'єкт необхідно визначити як носій діяльності, джерело активності, направлене на об'єкт злочину чи будь-яку іншу діяльність. Розуміння суб'єкта злочину пов'язується з наділенням людини певними якостями активності, самостійності, здатності до проведення певних форм діяльності. Людина як суб'єкт здатна перетворити власну життєдіяльність в предмет практичних змін, оцінювати способи діяльності, контролювати її хід та результати. Отже, людина як суб'єкт – це психосоціальна реальність. Суб'єктом злочину може бути не будь-який представник еволюційного ряду, а лише психосоціальні реальність, тобто людина [166].

Однак, деякі криміналісти звертаються увагу на те, що в умовах світового технічного прогресу можуть виникнути проблемні питання, пов'язані з застосуванням поняття «суб'єкт злочину». Зокрема, в США, Китаї та Японії інтенсивно тривають роботи зі створення та удосконалення штучного інтелекту (штучної людини, робота). У такого робота будуть сформовані власне самоусвідомлення, життєва позиції тощо. Тому виникає запитання: чи буде він підлягати кримінальній відповідальності? На нашу думку, робот виступає як безпосередній виконавець, а особа, яка ним керує є виконавцем певного злочину, тобто його суб'єктом. Дії робота можуть бути кваліфіковані як посереднє виконавство.

Ключовим питанням, яке підкреслює важливість цієї ознаки є те, що КК України прямо не передбачає визнання юридичної особи суб'єктом злочину. Кримінальній відповідальності такі особи не підлягають на відміну від цивільно-правової.

Всі найважливіші інститути кримінального законодавства України (злочин, вина, відповідальність, покарання і його мета, загальні засади призначення покарання тощо) сформульовані виключно на застосування їх до фізичних осіб. Якщо в діях, вчинених від імені юридичних осіб, є склад злочину, відповідальність мають нести фізичні особи, які в цьому винні. Лише таким чином може бути втілений у життя принцип індивідуальної особистої відповідальності. Наприклад, за ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів (ст. 212 КК України), за випуск або реалізацію недоброякісної продукції (ст. 227 КК України) тощо відповідальність мають нести не підприємства, установи, організації, а їх керівники [21, с. 18-19].

Зі змісту ст.ст. 7, 8, 9, ч. 1 ст. 18 КК України зрозуміло, що до кримінальної відповідальності можуть притягатись лише фізичні особи. Така точка зору підтверджується наступними аргументами:

по-перше, вина, як ознака злочину, передбачає можливість психічного відношення суб'єкта до вчинених дій, а оскільки юридична особа – колективний суб'єкт, єдине психічне відношення до діянь, як правило, виключається, то й колективний суб'єкт виключається з числа суб'єктів злочинів;

по-друге, встановлюючи загальні засади призначення покарання, в ст. 65 КК України законодавець зобов'язує суд враховувати не лише характер і міру суспільної небезпеки, але й особу злочинця. В останньому положенні виражена пряма вказівка на фізичну особу. Оскільки лише остання може мати особистісні характеристики [187, с. 41-42].

Юридичні особи, які певним чином причетні до скоєння злочину можуть нести цивільно-правову, фінансову, адміністративну відповідальність. До того ж правомірність використання перелічених видів відповідальності належить, на думку Н.О. Гуторової, вирішувати в судах загальної юрисдикції [42, с. 278-282]. Безумовно проблема криміналізації діянь юридичних осіб існує. Особливий характер відповідальності

юридичних осіб, залежність відповідальності фізичних осіб – представників юридичних осіб від активності юридичної особи як колективного суб'єкта, (наприклад, ч. 4 ст. 212 КК України, в якій розглядається діяльне каяття юридичної особи як основа звільнення від кримінальної відповідальності фізичної особи), неможливість притягнення до відповідальності колективного суб'єкта, який видав незаконне розпорядження (наприклад, рішення про збір акціонерів, яке змушує директора здійснити екологічний злочин) ще довго буде знаходитись під пильним наглядом спеціалістів в галузі аналізу правової догми.

Зовсім не вирішили цю проблему законодавчі зміни до КК України, які вступили в силу 1 вересня 2014 року: Загальну частину КК України доповнено Розділом XIV¹ «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб». Навпаки, почалися гострі дискусії серед наукових та науково-педагогічних працівників, про те, яке місце юридична особа займе у доктринальному вченні про суб'єкт злочину та які механізми подолання розбіжностей між законодавством та науковими конструкціями кримінального права. Більшість цих питань не мають відповідей дотепер. Згідно з внесеними змінами, перелік злочинів, за вчинення яких до юридичних осіб можуть застосовуватись заходи кримінально-правового характеру, тобто фактично суб'єктами яких є юридична особа. Це склад злочинів, що передбачених ст.ст. 209, 306, ч.ч. 1–2 ст.ст. 368-3, 368-4, ст.ст. 369, 369-2, 109, 110, 113, 146, 147, ч.ч. 2–4 ст. 159-1, ст.ст. 160, 260, 262, 436, 437, 438, 442, 444, 447 КК України.

Що стосується думок науковців з цього питання, то ще в кінці XIX ст. М.С. Таганцев, наслідуючи О.Ф. Кістяківського, вказував, що кримінальна відповідальність юридичних осіб допускається в англо-саксонській правовій системі, та судова практика в країнах, яких вона існує, відкидає її та свідчить про чисельні труднощі та фактичну неможливість в повній мірі застосовувати цю норму. На думку вченого, питання «чи можуть юридичні особи бути суб'єктами злочину, притягуватися до кримінальної

відповідальності за вчинене?» вирішений «назавжди та негативно». Протиріччя виникають через те, що правопорушення юридичних осіб не узгоджуються з поняттями злочинна дія та бездіяльність. В зв'язку з цим не представляється можливість встановити причинний зв'язок між злочинним наслідком та конкретними діями юридичної особи, не дотримується принцип заборони подвійної відповідальності за один й той же злочин юридичної особи та її керівника (чи керівників). До того ж неможливо визначити вину в формі умислу чи необережності, тому що психічне відношення до наслідків злочину у юридичної особи виявити не вдається. Також автор відмічав, що безкарність юридичної особи не звільняє від кримінальної відповідальності тих його представників, які безпосередньо здійснювати злочинне діяння. Відсутність кримінальної відповідальності юридичних осіб не виключає їх цивільно-правову відповідальність [153].

У своїх працях М.Й. Коржанський зазначає, що для відповідальності особи за заподіяну шкоду, той, хто її завдає, повинен володіти свідомістю і волею, інша відповідальність виявляється неможливою. Притягати до відповідальності того, хто не знає, не усвідомлює того, що чинить, – безглуздя. Тому суб'єктом злочину може бути лише істота свідома, тобто людина [72, с. 125].

На даний час положення про кримінальну відповідальність юридичних осіб підтверджується розвинутою в науці кримінального права дискусією про можливість визнання суб'єктами злочину юридичних осіб, поняття та правова природа яких також запозичується з цивільного та господарського законодавств. Жоден науковець не заперечує, що згідно з діючим кримінальним законодавством України суб'єктом злочину може бути фізична особа [32, с. 95]. Проте не вщухають суперечки стосовно доцільності визнання суб'єктом юридичних осіб.

Група вчених, представниками якої є В.К. Грищук [39, с. 315], В.О. Журавльов [51, с. 257], Р.Р. Кузьмін [84, с. 10], Л.В. Левицька [92, с. 79], О. Матковський та В. Смітєнко [102, с. 42], І.І. Митрофанов [107,

с. 92], О.О. Михайлов [109, с. 15], В.І. Розенко та В.К. Матвійчук [155, с. 34], О.Ф. Пасека [133, с. 74], О. Романюк [157, с. 47], А.В. Савченко [161, с. 468], В. Смітєнко та Г. Агафонов [169, с. 9], А. Сороченко [171, с. 155], П.Л. Фріс [212, с. 41], О.М. Шармар [221, с. 189-190], О. Шемякін [222, с. 113], вважають, що визнання суб'єктом злочину юридичних осіб є доцільним.

Позиції цієї групи правників можна узагальнити, виділивши ключові положення:

1. Майнові санкції, які можуть бути застосовані до юридичних осіб – суб'єктів злочинів, покликані реалізувати ідею трансформування злочинної діяльності юридичної особи в економічно не вигідну [64, с. 400].

2. Притягнення до кримінальної відповідальності керівника юридичної особи, який знав про протизаконну діяльність такої особи, про те самостійно не міг змінити цю діяльність, є об'єктивним інкримінуванням.

3. Шкода, заподіяна злочинною діяльністю юридичної особи, як правило, перевищує шкоду, заподіяну фізичною особою в результаті злочинних дій останньої. Враховуючи різну платоспроможність вказаних суб'єктів злочинів, диференційовані покарання, які можуть бути визначені для них законодавцем, здатні ліквідувати переваги фінансового характеру. До того ж кримінальний процес є більш ефективною процедурою порівняно з цивільним чи адміністративним судочинством.

4. Юридична особа як суб'єкт кримінальної відповідальності, будучи не фантомом або логічною абстракцією, а цілком реальною структурою, спроможна усвідомлювати та сприймати тяжкість карального впливу (В.М. Смітєнко та Г.І. Агафонов [168, с. 50]).

Інша група вчених (Н.О. Гуторова [42, с. 275-279], О.О. Дудоров [50, с. 142], Е.М. Кісілюк [63, с. 25], Я.М. Кураш [85, с. 163], Р.Л. Максимович [98, с. 10], В.І. Осадчий [125, с. 71], О.В. Охман [127, с. 252], Є.В. Романова [156, с. 133-134], І.І. Сухоребрий [175, с. 92]) дотримується протилежної

точки зору, підтримуючи позицію відсутності передумов для такого визнання.

Контраргументи наступні:

1. Немає потреби для притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності.

2. Невідповідність кримінальної відповідальності юридичних осіб загальним принципам кримінального права (стосується випадків притягнення до відповідальності однієї й тієї ж особи як фізичної, так і в межах юридичної особи).

3. Притягнення до кримінальної відповідальності юридичної особи може спричинити негативні наслідки для її працівників, не причетних до вчинення злочину.

4. Вчені наводять ґрунтовні наукові погляди на неможливість визнання юридичної особи суб'єктом злочину. Є можливість лише встановити факт причетності юридичної особи до вчинення певного злочину.

5. Для юридичної особи не є характерною вина, тому що вина це психологічне ставлення особи до вчиненого нею діяння. А у випадку юридичних осіб психологічне ставлення є неможливим.

Саме тому ми підтримуємо точку зору щодо недоцільності запровадження в Україні кримінальної відповідальності юридичних осіб, адже її учасники й так притягуються до кримінальної відповідальності, при цьому не порушуючи принцип індивідуалізації кримінального покарання та інші фундаментальні положення кримінального права України, яке орієнтоване на кримінальну відповідальність фізичних осіб (подібну точку зору виказали 68,5 % респондентів).

Водночас, деякі вчені вважають, що попри низку проблемних питань, існує доцільність у встановленні відповідальності юридичних осіб за окремі злочинні діяння, зокрема, створення злочинних об'єднань та участь у них. Причому необов'язково, щоб ця відповідальність була кримінальною. Такий

крок потребує вдосконалення доктринальних положень кримінального права шляхом їх орієнтації на відповідальність юридичної особи чи іншу форму кримінально-правового впливу на неї [29, с. 498].

Поряд з цим ми підтримуємо позицію українського законодавця про застосування заходів кримінально-правового впливу щодо юридичних осіб. Хоча в існуючій в Україні моделі є ряд недоліків, зокрема, виникають колізії, а також конкуренція при застосуванні норм КК України та, наприклад, ЦК України. Тобто виникає так звана квазікримінальна відповідальність. Тому ми пропонуємо відмовитися від додаткових галузевих спеціальних законів, які передбачають інші види юридичної відповідальності юридичних осіб.

Враховуючи світову юридичну інтеграцію актуально постає питання дослідження кримінально-правового досвіду іноземних держав, оскільки в процесі його вивчення та порівняння можна побачити переваги та недоліки чинного законодавства України, в подальшому окреслити напрями його вдосконалення. Доцільно, на нашу думку, розглядати іноземний досвід крізь призму законодавчої конструкції поняття юридичної особи, як суб'єкта злочину.

Для того, щоб найбільш вдало та раціонально викласти досліджений нами матеріал, ми дотримуємось основних вимог правильного та ефективного застосування методу порівняльного правознавства. По-перше, поняття суб'єкту злочину в теорії українського кримінального права, який є центром нашого дослідження, існує також в кримінально-правовій теорії інших країн; по-друге, необхідно виявити схожі та відмінні риси; по-третє, при здійсненні порівняння ми враховуємо специфіку окремих кримінально-правових систем та їх інститутів, що передбачає деяку унікальність юридичної термінології тощо; по-четверте, необхідно виділити чіткі критерії порівняння.

Пропонуємо умовно диференціювати нормативно-правове закріплення відповідальності юридичних осіб в різних країнах за наступними критеріями:

1. Наявність/відсутність норм, які передбачають кримінальну відповідальність юридичних осіб:

1.1. Наявні.

З 27 держав Європейського Союзу (які є представниками романо-германської правової сім'ї) у законодавстві більшості половини з них передбачено можливість притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності. Так, підлягають відповідальності юридичні особи в європейських державах: а) що входять до складу ЄС (Королівство Бельгія, Сполучене Королівство Великобританії і Північної Ірландії, Угорська Республіка, Королівство Данія, Республіка Ірландія, Республіка Мальта, Королівство Нідерландів, Республіка Польща, Румунія, Республіка Словенія та ін.); б) що не входять до складу ЄС (Республіка Албанія, Республіка Ісландія, Республіка Македонія, Республіка Молдова, Королівство Норвегія, Республіка Хорватія, Республіка Чорногорія); в) в яких передбачена квазікримінальна, тобто адміністративно-кримінальна відповідальність юридичних осіб (Австрійська Республіка, Італійська Республіка, Королівство Іспанія, Федеративна Республіка Німеччина).

1.2. Відсутні.

Мусульманські правознавці на основі Шаріату, Корана та Сунни, тобто на основі думки представників тієї чи іншої богословно-юридичної школи, погодженої з духом Корана чи Сунни, вважають, що кримінальна відповідальність – це обов'язок особи, яка вчинила злочин (грішне або заборонене діяння по мусульманському праву), відповідати за вчинене, якщо під час вчинення злочину особа усвідомлювала свої дії, їх значення та результат, тобто керувала своїми діями.

Суб'єктом кримінальної відповідальності у мусульманському кримінальному праві може бути лише жива людина, яка знаходиться в здоровому глузді та досягла певного віку (7-18 років залежно від того, згідно норм якої мусульманської правової школи, вона притягається до кримінальної відповідальності).

2. Вид нормативно-правового акту, в якому передбачена відповідальність юридичних осіб:

2.1. Кримінальний кодекс.

Наприклад, згідно ст. 121-2 КК Франції, юридичні особи підлягають кримінальній відповідальності за дії, вчинені від їх імені органами або приватними особами, які є їх представниками [202]. Відтак, обов'язковою умовою є вчинення злочинного діяння керівником юридичної особи або її представником. Вчинення злочину, навіть на користь організації, іншими особами (наприклад, технічними працівниками, обслуговуючим персоналом та іншими працівниками, які відповідно до нормативних документів не є її представниками) не передбачає притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності. Французький законодавець розрізняє юридичних осіб публічного та приватного права. Також суб'єктами злочинів можуть бути іноземні юридичні особи приватного права у випадках, коли юрисдикція французьких судів розповсюджується на вчинені діяння. Також положення КК Франції можуть бути застосовані до іноземних юридичних осіб у разі вчинення ними злочину на території іншої держави, якщо такі дії будуть кваліфіковані як порушення фундаментальних інтересів французького народу, наприклад, підробка французьких грошових знаків.

Вказівку на коло юридичних осіб, які визнаються суб'єктами злочину можна знайти у КК Республіки Молдова (введений в дію Законом № 1160-XV від 21 червня 2002 р.). Згідно ч. 3 ст. 21 (суб'єкт злочину), юридична особа, яка здійснює підприємницьку діяльність, підлягає кримінальній відповідальності за діяння, передбачені кримінальним законом при одній з умов: юридична особа винна у невиконанні або неналежному виконанні прямих приписів закону, який встановлює обов'язки чи заборони щодо здійснення визначеної діяльності; б) юридична особа винна у здійсненні діяльності, яка не відповідає передбаченій в установчих документах або заявленим цілям; в) діяння, яке спричиняє або створює реальну загрозу спричинення шкоди у значних розмірах особі, суспільству чи державі, було

вчинено в інтересах цієї юридичної особи або було допущено, санкціоновано, затверджено, використано органом чи особою, які наділені функцією управління даної юридичної особи.

Згідно ст. 30 КК Китаю юридична особа наділена якостями суб'єкта злочину. В даній нормі передбачено, що «за діяння здійснене компанією, підприємством, організацією, органом, громадською організацією, що визнається законом як корпоративний злочин, повинна наступати кримінальна відповідальність». З моменту прийняття вказаної норми кримінальне законодавство Китаю виконує функцію єдиної основи для кваліфікації злочинів, вчинених не лише фізичними, але й юридичними особами. Китайські фахівці в галузі кримінального права виходять з того, що рівномірний розподіл наслідків кримінально-правового реагування на всіх без винятку працівників організації має позитивну сторону у тому плані, що члени колективу будуть контролювати дотримання юридичною особою вимог чинного законодавства [56, с. 66].

КК Афганістану, на відміну від більшості законів країн мусульманської системи права, в деяких випадках передбачає відповідальність юридичних осіб. Відповідно до ст. 96 КК Афганістану, юридичні особи, крім державних підприємств і організацій, несуть встановлену законом відповідальність за вчинення злочинів їх представниками при виконання останніми своїх службових обов'язків від імені юридичної особи. Однак, для юридичних осіб передбачені певні обмеження у застосуванні покарання. Суд може призначити одне з покарань: грошовий штраф, конфіскація майна, припинення заходів безпеки, які передбачені кримінальним законом.

2.2. Спеціальний закон.

Зокрема, ст. 5 Закону Естонії «Про відповідальність юридичних осіб за кримінальні злочини» передбачає, що кримінальна відповідальність організації базується на вині її керівника. Поряд з цим передбачена можливість притягнення юридичної особи до відповідальності й у разі, якщо засудження винної фізичної особи неможливе з тих чи інших причин.

Відповідальність юридичних осіб полягає у відповідальності за незаконні дії, вчинені одним з органів чи посадовою особою юридичної особи, якщо злочин був скоєний в інтересах останньої (секція 14 КК Естонії). Паралельно не визначено умов обов'язкового засудження винної фізичної особи, у разі притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності за вчинення дії першою.

Відповідно до ст. 3 Закону Республіки Польща «Про відповідальність колективних суб'єктів за дії, заборонені під загрозою покарання» (прийнятий 28.10.2002 р.) підставою кримінальної відповідальності юридичної особи є неправомірна поведінка фізичної особи, яка: 1) діє від імені або на користь колективного суб'єкта у межах повноважень або обов'язків щодо його представництва, прийняття від його імені рішень чи виконання внутрішнього контролю або в разі перевищення делегованих повноважень чи неналежне виконання покладених на фізичну особу обов'язків; 2) діє з перевищенням повноважень чи неналежно виконує свої обов'язки; 3) діє в інтересах або від імені колективного суб'єкта за згодою або з відома особи, зазначеної у п. 1 вказаної статті; 4) є підприємцем. Цікавим моментом є наявність різних видів юридичних осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності як суб'єкти злочинів, тому що такій відповідальності підлягають деякі колективні одиниці, які не мають статусу юридичних осіб. Перелік цих колективних одиниць наданий у Законі «Про відповідальність колективних суб'єктів за дії, заборонені під загрозою покарання»: юридична особа; організаційна одиниця, яка не має статусу юридичної особи, за винятком державної скарбниці, одиниць територіального самоуправління та їх об'єднань, державних органів та органів територіального самоуправління; торгова спілка з участю державної скарбниці; одиниця територіального самоуправління та їх об'єднання; підприємці, які не є фізичними особами; іноземна організація.

У Хорватії питання кримінальної відповідальності юридичних осіб також регулюються окремим законом – «Про відповідальність юридичних

осіб за кримінальні злочини», прийнятим у 2003 р. Згідно з яким, організація підлягає відповідальності за злочини, вчинені фізичною особою, яка представляє дану організацію, якщо вчинення таких дій порушує зобов'язання юридичної особи або в результаті їх вчинення юридична особа отримує незаконний дохід. Також у КК Хорватії є положення, які визначають юридичних осіб суб'єктами злочинів. Зокрема, ст. 25 КК Хорватії передбачено, що у випадку відсутності контролю чи нагляду за фізичною особою, яка здійснює функції управління організацією, вчинено злочин, то юридична особа підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах.

Згідно з Законом Ірландії «Про тлумачення» 1937 р. кримінальне законодавство, що стосується фізичних осіб може застосовуватись і до юридичних осіб. У свою чергу Закон «Про компанії» 1990 р. передбачає, що в конкретних умовах юридичні особи підлягають кримінальній відповідальності за злочини у бухгалтерській сфері. В Законі «Про попередження корупції» (в редакції 2001 р.) в секції 9 вказано, що юридичні особи визнаються відповідальними за злочини своїх агентів, коли злочини вчинені за згодою або через неналежне виконання своїх обов'язків керівником, менеджером, секретарем чи іншим службовцем корпорації.

Відповідно до кримінального законодавства Великої Британії, діяння визнається вчиненим корпорацією (юридичною особою), якщо воно безпосередньо вчинено або вчинено за допомогою особою або особами, які контролюють здійснення корпорацією її прав і діють, здійснюючи ці права. Визначення корпорації було надано ще на початку XX ст. – штучна особа, яка не володіє власним розумом та тілом, а тому завжди повинна діяти за посередництвом розуму та тіла фізичних осіб. Однак, керівний орган корпорації, чи то правління, рада або директор, є *alter ego* корпорації, воля й намір якої ототожнюються з волею та намірами фізичних осіб, що контролюють її діяльність. Однак, англійське право, як і право США, вводить деякі обмеження визнання суб'єктом злочину юридичну особу: по-перше,

ставити у вину діяння представника самій юридичній особі не видається можливим, коли йдеться про злочини, які за своєю природою не можуть бути вчинені останньою, наприклад, статеві злочини; по-друге, якщо це стосується злочинів, за які передбачено покарання у вигляді довічного ув'язнення, принцип «alter ego» також не може бути застосований [134, с. 43-53; 179].

США є однією з країн, в якій кримінальна відповідальність юридичних осіб найбільш широко розкрита законодавцем. Зокрема, у кримінальних законах США, питанню корпоративної відповідальності приділяється значна увага та достатня аргументація. Юридичні особи у США можуть бути суб'єктами злочинних діянь на рівні окремих штатів та на рівні федерації. На сьогодні широку форму корпоративної відповідальності передбачає кримінальне федеративне законодавство США. Корпорації несуть кримінальну відповідальність за дії та бездіяльність (наприклад, невиконання обов'язків, покладених на корпорацію).

Безпосередньо кримінальна відповідальність і покарання юридичних осіб (корпорацій, організацій тощо) визначена головною збіркою нормативних актів, відомою під назвою «Федеральний кримінальний кодекс і правила», аналіз норм якої дозволяє дійти важливих висновків:

- 1) поняття «організація» означає особу, іншу ніж індивід (параграф 18 частини 1 розділу 18 Зведення законів США);
- 2) організації, визнані винними у кримінальному посяганні, караються пробацією або штрафом, що передбачено відповідними нормами. При цьому пробація полягає у направленні на певний строк засудженої особи, яка не ізолюється від суспільства, під нагляд чиновника спеціальної служби, йому доручається здійснювати контроль і нагляд за її поведінкою та діяльністю. Штраф є головним і часто єдиним видом покарання, який передбачається американським законодавством за більшість злочинів;
- 3) додатковим кримінально-правовим наслідком покарання для організації може бути судове рішення про конфіскацію майна;

4) пробація для організації може призначатись: а) у випадку вчинення фелонії (тяжкого злочину) – на строк не менше 1 року та не більше 5 років; б) у випадку вчинення місдимінору (менш тяжкого злочину) – на строк не менше 5 років; в) у випадку вчинення кримінального правопорушення – не строк не більше 1 року;

5) штраф для організації призначається у розмірі не більше: а) суми, зазначеної у законі, який передбачає цей злочин; б) суми подвійного розміру зиску для винної організації або суми подвійного розміру збитків для потерпілого; в) за фелонію – не більше 500 тис. доларів; г) за місдимінор що спричинив загибель людини – не більше 500 тис. доларів; ґ) за місдимінор класу А, що не спричинив загибель людини – не більше 500 тис. доларів; д) за місдимінор класу В або С, що не спричинив загибель людини – не більше 10 тис. доларів; е) за кримінальне правопорушення – не більше 10 тис. доларів;

6) за вчинення окремих злочинів, наприклад, за організацію управління або керівництво продовжуваним злочинним підприємством фінансового характеру, або за отримання прибутків на суму до 5 млн. доларів чи більше від такого підприємства протягом 24 місяців організації можуть підлягати штрафу на суму до 20 млн. доларів [134, с. 43-53; 179].

Виходячи з вище вказаного, американські стандарти кримінальної відповідальності юридичних осіб (корпорацій) на практиці виявляються ефективними та прогресивними.

У законодавстві США передбачений значний перелік організацій, які визнаються юридичними особами, що значно утруднює процедуру притягнення останніх до кримінальної відповідальності. Наприклад, діяльність комерційних корпорацій, компаній з обмеженою відповідальністю, некомерційних асоціацій тощо. Однак найбільш розповсюдженим терміном, який стосується суб'єкта злочину є корпорація. Під корпорацією розуміють будь яку юридичну особу, за виключенням тих установ, які організовані або очолюються урядовим органом для виконання урядових програм. Звід

Законів США у параграфі 18 (злочини та кримінальний процес) визначає поняття «Юридична особа» як будь-яку особу, крім фізичної.

3. За наявності/відсутності підстав притягнення до юридичної відповідальності:

3.1. Кримінальна відповідальність.

Відповідно до ст. 5 КК Бельгії встановлена кримінальна відповідальність юридичних осіб за злочини, вчинені з корисливою метою (для отримання певної вигоди). Корпоративна відповідальність передбачена за вчинення корупції, зловживання службовим становищем та легалізацію доходів отриманих злочинним шляхом. До юридичної особи можуть бути застосовані такі види покарання: штраф, конфіскація майна, ліквідація компанії, заборона на зайняття основним видом діяльності компанії. Також ст. 41 КК Бельгії передбачає можливість заміни тюремного ув'язнення для фізичних осіб на еквівалентні розміри штрафу для юридичних осіб. Кримінальне покарання, застосоване до юридичної особи за вчинення злочину, не звільняє її від цивільно-правових наслідків цього діяння. Крім того, юридичні особи можуть бути ліквідовані, якщо вони умисно вчинили злочин або свідомо відмовились від законних цілей на користь учинення правопорушення [134, с. 43-53].

Згідно д секцією 26 КК Данії до кримінальної відповідальності притягається будь-яка юридична особа, не є виключенням кооперативи, акціонерні компанії, асоціації фонди, муніципалітети і органи державної влади [11; 196]. Юридичні особи підлягають кримінальній відповідальності за будь-який злочин передбачений КК Данії. Поряд з цим кримінальне переслідування фізичних та юридичних осіб за вчинення одного й того ж злочину може здійснюватися паралельно. Єдиний вид покарання – штраф, розмір якого визначається судом.

КК Фінляндії також передбачає кримінальну відповідальність юридичних осіб. Юридична особа підлягає кримінальній відповідальності, якщо фізична особа, яка, обіймаючи посаду в органі управління компанії чи

керуючи підприємством, вчинила злочин, сприяла вчиненню злочину чи не здійснила необхідних дій для недопущення протиправного діяння, яке вона могла б не допустити при здійсненні наданих їй владних повноважень. Юридична особа визначається відповідальною, якщо неможливо встановити чи визнати винною фізичну особу. Якщо фізична особа, яка вчинила злочин, не може бути засудженою у зв'язку із закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, то юридична особа не може підлягати кримінальній відповідальності. Юридичні особи притягуються до кримінальної відповідальності за корупцію і відмивання грошей. Торгівля впливом (*trading in influence*) фінським законодавством не криміналізована [81].

3.2. Заходи кримінально-правового характеру.

Такі країни як Австрія, Албанія, Андора, Іспанія, Латвія, Мексика, Перу, Японія обрали проміжні заходи впливу на юридичних осіб, які вчинили кримінальні правопорушення чи злочини. Такий підхід призводить до того, що юридична особа не визнається суб'єктом злочину, але до неї можуть застосовуватись різні кримінально-правові санкції. Вказані санкції не є визначеним кримінальним покаранням та мають характер інших кримінально-правових заходів [47, с. 170]. У деяких країнах називаються заходами безпеки (Туреччина, Голландія). До речі, КК Голландії визнає відповідальність юридичних осіб, однак його положення носять лояльний характер. Голландський учений Марк Хрунхаузен відстоює свою точку зору щодо необхідності відповідальності юридичних осіб, як суб'єктів злочинів необхідністю гармонізації в рамках правової системи, адже юридичні особи визнаються суб'єктами права в адміністративній та цивільній галузях, а також аргументуючи тим, що особиста провина найманого працівника, який вчинив діяння відносно мала. А покарання юридичної особи за таких умов здійснюється шляхом накладення санкцій, пропорційних шкоді, яка спричинена суспільству відповідним злочином. До речі, поняття юридичної особи законодавець помістив у Цивільному кодексі Голландії. Відтак основні

види юридичних осіб наступні: кооперативи, фонди, компанії, асоціації [228; 229].

В Угорщині кримінальна відповідальність юридичних осіб передбачена Законом «Про заходи, що застосовуються до юридичних осіб у рамках кримінального права» 2001 р. За порушення кримінального законодавства та вчинення злочину, пов'язаного з корупційними діями з корисливою метою до неї застосовуються кримінально-правові заходи. Юридична особа підлягає застосуванню заходів кримінально-правового характеру, якщо злочин був учинений: 1) одним із її учасників або менеджерів, чи представників, наділених правами управління цією юридичною особою або представляти її інтереси, чи контролюючим членом його правління та/або їх представниками; 2) одним із її учасників чи працівників, коли з боку керівника, наділеного відповідними повноваженнями, здійснюється недостатній контроль; 3) третьою особою за умови, що представники компанії, які надали їй права управління юридичною особою, знали про вчинення протиправних дій (ст. 2 Закону). Засудження фізичної особи є передумовою кримінальної відповідальності юридичної особи, крім випадків смерті або визнання її неосудною (ст. 3). За цим Законом до юридичної особи можуть бути застосовані такі види покарань: 1) ліквідація юридичної особи, крім випадків, коли юридична особа визнана такою, що діє в суспільних інтересах, розвиває діяльність стратегічного значення для народного господарства, виконує завдання, пов'язані з національною безпекою чи інші особливо важливі завдання; 2) обмеження діяльності організації на строк від 1 до 3 років (наприклад, заборона на отримання ліцензій, дозволів; отримання фінансування з центрального або місцевих бюджетів та ін.); 3) штрафи, які максимально прирівнюються до трикратної фінансової вигоди, що отримана чи могла бути отримана у результаті злочинного діяння. Також КК Угорщини передбачає можливість конфіскації активів юридичної особи [195].

Таким чином, ми бачимо, що іноземний законодавець по-різному вирішує питання притягнення до відповідальності юридичних осіб, беручи до уваги особливості не лише кримінально-правової теорії, а й інших галузей права.

2.2. Осудність, неосудність та обмежена осудність

Наступна невід’ємна ознака суб’єкта злочину – осудність та обмежена осудність.

У науці кримінального права осудність розглядають в межах двох теорій: індетермінізму та детермінізму.

Індетерміністи вважали, що кожна людина абсолютно вільна, може поводитися так, як їй підказує волевиявлення. При цьому осудною може бути визнана тільки та особа, яка володіє свободною волею. Але ніхто з них не дав ні визначення цього поняття, ні його змісту. Крім того, прихильники теорії індетермінізму нічого не трактують про саме поняття свободної волі, чи існує вона взагалі, об’єктивно або ні. Вони посилаються лише на особисту свідомість людини, але ж вона у кожного своя. Незрозуміло також, чому в основу осудності ними покладається ця так звана «свободна воля»? Відповіді на ці запитання в юридичній літературі відсутні, і нині ця теорія в наукових колах не обговорюється [95].

Теорія детерміністів свого часу набула широкого розповсюдження, її окремі аспекти актуальні зараз також. Прихильники вважали, що дії людини відбуваються за законами природи. Іншими словами, людське життя керується природними законами, відтак, свободи волі людини не існує взагалі. За твердженням Адольфа Кетле, людське суспільство розглядається як ціле, являючи собою сукупність явищ, у сфері яких діють ті ж фізичні

сили, як й в іншій природі, на підставі тих же законів, які керують цілим світом [95].

Ми вважаємо, що в поєднанні ці теорії найбільш точно виражають суть осудності. Зокрема, особа, яка володіє своєю свободою (як фізичною, так і моральною) за сприятливих зовнішніх обставин може вчинити злочин.

Здатність особи усвідомлювати характер та наслідки своїх дій, свідомо керуючи ними є межею між осудністю та неосудністю. Тобто відсутність клінічних ознак психічних порушень, злагожденість та ефективність роботи усіх психічних функцій в організмі людини оцінюється як збереження здатності до довільної та свідомої регуляції кримінальної поведінки, тобто осудності. При виявленні психічних порушень, що відбиваються у глибокій дезінтеграції усіх ланок психічних функцій, які є складовими цільової дії, вказують на повну втрату усвідомленості й довільності інкримінованого діяння, експерти-психіатри рекомендують суду визнавати особу неосудною.

Однак, деякі науковці висловлюють думку, що осудність – це передумова або навіть підстава вини та кримінальної відповідальності [111, с. 38]. Ми не підтримуємо таку точку зору, тому що осудність – це обов'язкова юридична ознака суб'єкта злочину тоді, як вина – ознака суб'єктивної сторони як елемента складу злочину. Якщо схилитись до представлених думок, то межі вини будуть охоплювати осудність, яка виступатиме ознакою складу злочину, що не відповідає теорії кримінального права та практиці його застосування. Саме тому з'ясування місця осудності/обмеженої осудності у складі злочину має важливе науково-практичне значення.

Як зазначалося вище, не можемо погодитись з доволі розповсюдженим твердженням, що стан осудності можна розглядати як ознаку суб'єктивної сторони складу злочину. Також, на нашу думку, некоректним є теза про те, що осудність виступає ознакою вини. Вина є завершальним етапом для встановлення підстав кримінальної відповідальності. Фактично це результат встановлення органами досудового розслідування складу злочину. Перш за

все суд встановлює суб'єкт злочину, а вже згодом – питання про вину суб'єкта злочину.

Ми не заперечуємо, що між осудністю та виною є взаємозв'язок. Тому що осудність – це ознака, яка характеризує суб'єкт злочину; вина характеризує суб'єктивну сторону. Осудність та вина визначаються певними інтелектуальними та вольовими критеріями (ознаками), сутністю та змістом; пов'язані зі злочином та з часом його скоєння. Фактично осудність виступає умовою кримінальної відповідальності, та взаємопов'язана з виною як ознакою суб'єктивної сторони.

Водночас, не зважаючи на тісний взаємозв'язок, осудність і вина – поняття різні. Осудність не входить до вини як її ознака, не охоплюється виною, не є її підставою, не впливає на кримінально-правову кваліфікацію діяння і на характеристику суспільної небезпечності особистості злочинця, не має форм, видів, ступенів. Тому при встановленні вини має йтися не про «види осудності», а про врахування психофізіологічних особливостей людини та їх вплив на зміст вини та її ступінь. Осудність не впливає й на індивідуалізацію кримінальної відповідальності. Судом повинні враховуватися не «ступінь осудності», а психічні аномалії й особливі психічні стани, які можуть вплинути на зміст, форму й ступінь вини суб'єкта, на характер суспільної небезпечності особистості злочинця [95].

Поняття осудності можна розглядати з двох точок зору: а) осудність як психічний стан особи; б) осудність як категорія, що характеризує здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинене нею діяння.

Осудність як психічний стан особи включає два критерії:

1. Юридичний критерій осудності включає в себе факт вчинення суспільного небезпечного діяння (злочину), передбаченого КК України, психічно здоровою особою, яка здатна усвідомлювати свої дії (бездіяльність), а саме фактичну сторону та суспільну небезпечність свого діяння, в повній мірі, та керувати ними в момент вчинення злочину.

2. Психологічний критерій – стан свідомості особи, яка здатна до власної усвідомленої діяльності. У свою чергу психологічний критерій визначається наступними ознаками: здатність повною мірою усвідомлювати свої дії чи бездіяльність (їх характер), тобто усвідомлювати фактичну сторону та суспільну небезпечність діяння; можливість керувати своїми діями.

Ми вважаємо, що *осудність як категорія*, значно ширше розкриває зміст осудності. Наприклад, на думку, Р.В. Вереші, осудність – це кримінально-правова категорія, яка характеризує психічний стан особи під час вчинення злочину, при якому у неї повністю збережена здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) [21, с. 18-19].

Розглядаючи *осудність як кримінально-правові категорію*, у нас виникає запитання про співвідношення осудності та обмеженої осудності.

Для початку потрібно визначити поняття обмеженої осудності. У КК України зазначено, що обмежено осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними (ст. 20) [79]. Виходячи з визначення обов'язковими є наступні критерії вказаного стану: а) юридичний; б) психологічний; в) медичний. Розглянемо кожен з них більш детально.

Юридичний критерій (ознака) полягає у факті вчинення особою передбаченого КК України суспільно небезпечного діяння, тобто злочину, аналіз якого дає підстави стверджувати про психічний розлад суб'єкта злочину і вагоме обмеження здатності усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та/або керувати ними, при наявності доказів вчинення його особою, відносно якої вирішується питання про обмежену осудність. Це означає, що питання про обмежену осудність виникає тоді, коли а) є факт вчинення суспільно-небезпечного діяння (злочину); б) вказане діяння передбачене законом про кримінальну відповідальність як злочин; в) діяння вчинене особою, у якої суттєво обмежена здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та/або

керувати ними внаслідок хронічного або тимчасового хворобливого розладу психічної діяльності (непсихотичного рівня); г) є докази вчинення діяння особою, відносно якої вирішується питання про обмежену осудність; г) у судді (слідчого) виник сумнів щодо психічної здатності особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та керувати ними (думка про психічне відхилення від норми) [21].

Психологічний критерій обмеженої осудності полягає в нездатності особи повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними.

В КК України не зазначено ступінь обмеження здатності усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та /або керувати ними. Однак очевидно, що психологічний критерій потребує певного уточнення. Він повинен передбачати суттєве обмеження (кількісне) у суб'єкта злочинного діяння здатності усвідомлювати свої дії та/або керувати ними. Психологічний критерій може характеризуватись двома ознаками: а) інтелектуальною – особа не здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) (не здатна у повному обсязі усвідомлювати фактичну сторону та суспільну небезпечність своєї поведінки); б) вольовою – особа не здатна повною мірою керувати своїми діями.

Єдиним медичним критерієм є психічний розлад. Вказаний критерій в закону не конкретизований. Виходячи з різних наукових позицій до медичного критерію слід віднести хронічні або тимчасові хворобливі розлади або психічні аномалії), суттєвою ознакою яких є кількісне обмеження здатності усвідомлювати свої дії та/або керувати ними при якісному збереженні критичної функції свідомості (зокрема, психопатія, неврози, фізіологічний афект та ін.).

Під психічними аномаліями розуміють такі розлади психічної діяльності, які не дають підстав вважати особу психічно здоровою повністю, але й дозволяють віднести її до психічно хворих [4, с. 6]. Психіатри відзначають, що дане поняття об'єднує широке коло психічних порушень,

різноманітних щодо своїх клінічних проявів, ступеня відображеності й нозологічної природи [174, с. 91].

У положеннях КК України (ч. 1 ст. 19) вказано, що осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними, тобто визначена обов'язкова ознака суб'єкта злочину – осудність. Поряд з цим у ч. 2 ст. 19 КК України законодавець вказав, що не може бути суб'єктом злочину (не підлягає кримінальній відповідальності) неосудна особа (що не викликає жодних сумнівів). Також в ч. 1 ст. 20 КК України зазначено, що підлягає кримінальній відповідальності й обмежено осудна особа. Тобто виникла колізія: ч. 1 ст. 18 КК України визначає обов'язковою ознакою суб'єкта злочину виключно осудність, паралельно ч. 1 ст. 20 КК України визначає обмежену осудність також ознакою суб'єкта злочину. Виходячи з цього суб'єктом злочину може бути як осудна, так і обмежено осудна особа, хоча в ч. 1 ст. 18 КК України такий випадок прямо не передбачений. Науковці пропонують вирішувати це питання по-різному:

А. Обмежена осудність – категорія, що охоплюється осудністю. А.А. Вознюк пропонує такий варіант вирішення проблеми: термін осудність трансформувати в повну осудність, а обмежену осудність – в часткову осудність. Виходячи з цього науковець виокремлює два види осудності: повну та часткову [30];

Б. Обмежена осудність – різновид осудності. Т.М. Приходько розглядає осудність як ціле, а обмежену осудність як її частину, ґрунтуючись на філософському сприйнятті цілого та частини [146, с. 100-101]. Але науковець не розкриває поняття осудності, як цілого. Тому її позиція видається нам нелогічною.

В. Існує три моделі осудності, які виокремлені на основі диференціації здатності особи контролювати свою поведінку. Перша модель характеризується наявністю «нормального» стану психічно здорової людини, при якому вона повною мірою могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і

керувати ними. Друга модель – певним відхиленням у психіці, внаслідок якої в особи порушуються лише вищі рівні психічної діяльності й розвивається синдром незначної тяжкості; при цьому при вчиненні злочину несуттєво знижується спроможність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і (або) керувати ними. Третя модель – психічний розлад або розумова відсталість, при яких особа не може повністю усвідомлювати свої діяння і (або) керувати ними. Ця істотно знижена здатність усвідомлювати свої діяння і (або) керувати ними може бути підставою для пом'якшення покарання [19, с. 12-13]. Ми вважаємо, що таке диференціація осудності лише ускладнює розуміння поняття, та має недоліки під час процесуального застосування.

На нашу думку, можливий ще один варіант: уточнення загальної норми, передбаченої ч. 1 ст. 18 КК України та вважати суб'єктом злочину особу, яка вчинила злочин у стані осудності та обмеженої осудності (з цим погодились 91,5 % респондентів). Така пропозиція дозволить уникнути непорозумінь та двозначності в КК України.

На думку Р.В. Вереші, обмежена осудність – це кримінально-правова категорія, яка характеризує психічний стан особи під час вчинення злочину, обов'язковою ознакою якого (стану) є суттєве обмеження внаслідок хронічного або тимчасового розладу психічної діяльності (непсихопатичного рівня) здатності особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та/або керувати ними при якісному збереженні критичної функції свідомості Варто вказати, що будь-який психічний розлад межового характеру, який в дійсності не позбавляє особу можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та керувати ними, лише певним чином обмежує цю здатність, не обов'язково свідчить про обмежену осудність. Для визнання особи обмежено осудною недостатньо встановити лише хворобливий розлад психічної діяльності непсихопатичного рівня, потрібно щоб саме хворобливі вияви істотно впливали на поведінку особи та зумовили характер вчиненого нею злочину. Особа, яка визнана обмежено осудною підлягає кримінальній відповідальності, однак правова природа доведення вище вказаного стану

впливає призначення покарання суб'єкту злочину. Згідно чинного законодавства є пом'якшуючою обставиною (передбачена окремою статтею КК України). Визнання особи обмежено осудною враховується судом та є підставою для застосування до особи примусових заходів медичного характеру. Тобто суд може відмовитись від призначення покарання особі, визнаної обмежено осудною стосовно вчиненого нею злочину.

Саме тому ми вважаємо обмежену осудність різновидом стану осудності (його підвидом). Фактично ми пропонуємо законодавчо закріпили інститут обмеженої осудності, який враховує не тільки взаємозв'язок осудності, віку, стану здоров'я, рівня психофізіологічного розвитку, але й наявність обмеженої осудності.

Деякі вчені наполягають на законодавчому використанні терміну «зменшена осудність». Такий підхід закріплений в іноземному законодавстві. Наприклад, у параграфі 21 КК ФРН зазначено: якщо здатність особи усвідомити протиправність своїх дій та діяти у відповідності з цим була значно зменшена при вчинення злочину внаслідок хворобливого психічного стану, глибокого розладу свідомості, слабоумства або іншого тяжкого психічного захворювання, то покарання може бути пом'якшене [201].

Аналогічний підхід законодавця передбачений у ст. 11 КК Швейцарії – у випадку вчинення особою злочину в стані обмеженої осудності, суддя, на свій розсуд, може пом'якшити призначене покарання.

Проаналізувавши ці кодекси, ми зробити висновок про особливу пом'якшуючу обставину, яка може бути застосована судом при призначенні покарання, якщо особа, яка вчинила злочин знаходилась у стані, так званої, зменшеної осудності. Вважаємо, що трактування поняття зменшеної осудності буде повинне впливати на зменшення вини особи, яка вчинила злочин у такому стані. Такої ж думки дотримуються Т.К. Белокобилька [10, с. 37] та О.Д. Сітковська [164, с. 172-173].

В Англії інститут обмеженої осудності відобразився у деяких статутах, які встановлюють кримінальну відповідальність за конкретні злочини, а

також у прецедентному праві. Термінологічно обмежена осудність визначається як ненормальний стан свідомості, при цьому на думку англійських юристів, її потрібно відрізнити від дефекту розуму (неосудності), ознаки якого визначаються відповідно до правил Мак-Натена.

Відповідно до Закону про вбивство (1957 р.) особа підлягає звільненню від кримінальної відповідальності за просте вбивство та несе кримінальну відповідальність за вчинення ненавмисного вбивства (вбивство з необережності), якщо її свідомість знаходиться в такому ненормальному стані, який значно погіршує її розумову здатність оцінювати правильність своїх дій.

В США законодавчого визначення обмеженої осудності наявне лише в кримінальних кодексах деяких штатів. Особа, яка вчинила злочин в стані обмеженої осудності, термінологічно визначається як «винний, але психічно хворий». Відповідно до параграфу 314 КК штату Пенсильванія [200], психічно хворою визнається особа, у якої в результаті психічного розладу чи неповноцінності, у значній мірі відсутня можливість оцінити неправильність своєї поведінки або узгодити свою поведінку з вимогами закону.

Досить чітко визначені межі обмеженої осудності у кримінальному законодавстві Китаю. У ст. 31 КК Китаю вказано, що особи, які страждають психічними захворюваннями та вчинили злочин, однак не втратили повністю можливість усвідомлювати свої дії чи керувати ними, притягаються до кримінальної відповідальності. Також КК встановлює, що даним особам може бути призначено більш м'яке покарання або покарання нижчого ступеню (відповідно до градуювання покарання за його мірою згідно КК Китаю) [198].

В остаточному підсумку, осудність – це здатність особи регулювати свою поведінку при вчиненні злочину, усвідомлювати факт порушення суспільних відносин, охоронюваних кримінальним законом, тобто володіти у зв'язку з цим певними психічними властивостями особистості: бути в змозі віддавати собі звіт у своїх діях і керувати ними.

Визначивши співвідношення понять осудність – обмежена осудність, вважаємо за необхідне розглянути співвідношення осудності – неосудності.

Ю.М. Антонян та С.В. Бородин вказують, що для зручності використовується поняття стан неосудності. Хоча, на їх думку, сказане формулювання є недостатньо точним, оскільки мова йде не про стан особи, а про відношення до вчиненого діяння [5].

У нас виникає запитання: наскільки вірне таке твердження? Із експертної практики однозначно виходить, що діяння не лише умова формування питання, але й значно більше. Характеристики діяння, які включають процес його реалізації, обставини, час, взаємовідносини з потерпілими, свідками і т.д., які являються обов'язковим джерелом інформації про особу, яка його вчинила, а отже і про її стан. Більше того, під час проведення експертизи короточасних психічних розладів, без такої інформації неможливо дати відповідь ні діагностичні, ні експертні запитання. вважаємо, що неосудність не зводиться до психічного стану суб'єкта, не тому що вчинене ним діяння входить в об'єм поняття неосудності, а на тій основі, що неосудна людина «зізнається», тоді як психічний стан існує об'єктивно, незалежно від визнання вини.

На підтвердження висунутої думки необхідні контраргументи:

А. Щоб визнати особу неосудною необхідно визнати діяння злочином, факт вчинення злочину конкретною особою, і лише потім визнати особу душевнохворою, тобто вона знаходиться у тому психічному стані, який виключає можливість усвідомлювати свої дії та керувати ними.

Б. При співставленні неосудності психічному стану особи за ознакою об'єктивного, незалежного від жодного визнання вини, ми повинні вважати визнання вини неосудною особою суб'єктивним актом, який продиктований законодавцем та суддею. То хіба визнання особи неосудною в рамках законодавства не констатування реально існуючих об'єктивних відносин? Навряд чи правильно стверджувати зворотнє. Фактично це означає, що те

явище, яке ми називаємо неосудністю, також існує об'єктивно, незалежно від волі законодавця, саме тому стає можливим його визнання.

Таким чином, при більш детальному розгляді, концепція неосудності як особливого правового стану, яка має за ціль протистояти загальним положенням неосудності з психічним станом суб'єкта, виявилась лиш їх юридичним варіантом. Вона фактично констатувала практику, яка склалася, при якій рішення про неосудність приймає експерт, виказуючи в категоричній формі свою думку, а суд підтримуючи це рішення, визнає тим самим особу неосудною й надає висновку експерта законної сили.

Неосудність є законодавчо закріпленою протилежністю осудності та вирішальним чином впливає на питання кримінальної відповідальності особи. Неосудність – це кримінально-правове поняття, яке означає відсутність підстав кримінальної відповідальності так, як особа була не здатна під час вчинення суспільно небезпечного діяння внаслідок наявності глибоких психічних розладів усвідомлювати або керувати своїми діями. На нашу думку неосудна особа не може бути звільнена від кримінальної відповідальності, тому що взагалі їй не підлягає.

Проаналізувавши законодавчу формулу неосудності (ч. 2 ст. 19 КК України), визначено її критерії: юридичний та медичний.

Юридичний (психологічний) критерій умовно можна поділити на ознаки: 1) інтелектуальна – нездатність особи усвідомлювати свої діяння; 2) вольова – нездатність особи керувати своїми діяннями.

Інтелектуальна ознака – особа позбавлена можливості усвідомлювати значення своїх дій та їхню суспільну небезпеку (соціальну сутність) як для себе, так і для оточуючих. Вольова ознака психологічного критерію передбачає неможливість особи керувати своїми діяннями (дією чи бездіяльністю). Названі ознаки взаємопов'язані між собою, тому що свідомість і воля – зовнішній та внутрішній відповідно, прояв психічної діяльності особи. При цьому вольова діяльність завжди здійснюється під

контролюючим впливом свідомості. Таким чином, ознаки психологічного критерію неосудності в реальності збігаються у більшості випадків.

Тому коли особа не усвідомлює своїх дій, як наслідок не може ними керувати. Поряд з цим зустрічаються випадки, коли особа усвідомлює суспільну небезпеку своїх діянь, але все одно не може ними керувати. Мова йде про деякі хвороби: сіромани не можуть утриматися від підпалів, клептомани – від крадіжок тощо. Тому законодавча формула неосудності допускає обов'язкову наявність лише психологічного критерію неосудності.

Суть медичного критерію неосудності полягає у наявності в особи психічного захворювання. Закон дає узагальнений перелік таких хвороб, зокрема:

- хронічне психічне захворювання;
- тимчасовий розлад психічної діяльності;
- недоумство;
- інший хворобливий стан психіки.

Вказані категорії включають всі відомі науці хворобливі розлади психіки. Зі змісту цього критерію випливає наступне: не хворобливі розлади психічної діяльності особи не впливають на стан неосудності. Відтак, стан афекту – це тимчасова не хвороблива зміна психіки. У такому стані сильного душевного хвилювання у людини звужена свідомість і вона обмежена у можливості керування власними діями. Однак, власне фізіологічний афект не визнається хворобливим розладом психіки, й відповідно, не визнається критерієм неосудності. Вчинення злочину в стані афекту враховується лише як ознака привілейованих складів злочинів – вбивства (ст. 116 КК України) та умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження (ст. 123 КК України).

Наприклад, згідно вироку суду, *ОСОБА_1 25 жовтня 2013 року в період часу з 02 год. 00 хв. до 03 год. 00 хв., знаходячись у квартирі № 7 на вул. К.Левицького, 45 в м. Львові, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, під час конфлікту з потерпілим ОСОБА_5, вчинив умисне вбивство в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протиправної*

поведінки потерпілого, яка полягала у пропозиції вступити у сексуальні відносини, які ОСОБА_1 сприйняв, як сильну образу його честі та гідності, а також погрозах застосування насильства із використанням ножа, який знаходився у руках потерпілого. Перебуваючи у бурхливому, емоційному стані ОСОБА_1, вивернувши кисть руки потерпілого ОСОБА_5, в якій знаходився ніж, наніс останньому множинні проникаючі колото-різані поранення грудної клітки з ушкодженням серця та лівої легені, внаслідок чого наступила смерть потерпілого [208].

Для наявності медичного критерію достатньо одного з перелічених різновидів психічних розладів.

Варто більш детально розглянути перелік хворобливих станів особи.

Поняттям хронічного психічного розладу охоплюється група хвороб, що носять тривалий характер, важко піддаються лікуванню, протікають безперервно та мають тенденцію до прогресування. До них належать, наприклад, шизофренія, епілепсія, прогресивний параліч, маніакально-депресивний психоз, психози, що супроводжують людей похилого віку, деякі органічні хвороби центральної нервової системи й інші психічні захворювання. До тимчасових розладів психіки відносяться психічні захворювання, які швидко розвиваються, продовжуються незначний час, закінчуються повним одужанням. Це гострі психози при загальних інфекційних захворюваннях, наприклад, при тифі, реакційні стани (тимчасовий розлад психічної діяльності під впливом тяжких душевних потрясінь) і так звані виключні стани, що викликають запаморочення свідомості на деякий час (патологічне сп'яніння, сутінковий стан свідомості, патологічний ефект) тощо [21; 21].

Недоумство – це хворобливий стан психіки, який характеризується неповноцінністю розумової діяльності. Самостійне судово-психіатричне значення має вроджене недоумство (олігофренія). За ступенем ураження розумової діяльності розрізняють три форми олігофренії: легка (дебільність), середня (імбецильність), тяжка (ідіотія). Набуте недоумство, що

характеризується зниженням або відсутністю попередньої нормальної розумової діяльності оцінюється, як правило, у зв'язку з основним психічним захворюванням, яке його викликало [21].

Інший хворобливий стан психіки – це такий розлад психічної діяльності хворобливого характеру, що не підпадає під ознаки названих трьох категорій. До такого розладу психічної діяльності належать тяжкі форми психопатії; наслідки черепно-мозкової травми (травматична енцефалопатія) тощо [21].

Для висновку експерта про неосудність особи наявність в останньої психічного розладу тієї чи іншої категорії з числа вище перелічених не має самостійного значення. Такий висновок може бути зроблено за умови неможливості усвідомлювати фактичний характер та суспільну небезпеку своїх дій, які виникли внаслідок хворобливих змін у психіці особи. Для встановлення медичного критерію неосудності потрібно дослідити можливу причину та характер захворювання, що неможливо зробити без спеціальних знань. Тому в якості експерта може виступати лише лікар-психіатр.

Так, висновком судово-психіатричних експертів комунальної установи «Одеський обласний медичний центр психічного здоров'я» № 13 від 16.02.2017 встановлено наступне:

ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_3, на період часу, що відноситься до скоєння кримінального правопорушення, в якому він підозрюється, на хронічний психічний розлад, недоумство не страждав. Виявляв психічні порушення у вигляді «Розладів психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю, синдром залежності» (що відповідає діагностичним критеріям рубрики «F10.20» за Міжнародною класифікацією хвороб 10-го перегляду). Перебував у тимчасовому хворобливому стані психічної діяльності у вигляді «Гострої інтоксикації з делірієм» (що відповідає діагностичним критеріям рубрики «F10.03» за Міжнародною класифікацією хвороб 10-го перегляду), що позбавляло його здатності усвідомлювати свої дії та керувати ними. В даний час ОСОБА_1, ІНФОРМАЦІЯ_3, також не страждає на хронічний

психічний розлад, недоумство. Виявляє психічні порушення у вигляді «Розладів психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю, синдром залежності, на даний час утримання, але в умовах, що виключають вживання» (що відповідає діагностичним критеріям рубрики «F10.21» за Міжнародною класифікацією хвороб 10-го перегляду). Здатен усвідомлювати свої дії та керувати ними. В зв'язку з тим, що психічний стан ОСОБА_4 відрізняється нестабільністю, схильністю до виникнення гострих психотичних станів, обумовлених хронічною алкогольною інтоксикацією, (алкогольних делірій), внаслідок чого він виявляє небезпеку для себе та оточуючих, останній потребує застосування до нього примусових заходів медичного характеру у вигляді примусового лікування в психіатричній лікарні зі звичайним наглядом. Відтак, наявні достатні підстави вважати, що ОСОБА_1 вчинив вищевказане суспільно небезпечні діяння, передбачене ч. 3 ст.186 КК України, у стані неосудності...[209].

В законодавстві інших держава, неосудність визначається по-різному. Так, параграф 19 КК ФРН визначає, що неосудний – це той, хто при вчиненні діяння не досяг 14 років [201]. Важливо відмітити, що вказаний критерій «вікової неосудності» використовується не лише німецьким законодавцем. Доволі часто про нього згадують у науковій та навчальній літературі по кримінальному праву. Однак, поняття «осудність», як загальновідомо, включає в себе медичний критерій, які свідчить про наявність у суб'єкта злочину як мінімум достатньо серйозних відхилень у психіці. При віковій неосудності особа не може усвідомлювати протиправність своїх дій та керувати ними не в силу психічних захворювань, а по причині не сформованості в залежності від віку інтелектуальних та (або) вольових якостей особистості. Саме тому термін «вікова неосудність» варто визнати не зовсім вдалим.

Протиправна поведінка неосудної особи, яка страждає психічними розладами, характеризується як невинне діяння відповідно до положень КК ФРН. § 20 КК ФРН визначає, що без вини діє той, хто при здійсненні дій

внаслідок хворобливого психічного розладу, глибокого розладу свідомості, слабоумства або іншого важкого психічного відхилення не здатен усвідомлювати протиправність дії або діяти з усвідомленням його протиправності. Уявляється, що в даній дефініції нечітко визначений вольовий момент психологічного критерію неосудності, оскільки «діяти з усвідомленням протиправності діяння» та керувати своїми діями (як визначено у тексті КК) – не одне й те ж саме. Особа може усвідомлювати протиправність своїх дій, однак, внаслідок, наприклад, внаслідок пороку волі бути не в змозі керувати ними. Вказане критичне зауваження стосується й аналогічного підходу до вольового моменту, закріпленому в ст. 10 КК Швейцарії, про зазначимо нижче [203].

Згідно ст. 122-1 КК Франції не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка на момент вчинення злочину перебувала в стані психічного або нервово-психічного розладу, внаслідок чого була позбавлена можливості усвідомлювати та контролювати свої дії.

Питання неосудності безпосередньо вказується в якості однієї з підстав звільнення від кримінальної відповідальності. Так, відповідно до ст. 21 КК Іспанії, не підлягають кримінальній відповідальності: а) особи, які під час вчинення злочину по причині будь-якого психічного відхилення або порушення не можуть усвідомлювати протиправність здійснюваного ними діяння або керувати своїми діями; б) особи, які з народження або дитинства страждають психічними порушеннями, які супроводжуються відсутністю здатності усвідомлювати дійсність. Примітно, що медичний критерій включає в себе два види психічних розладів: психічні відхилення чи порушення, які є в особи на момент скоєння злочину, та психічні порушення, які існують з народження або дитинства. Іспанія є чи не єдиною країною у законодавстві якої відсутній інститут обмеженої осудності.

Цікавий нюанс закріплений в КК Швейцарії з приводу неосудності – ст. 10: «Хто, внаслідок душевної хвороби, слабоумства, важкого помутніння свідомості на момент вчинення злочину був не здатен усвідомлювати

протиправність свого злочинного діяння або діяти з усвідомленням цієї протиправності, не карається» [203]. Цікавим є те, що згідно КК Швейцарії неосудна особа, яка вчинила злочин не карається, а, наприклад, згідно КК Польщі неосудна особа, яка вчинила злочин вважається такою, що не вчиняла його.

КК Польщі не оперує поняттям «неосудність». Однак, медичний критерій в КК Польщі чітко визначений у ст. 31: «Не вчиняє злочин той, хто через психічну хворобу, розумову відсталість або інший розлад психічної діяльності не міг під час вчинення злочину розуміти його значення або керувати своєю поведінкою» [77]. До переліку психічних розладів відносяться: психічне захворювання, розумова відсталість, інший розлад психічної діяльності. Поряд з цим вказана ст. 31 КК Польщі виокремлює поняття «обмежена осудність». Відтак, суд вправі призначити менш суворе покарання особі, здатність якої в момент вчинення злочину усвідомлювати значення свої дій та керувати ними була в значній мірі обмежена. В силу відсутності медичного критерію осудності з тексту статті не зрозуміло, чим же конкретно була обмежена така можливість суб'єкта злочину.

У державах англо-санксонської системи права, зокрема в Англії законодавча дефініція неосудності відсутня. Судді в своїй професійній діяльності керуються правилами Мак-Натена, які були сформульовані ще у 1843 році. В основу вказаних правил покладене рішення у справі Мак-Натена, який страждаючи манією переслідування, хотів вбити прем'єр-міністра Англії Пила, оскільки вважав, що останній його переслідує. Однак, по помилці Мак-Натена був вбитий секретар прем'єр-міністра. При розгляді справи було з'ясовано особливість захворювання підсудного, в результаті чого суд виправдав його як неосудного. На основі даного прецеденту декілька авторитетних англійських суддів по запиті Палати лордів сформувати правила неосудності. Таким чином, відповідно до правил Мак-Натена будь-яка особа презюмується душевно здоровою та тією, яка володіє

достатнім рівнем розумності, щоб нести відповідальність за вчинені нею злочини, якщо інше не буде доведено присяжними.

Для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з душевною хворобою повинно бути встановлено, що під час вчинення злочину обвинувачений діяв під впливом того, що відбувається від душевної хвороби дефекту свідомості, що він не міг усвідомлювати природу та властивості дій, які здійснює, або, якщо усвідомлював, був не в змозі зрозуміти аморальність своїх дій.

Навіть, не зважаючи на певну туманність юридичних формулювань, притаманну англійському праву, цілком очевидно, що у згаданих вище правилах не відображений вольовий момент психологічного критерію неосудності. Процедура визнання особи неосудною та наслідки такого визнання регламентовані в Законі про визнання особи неосудною (1964 р.). Оскільки цей статут містить переважно процесуальні норми, регламентація будь-яких критеріїв в ньому відсутня.

В США правила визнання особи неосудною закріплені в Титулі 18 Зводу законів США та в КК деяких штатів. Зокрема, в КК штату Нью-Йорк зазначено, що «особа не підлягає кримінальній відповідальності за свою поведінку, якщо під час її здійснення особа внаслідок психічної хвороби або неповноцінності позбавлена в істотній мірі здатності знати або оцінювати: а) характер і наслідки такої поведінки; б) що така поведінка була неправильною. Однак, враховуючи розмитість даних правил, американські юристи скоригували їх доктринальними положеннями.

Відповідно до доктрини «нездоланного імпульсу», особа під дією такого імпульсу (викликаного психічною хворобою або дефектом) не може контролювати свої дії, хоча й усвідомлює, що чинить «неправильно». Ця доктрина містить в собі вольовий момент та була розроблена в доповнення до правил Мак-Натена, про які ми згадували раніше. Вагомий недолік доктрини «нездоланного імпульсу» полягає в тому, що вона дозволяє людям, які страждають відсутністю контролю над собою, уникнути

кримінальної відповідальності. До речі, на основі положень цієї доктрини був визнаний неосудним Д. Хінклі, який здійснив замах на президента Р. Рейгана .

Також в законодавчій практиці США керуються правилами Дурхема, хоча широко поширення вони не набули через неврахування юридичного критерію неосудності . Згідно з ними, особа визнається неосудною, якщо її протиправне діяння є результатом психічної хвороби чи дефекту. Таким чином, медичний критерій розглядається в якості єдиної ознаки неосудності.

Не відповідають сучасним вимогам розвитку юридичної науки та психіатрії дефініції, сформульовані в законодавстві окремих штатів. Наприклад, згідно КК штату Пенсильванія, неосудною визнається особа, яка під час вчинення злочину страждала такими порушеннями свідомості внаслідок психічного захворювання, що не усвідомлювала характеру та мети вчинених нею дій, або якщо усвідомлювала, але не розуміла, що чинить неправильно.

В кримінальному законодавстві США регламентуються питання встановлення неосудності. По загальному правилу підсудний повинен сам довести свою неосудність. Однак, обвинувачення може пред'явити докази, які ставлять під сумнів факт неосудності підсудного в момент вчинення злочину останнім.

Питання осудності, які закріплені у ст. 18 КК Китаю визначають, що особи, які страждають психічними захворюваннями, не притягаються до кримінальної відповідальності за суспільно-небезпечні наслідки свого діяння (дії чи бездіяльності), які виникли в той момент, коли особа не могла керувати своїми діями або усвідомлювати їх значення. Медичний та психологічний критерії неосудності у статті чітко відображені, однак термін «неосудність» не використовується.

2.3. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність

Ще у стародавні часи філософи з'ясували, що між здатністю керувати своєю поведінкою та досягненням певного віку є двосторонній зв'язок. Визначення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за вчинення злочину – багатогранна проблема сьогодення. Оскільки питання віку, з якого особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності законодавцем вирішено диференційовано, зокрема, вчені виділяють загальний, знижений та підвищений вік, існує необхідність у дослідженні загальнотеоретичних положень про вік, а також окремі вікові категорії фізичних осіб. Також актуально постає питання визначення нижньої та верхньої вікової межі кримінальної відповідальності.

В науці поняття віку розробляють не лише юристи, але й педагоги, причому спільна думка щодо віку особи і його притягненням до кримінальної відповідальності відсутня. Це питання є досить гострим і проблематичним. Ми вважаємо, що вирішення проблеми віку кримінальної відповідальності потрібно шукати на «стику» різних наук. Положення КК України не містять дефініції, яка б визначала який саме зміст законодавець вкладає в це поняття, натомість, в КК тільки вказуються вікові межі кримінальної відповідальності. Вказане кримінально-правове регулювання вікового порогу відповідальності ґрунтується на тому, що ця межа фактично виступає для законодавця формальною вказівкою досягнення особою рівня інтелектуальної, вольової, особистісної зрілості у сфері відносин, що регулюються правом. Найбільш раціональне вирішення питання про вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вимагає відмови від вже звичних форм соціально-психологічного аналізу на рівні здорового глузду та емоційних станів та потребує комплексного підходу з врахуванням результатів досліджень в галузі психології та педагогіки. Вказані надбання суміжних наук сприятимуть збільшенню рівня прогресивності кримінального права.

Однак, як зазначає Н.А. Орловська, незважаючи на досить тривалий період наукової розробки, доктринального осмислення та прикладного

застосування, градація віку у кримінальному законодавстві залишається аспектом, нормативне втілення якого неможна визнати досконалим. Яскравим свідчення цього є те, що сучасні фахівці все частіше висловлюють протилежні позиції щодо нижньої вікової межі деліктоздатності у кримінальному праві та щодо правових наслідків порушення кримінально-правової заборони особами, які досягли певних вікових меж [121, с. 181-184].

Науковці в галузі кримінального права, вважають, що вік особи – це одна із фундаментальних та складних категорій, що стосуються розвитку особи, вивченням якої займаються різноманітні науки такі як біологія, медицина, педагогіка, психологія та юриспруденція [140, с. 389-392]. Або під віком людини у сучасній юридичній літературі розуміють період часу від народження людини до будь-якого моменту відліку (хронологічний вік), а також характеристика певного періоду життя людини, що відображає анатомо-фізіологічний стан її організму (біологічний вік) [165, с. 471]. Ми вважаємо, що друге визначення дає більш чітке уявлення про категорію «вік кримінальної відповідальності», розкриваючи її суть, змістовне наповнення та ключові ознаки.

Дещо з іншого погляду щодо віку людини дотримуються педагоги. Зокрема, Г.І. Щукіна вважає, що віком є період розвитку людини, що характеризується якісними змінами у фізичних і психічних процесах, які підпорядковані певним закономірностям в їх протіканні [227, с. 3]. Дещо інший вектор у визначенні віку кримінальної відповідальності притримується М.М. Коченов вказуючи, що поняття «вік» необхідно розглядати в одному трактуванні: вказівку на кількість прожитого людиною часу, а підстава кримінальної відповідальності – власне фізичний вік, а також здатність в момент вчинення злочину регулювати свою поведінку [69].

Відомий вчений П.В. Хряпінський вказує, що вік людини – це певний етап її розвитку, який характеризує ступінь формування особистості [76, с.110]. В.В. Квак під віком як кримінально-правовою категорією розуміє встановлену КК кількість часу, прожитого особою, ступінь її психологічного,

фізіологічного і соціального розвитку, що характеризує можливість особи усвідомлювати суспільну небезпеку своїх дій та керувати ними [59, с. 144]. Існує думка, що змістовний аналіз віку має бути доповненням до кількісного хронологічного підходу визначення віку, що адекватніше відображатиме закономірний ряд у розвитку індивіда, включаючи соціальні та біологічні характеристики людини, адже існуючий нині підхід має обмежений характер. На нашу думку, схвальним є положення про розгляд віку кримінальної відповідальності через призму кількісних ознак, тому що кількість прожитих людиною років несе якісні ознаки (зокрема, рівень формування особистості, рівень самоусвідомлення тощо). Як наслідок, є ґрунтовні засади для формування поняття «вік».

Р.І. Міхеев зазначає, що вік – це вказаний період психофізичного стану у житті певної особи, з яким пов'язані як медико-біологічні, соціально-правові, так і правові зміни [112, с. 17].

На нашу думку, вчені розглядають вік особи через призму кількості прожитих нею років до настання певної події. Однак, кількісні характеристики не можуть повністю розкрити якісну сутність віку, а саме рівень психічної та фізіологічної зрілості людини. Тому ми підтримуємо погляди вчених-правників, які визначають вік як сукупність якісних та кількісних характеристик та властивостей.

Вважаємо, найбільш прийнятною є думка, що вік у широкому розумінні – це календарний період, який пройшов від народження до будь-якого іншого хронологічного періоду у житті людини. Вік у вузькому значенні – це календарний період психофізичного розвитку людини, з яким пов'язані біологічні, соціально-психологічні та правові наслідки для юридичного статусу особи [194, с. 67-68].

Таким чином, не відкидаючи досягнень зазначених теоретичних надбань, усвідомлення і розуміння віку кримінальної відповідальності будь-якої особи повинне відбуватися в результаті комплексного дослідження, з

урахуванням положень кримінального права, педагогіки, психології, медицини.

Водночас, в науці виділяють різні види віку людини. Так, наприклад, Т.О. Гончар у своїй праці виділяє наступні види віку: а) біологічний вік (іншими словами його називають функціональний, морфологічний, медичний), який характеризує сукупність показників стану організму індивіда порівняно із відповідними показниками здорових осіб того ж віку даної епохи, народності, географічних, економічних умов існування; б) календарний (паспортний, хронологічний) вік особи, який вимірюється кількістю часу (у роках, місяцях, днях), який пройшов від дня народження до іншого вікового моменту у житті особи; в) соціально-правовий (нормативний, соціологічний, соціально-психологічний) вік, що характеризується специфічними соціально-психологічними змінами, рівнем соціалізації особи, змістом прав та обов'язків людини та громадянина перед суспільством [35, с. 144-145].

Біологічний вік – це модельне поняття, яке виступає мірою відповідності індивідуального морфофункціонального рівня певній середньостатистичній нормі даної популяції, відображає нерівномірність розвитку зрілості і старіння різних фізіологічних систем і темпу вікових змін адаптаційних можливостей організму. Біологічний вік у період росту і розвитку визначається мірою наближеності організму в цілому, а також його органів і систем стану, характерного для дорослого організму, при чому біологічний вік дорослої особи визначається мірою вираженості процесів старіння. Біологічний вік визначається як середнє таких компонентів:

а) функціональний вік, що відображає вікову динаміку фізіологічних функцій і функціональних резервів. Він може істотно зменшуватися під впливом раціонально спланованих фізичних навантажень. При оцінюванні функціонального віку бажано враховувати показники фізичної працездатності, пізнавальної діяльності та емоційний профіль особи ;

б) патологічний вік – це відображення часової динаміки кількості й інтенсивності захворювань і передпатологічних станів особи, що впливають на очікувану тривалість життя. Характеристика патологічного віку визначає специфіку лікування, профілактики і серопротекції;

в) психологічний вік – це об'єктивна, історично мінлива, хронологічна та історична зафіксована стадія розвитку індивіду в онтогенезі [26, с. 9-20].

На підставі викладеного слід зазначити, що біологічний вік відображає лише внутрішні процеси розвитку, які відбуваються в кожному організмі індивідуально, пов'язані з фізіологією кожної особи і не залежать від соціального середовища.

Однак, як констатує Н.М. Мірошніченко на підставі власних досліджень, біологічний вік не завжди може відповідати хронологічному (паспортному) віку, він може як випереджати його (акселерація), так і відставати (ретардація). Такий вид віку має особливе значення у теперішній час, оскільки останніми роками збільшилася кількість осіб, які страждають на синдром передчасного старіння (прогресія). Біологічний вік може свідчити про стан здоров'я особи під час скоєння злочину та розгляду справи в суді: наприклад, деякі тяжкі захворювання можуть викликати передчасне старіння кліток, у наслідок чого біологічний вік буде випереджати хронологічний. У такому разі, суд на свій розсуд може враховувати таке захворювання та невідповідність біологічного віку хронологічному як пом'якшуючу обставину при призначенні покарання, а також при вирішенні інших правових питань [106, с. 167-169].

Другий загальноприйнятий вид віку, календарний, вимірюється роками, місяцями, днями, годинами, а іноді – хвилинами, що минув з дня народження до іншого певного вікового моменту в житті людини. Отже, календарний (хронологічний) вік – це кількість прожитих років, що зазначено у документах. Для кримінального права особливе значення має саме хронологічний вік, адже у ст. 22 КК передбачено саме його як обов'язкову ознаку суб'єкта злочину.

Для кримінального права більш важливе значення має психологічний вік, поняття якого у КК України також не сформульовано. Необхідність установлення такого виду віку, як психологічний, виникає у випадках, коли психічний розвиток неповнолітнього, який вчинив злочин, значно відхиляється від вікових закономірностей і виявляє психічне (розумове та індивідуальне) відставання. І.А. Кудрявцев визначає психологічний вік як якісно визначений період розвитку неповнолітнього, що охоплює хронологічний проміжок у декілька років та обмежений критичними точками [194, с. 159].

Зазначені нами періодизації доволі широко враховані в сучасному законодавстві, в частині диференціації віку, з якого настає кримінальна відповідальність.

Так, положеннями КК України не передбачені вимоги щодо визначення психологічного віку неповнолітнього при вирішенні питання кримінальної відповідальності, але із змісту ст. 485 КПК України випливає обов'язковість встановлення саме даного підвиду віку. Так, у ст. 485 КК України зазначено, що під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, крім обставин, передбачених ст. 91 КПК України, також з'ясовуються повні і всебічні відомості про особу неповнолітнього: його вік (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи, які необхідно враховувати при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру. За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними.

У доктрині кримінального права визначено, що особа вважається такою, що досягла певного віку, не у день народження, а починаючи із 00 годин наступної доби. У п. 6 ПВСУ від 16.04.2004 р. № 5 «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини

неповнолітніх» [150] передбачено, що вік неповнолітнього підсудного встановлюється за документами, в яких вказана дата його народження – за паспортом чи свідоцтвом про народження. У разі їх відсутності відповідні дані можна отримати із книги реєстрації актів громадського стану, довідок органів внутрішніх справ за місцем реєстрації громадян, журналів обліку новонароджених тощо. За відсутності відповідних документів і неможливості їх одержання вік неповнолітнього встановлюється судово-медичною експертизою. У цьому випадку днем народження вважається останній день того року, який названий експертом. Експерт не може встановити точний вік, тому лікар може давати висновки тільки про приблизний вік. При встановленні експертизою віку днем його народження вважається останній день того року, який названий експертами, а при визначенні віку мінімальною і максимальною кількістю років, суду слід виходити з передбачуваного експертами мінімального віку такої особи. Зазначене свідчить, що при вирішенні питання щодо можливості притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб, а також застосування заходів кримінального впливу до них, суд стосовно осіб, які не мали документів, враховує як психологічний, так і хронологічний вік, а щодо неповнолітніх осіб, вік яких підтверджується особистими документами, суд враховує тільки хронологічний (паспортний вік), тобто друга категорія осіб знаходиться у гірших умовах, ніж перша, а саме суд не враховує психічного та інтелектуального розвитку підлітка, що є неприйнятним [150].

Отже, велике значення для притягнення особи до кримінальної відповідальності має як досягнення віку кримінальної відповідальності, так і здатність особи під час вчинення злочину усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку вчиненого діяння (дії або бездіяльності) та керувати ним. Відтак, можемо констатувати, що для кримінального права мають значення біологічний та психологічний вік у своєму взаємозв'язку, як внутрішнього та зовнішнього розвитку особи-суб'єкта злочину. Біологічний та психологічний вік утворюють поняття віку кримінальної відповідальності.

Для систематизації наукових поглядів щодо віку суб'єкта злочину, ми пропонуємо виокремити кілька груп:

Перша група: знижений вік кримінальної відповідальності – 11-13 років, загальний вік кримінальної відповідальності – 14 років.

В.М. Бурдін, провівши детальне дослідження питань кримінальної відповідальності неповнолітніх, обґрунтовує настання кримінальної відповідальності з 11 років наступними аргументами: психологи та педагоги наголошують, що саме з 11-річного віку у людини виникає свідомість, справжня особистість. Підлітків цього віку здатні формувати власну самооцінку, проявляють критичне ставлення до оточення, усвідомлюють прагнення до самостійного життя, вміння розуміти та підпорядковувати свою поведінку нормам колективного життя, вони здатні усвідомлювати не тільки фактичний характер своєї поведінки, але і її соціальне значення. Саме тому психологи розглядають особу неповнолітніх правопорушників саме з 11-річного віку [15]. Також вчений погоджується з пропозиціями окремих вчених про можливість зниження віку кримінальної відповідальності до 11-12 років за окремі злочини: умисне вбивство (ст. 115), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121), зґвалтування (ст. 152), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153), крадіжку (ст. 185), грабіж (ст. 186), розбій (ст. 187). У свою чергу, психологи зазначають, що однією з особливостей підліткової злочинності є її залежність від злочинності дорослих, в основі якої лежить психологічний механізм наслідування, що яскраво проявляється на вчиненні зазначеного діяння. Такі діяння підлітків набувають досить широких масштабів і завдають суттєвої шкоди як інтересам держави, так і інтересам приватних та юридичних осіб.

Я.Б. Заєць також вважає, що повинна бути ухвалена норма, за якою кримінальна відповідальність може запроваджуватися, починаючи з 11-річного віку, за умов, якщо неповнолітні у зазначеному віці можуть усвідомлювати суспільну небезпеку деяких видів злочинів, зазначених у даному переліку. Такі висновки мають ґрунтуватися на даних психологічних,

медичних досліджень [52, с. 92-97]. На думку Н.А. Орловської, 11 років – нижня межа, за умови досягнення якої особа при порушенні кримінально-правової заборони може підлягати впливу норм кримінального права. Дослідниця звертає увагу на те, що у даному випадку мова йде виключно про кримінально-правовий вплив, адже такі особи не є деліктоздатними у кримінально-правовому сенсі, вони не можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності, але щодо них можуть бути застосовані особливі кримінально-правові заходи – примусові заходи виховного характеру. Важливою обставиною є те, що, на відміну від інших випадків, у даній ситуації особливе значення має не лише власне ця межа (11 років), але й певний проміжок часу до настання віку кримінальної відповідальності за вчинення конкретного злочину. Іншими словами, йдеться про хронологічний відрізок «від 11 років» (нижня межа) до «віку настання кримінальної відповідальності за конкретний злочин» (верхня межа) [121].

С.С. Молдабаєв вважає, що саме до 13-річного віку особа набуває здатності розуміти не лише характер своїх дій та їх суспільну небезпеку, а й приймати вольові рішення. Входження до неформальних підліткових груп відбувається, як правило, у віці 12-14 років і саме в цей період неповнолітнім притаманна гостра потреба у спілкуванні і в друзях, в тому числі – з асоціальною метою [115].

Л.В. Борових, у свою чергу, пропонує знизити вік кримінальної відповідальності за тяжкі злочини проти життя та здоров'я особи до 12 років, обґрунтовуючи це відповідною практикою зарубіжних країн. Ю. Кухарук та А. Вашечкіна вважають за необхідне для попередження вчинення нових злочинів малолітніми та неповнолітніми особами, які впевнені, що вчинивши злочин, до кримінальної відповідальності не притягуватимуться, що вони «недоторканні» перед КК через їх вік, вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, знизити: загальний вік повинен становити 14 років, а знижений – 12 років [88, с. 127-132].

Логічною і обґрунтованою є позиція щодо диференціації віку кримінальної відповідальності залежно від ступеня тяжкості злочинів. Тому В.Г. Павлов пропонує передбачити в КК України норму, за якою передбачалася б кримінальна відповідальність осіб, які до моменту вчинення злочину досягли 13 років та вчинили вбивство, умисне заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю, крадіжку, грабіж, розбій, хуліганство при обтяжуючих обставинах [129, с. 60-63].

На противагу вказаним позиціям Н.М. Мирошніченко вважає, що зниження віку кримінальної відповідальності не є гуманним через особливості підліткового періоду особи, що характеризується активним процесом становлення особистості. Крім того, як вказує дослідниця, факт збільшення кількості злочинів серед малолітніх не може виступати домінуючим критерієм зниження віку кримінальної відповідальності, адже обов'язково слід враховувати особливості розумового розвитку певної вікової групи, психофізичні особливості особи (біологічні та соціальні фактори). Доведено, що при встановленні мінімального віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, варто керуватися, в першу чергу, даними медичних та психологічних досліджень [105].

На нашу думку, такий вік для настання кримінальної відповідальності надто низький, не зважаючи на сучасний рівень розвитку дитини, та суспільства зокрема. Особа по досягненню 11 років усвідомлює свої дії, але не усвідомлює їх протиправність та можливість нести за їх вчинення покарання. До того ж в такому віці покарання не несе належного превентивного впливу, скоріше – навпаки «псує» дитині життя та світосприйняття у майбутньому. Якщо розглядати можливість вчинення дитиною злочину, потрібно враховувати вплив соціум на погляди та поведінку дитини, вважаючи «позитивний» оточуючий світ найкращою превентивною мірою на відміну від покарання. Нормативне забезпечення кримінальної відповідальності осіб з 11-річного віку теж має ряд проблем. Найпершою, на нашу думку, є необхідність створити систему дієвих

кримінальних покарань, які можуть бути застосовані до 11-річного суб'єкта злочину тощо.

В іноземному законодавстві цікава позиція щодо віку суб'єкта злочину. Наприклад, у КК Швейцарії законодавець розкриває питання кримінальної відповідальності неповнолітніх у межах окремого розділу IV «Неповнолітні», в якому неповнолітніх умовно поділено на наступні групи: діти (від 7 до 15 років); підлітки (від 15 до 18 років); молодь (від 15-25 років). КК Швейцарії передбачає конкретні норми, що стосуються проведення слідства, виховних заходів, дисциплінарних покарань, умовного звільнення особи та ін. стосовно кожної з перелічених категорій осіб. КК Швейцарії не застосовується до осіб, які не досягли 7 р. [230].

В КК Франції вказано, що неповнолітні, які досягли 13 років, визнаються винними у вчиненні злочинів, та до них застосовуються міри захисту, допомоги, а також заходи по здійсненню нагляду та примусові заходи виховного характеру. Паралельно французький законодавець закріплює відповідальність неповнолітніх осіб підзаконним нормативно-правовим актом – Ордонансом про відповідальність неповнолітніх правопорушників від 02.02.1945 р. Загальним правилом якого є презумпція кримінальної невідповідальності осіб, які не досягли 18 років. Хоча з вказаного правила існують винятки, можливість притягнення до кримінальної відповідальності залежить від вікової групи неповнолітнього: для неповнолітніх, які не досягли 13 років презумпція кримінальної невідповідальності є абсолютною, хоча й не виключається можливість застосування заходів захисту, допомоги, нагляду і виховання (ст. 2); для неповнолітніх віком від 13 до 16 років застосовується вказана презумпція, але з обов'язковим призначенням відповідного виховного заходу (ст. 16); для неповнолітніх віком від 16 до 18 років існує кілька варіантів – звільнення від кримінальної відповідальності, враховуючи презумпцію кримінальної невідповідальності з подальшим призначенням відповідного виховного заходу; притягнення до кримінальної відповідальності з призначенням скороченого

терміну покарання, або притягнення на загальних підставах. Таким чином, у законодавстві Франції простежується бінарність правових норм, які передбачають кримінальну відповідальність за вчинення злочину неповнолітньою особою, що, на нашу думку, негативно відображається на правозастосовчій практиці, та може призводити до підвищення рівня злочинності неповнолітніх.

Друга група: знижений вік кримінальної відповідальності – 14 років, загальний вік кримінальної відповідальності – 16 років.

Н.А. Орловська звертає увагу на те, що 14 років – нижня межа, з настанням якої особа може бути притягнена до кримінальної відповідальності лише за вчинення злочинів, виключний перелік яких визначений у ч. 2 ст. 22 КК. А досягнення особою 16-річного віку – верхня межа так званого загального віку, настання якого означає набуття особою деліктоздатності у кримінально-правовому сенсі (ч. 1 ст. 22 КК) [121, с. 181-184]. Відтак, представники даної групи пролонгують положення КК України.

Виокремлює наступні юридичні та фактичні вказівки на вік особи, яка вчинила злочин, Н.А. Орловська:

А. 11 років – нижня межа, за умови досягнення якої особа при порушенні кримінально-правової заборони може підлягати впливу норм кримінального права. Дослідниця звертає увагу на те, що у даному випадку мова йде виключно про кримінально-правовий вплив, адже такі особи не є деліктоздатними у кримінально-правовому сенсі, вони не можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності, але щодо них можуть бути застосовані особливі кримінально-правові заходи – примусові заходи виховного характеру. Важливою обставиною є те, що, на відміну від інших випадків, у даній ситуації особливе значення має не лише власне ця межа (11 років), але й певний проміжок часу до настання віку кримінальної відповідальності за вчинення конкретного злочину. Іншими словами, йдеться про хронологічний відрізок «від 11 років» (нижня межа) до «віку настання кримінальної відповідальності за конкретний злочин» (верхня межа).

Звертаючи увагу на те, що поширена позиція про верхню межу даної вікової категорії у 14 років є хибною, адже з 14 років настає кримінальна відповідальність лише за низку злочинів, перелік яких чітко визначений у ч. 2 ст. 22 КК України. Відповідно до цього верхня межа цього хронологічного періоду, на її думку, залежить від специфіки складу конкретного злочину.

Б. 14 років – нижня межа, з настанням якої особа може бути притягнена до кримінальної відповідальності лише за вчинення злочинів, виключний перелік яких визначений у ч. 2 ст. 22 КК України.

В. 16 років – нижня межа так званого загального віку, настання якого означає набуття особою деліктоздатності у кримінально-правовому сенсі (ч. 1 ст. 22 КК). На думку Н.А. Орловської – це фактично нижня межа, з якою законодавець пов'язує не лише можливість для особи бути притягнутою до кримінальної відповідальності за переважну більшість злочинів, але й широкий спектр заходів кримінально-правового впливу, який включає як примусові заходи виховного характеру, так і покарання (штраф, виправні та громадські роботи, що можуть бути призначені особі, яка вчинила злочин у віці 16 років) [121, с. 181-184].

Особи з 14 років здатні усвідомлювати більш складні соціальні зв'язки та наслідки своєї поведінки, а також керувати нею в ситуації вибору. Глибину та особливості знань в різних суспільних відносинах, які є об'єктами кримінально-правової охорони, встановити можливо лише в кожному окремому випадку.

До речі подібна класифікація віку кримінальної відповідальності наявна в кримінальному законодавстві ФРН (держава-репрезент романо-германської правової сім'ї). Вік законодавець у ФРН визначає через критерій вікової неосудності, тобто нездатності особи в силу малолітства усвідомлювати характер своїх дій та керувати ними. Питання правового статусу неповнолітніх в кримінальному законодавстві ФРН об'єднані в Законі про суд для молоді від 04.08.1953 р. Згідно вказаного закону неповнолітні умовно поділяються на три категорії: від 14 до 16 років; від 16

до 18 років; від 18 до 21 року. Закон регулює положення про відповідальність за протиправні дії осіб віком від 14 до 18 років (перші дві категорії). Якщо буде встановлено, що особи у віці від 18 до 20 років за розумовим розвитком відповідають групі осіб віком від 14 до 18 років, до них також застосовується вказаний закон.

Схожі положення містить кримінальний закон Китаю, не зважаючи на те, що Україна та Китай є представниками різних правових сімей. Згідно ст. 17 КК Китаю, особи, які досягли 16 років та вчинили злочин повинні притягуватись до кримінальної відповідальності. Однак, особи, яким виповнилось 14 років, але вони не досягли 16-річного віку та вчинили умисне вбивство, нанесли тяжкі тілесні ушкодження, зґвалтування, розбій, торгівля наркотиками, здійснили підпал, вибух, отруєння підлягають кримінальній відповідальності на загальних підставах. Особливістю є те, що суб'єктом злочинів проти власності за КК Китаю (на відміну від КК України) не можуть бути особи, які не досягли 16 років. Для нас така позиція законодавця недостатньо зрозуміла, адже такий вид злочинів, як крадіжки велосипедів чи продуктів харчування у Китаї трапляються доволі часто та дуже поширені [198].

За КК Італії у разі вчинення злочинного діяння неповнолітнім у віці від 14 до 18 років строк покарання знижується. Ст. 168 КК Італії визначає певні особливості застосування умовної відстрочки покарання для неповнолітніх і осіб, які не досягли 21 року [197]. Варто згадати, що Конституційний суд Італії визнав норми про довічну каторгу такими, що суперечать Конституції Італії, оскільки у законі про кримінальну відповідальність не прописані обмеження щодо застосування даного покарання до неповнолітніх (Постанова № 168 (1994)).

Норми, які встановлюють вікові межі кримінальної відповідальності передбачені ст. 10 КК Польщі, а саме особа підлягає кримінальній відповідальності якщо їй виповнилось 17 років. Неповнолітній, який вчинив умисний тяжкий злочин у віці 15 років також підлягає кримінальній

відповідальності. Перелік цих злочинів чітко визначений: умисне посягання на життя Президента Польщі, вбивство, тяжкі тілесні ушкодження, підпал або вибух, які загрожують життю, здоров'ю та майну інших людей; захоплення водного або повітряного судна, захоплення заручників, розбій. Однак, як вказано у КК Польщі, особа підлягає кримінальній відповідальності в тих випадках, якщо обставини справи, рівень розумового розвитку винного викликають таку необхідність, а особливо якщо ж цієї особи раніше були застосовані виховні або виправні заходи, які виявились неефективними [77].

Подібна позиція в мусульманських правознавців, які умовно поділяють осіб, які вчинили злочини на три групи, беручи за основний критерій вік злочинців:

1. Немає усвідомлення – немає злочину: цей період охоплює проміжок часу від народження людини до досягнення 7-річного віку. В цей період, на думку науковців, дитина не усвідомлює та не розділяє свої дії, відповідно будь-які його дії, навіть вбивство, не тягнуть за собою будь-якої виправної (мусульманська термінологія) відповідальності.

2. Низьке усвідомлення – «м'яка» відповідальність. Вказаний період починається з 7-ми років й триває до, так званої, молодості (15 років). Свідомість та розум підлітка недостатньо розвинені. Будь-які його дії, навіть якщо він вчинить вбивство чи інші тяжкі злочини, не тягнуть за собою призначення основного покарання, передбаченого мусульманським правом. До винного застосовуються лише виправно-виховні заходи (наприклад, каяття).

3. Особа повністю усвідомлює свої дії, тобто керує ними, прогнозує можливі наслідки – підлягає кримінальній відповідальності, яка передбачена кримінальним законом.

Однак, до осіб, які не досягли 15-річного віку застосовуються виправно-виховні заходи.

Наприклад, КК Афганістану, підтримуючи положення викладені вище, двобічно відходить до встановлення граничного віку суб'єкта злочину: неповнолітній та підліток. Згідно ст. 70 КК Афганістану, неповнолітніми вважаються особи у віці від 7 до тринадцяти років, а підлітками – особи, яким на момент вчинення злочину виповнилось 13 років, але не виповнилось 18 років [231].

Подібний віковий підхід до суб'єкта злочину в КК Афганістану викликає деякі сумніви: встановлення мінімального віку кримінальної відповідальності пов'язано з фізичним процесом формування можливостей особи по мірі його дорослішання: усвідомлювати свої дії, керувати ними, розуміти, з досягненням певного віку, характер та суспільну небезпеку дій, вчинених ним. В даному випадку доволі важко визначити розвиток розумових можливостей підлітка, та психологічні особливості нормального дитячого віку, які обмежують можливість усвідомлення неповнолітнім своїх протиправних дій.

Третя група: чітко не визначена нижня межа віку настання кримінальної відповідальності. Деякі вчені притримуються думки, що неможливо чітко визначити вік особи тому, що кожна людина (дитина) розвивається по-різному, маючи власну мотивацію та передумови вчинення злочину. Наприклад, Т.О. Гончар вважає, що у підлітків (віком до 14–16 років) діяльність головного мозку ще не є повноцінною внаслідок його фізіологічного недорозвитку, а не хворобливого (патологічного) стану: у неповнолітніх цього віку ще не закінчився процес формування лобних часток (їх остаточне формування закінчується у 17–20 років) [36]. До 17 років формування головного мозку не закінчене, і тому в неповнолітніх або немає, або недостатньо тих якостей, які забезпечують правильність і корисність актів поведінки в їх біологічному та соціальному планах. У дитячому та підлітковому віці (до 14–16 років), коли діяльність головного мозку ще неповноцінна саме за фізіологічними ознаками, а не за хворобливим станом, протиправні дії не інкримінуються такій особі.

Подібна позиція висловлена у КК Швеції [204], який не визначає чіткого віку, з настанням якого особа є суб'єктом злочину (вчиненого нею діяння). Однак, містить перелік деяких обмежень у співвідношенні вік суб'єкта злочину – міра призначеного покарання. Зокрема, до особи, яка вчинила злочин до досягнення нею 21 р., не може бути застосоване довічне позбавлення волі (тюремне ув'язнення). У випадку вчинення рецидиву (повторності) можливе застосування тюремного ув'язнення на певний строк, за винятком застосування більш м'якого покарання, ніж щодо дорослої особи. Дорослою особою згідно КК Швеції є особа, яка досягла 21 р. Спеціальним заходом до собі, які вчинили злочин у віці до 18 років є передача на закрите піклування на строк від 14 днів до 4 років. Такий захід застосовується до суб'єкта злочину у випадку визначення судом такого покарання як тюремне ув'язнення. З описаного вище зрозуміло, що загальний вік кримінальної відповідальності у Швеції – 21 рік. На думку О.Є. Фрейєрова щодо недосягнення конкретного віку кримінальної відповідальності, мова йде не про юридичний критерій неосудності, а про нездатність підлітка повністю усвідомлювати значення своїх дій, яке поділяється на а) олігофренію, б) інфантилізм – загальний недорозвиток усього організму (у тому числі і психічної діяльності), що належать до хворобливих патологічних станів; в) розумовий недорозвиток унаслідок педагогічної занедбаності – нехворобливий стан [210, с. 40].

Такий, достатньо специфічний, підхід до встановлення віку суб'єкта злочину закріплений в КК Швейцарії. Так, у ст. 82 КК вказано, що до дитини, яка не досягли 7-літнього віку вказаний закон не застосовується. Присутня також градація суб'єктів злочинів залежно від їх вікових особливостей, зокрема: діти (у віці від 7 до 15 років); підлітки (у віці від 15 до 18 років); молодь (у віці від 18 до 25 років). Цікавим та відмінним від кримінальних кодексів інших держав є те, що КК Швейцарії не містить переліку злочинів, кримінальна відповідальність за які наступає для певної вікової групи суб'єктів. Закріплена в КК класифікація встановлює лише диференційований

підхід до кримінального покарання з урахуванням віку суб'єктів злочинів. Особи, старші 25 років підлягають кримінальній відповідальності на загальних підставах [203]. Така позиція законодавця видається не зовсім вдалою. Адже, виходячи з положень КК, дитина 8-літнього віку може бути суб'єктом майже всіх злочинів, за виключенням тих, які вчиняються спеціальними суб'єктами. Такий підхід суперечить даним вікової психології. Навіть з врахуванням гуманності швейцарського законодавства, дітей віком семи-дев'яти років навряд чи доцільно визнавати суб'єктами злочинів. Тому ми вважаємо, що при притягненні до кримінальної відповідальності малолітніх осіб правоохоронним органам потрібно звертати увагу найбільш точне визначення стану психічного здоров'я малолітньої особи. Така необхідність потребує детального законодавчого регулювання процедури встановлення факту вчинення особою, психічний розвиток якої відповідає вимогам притягнення до кримінальної відповідальності, злочину.

Також розширена законодавча градація віку кримінальної відповідальності (порівняно з українським кримінальним законодавством) є у законодавчих актах Великої Британії. Зокрема, в Англії та Уельсі, кримінальними законами, що стосуються проблем злочинності неповнолітніх, є Закон про кримінальне право 1967, 1977 рр., Закон про кримінальну юстицію 1982 р. Кримінальна відповідальність за вчинення кримінально-караного діяння настає для осіб, які досягли 10-річного віку. Цікавим для вивчення є те, що в цих законах диференційовано заходи впливу на неповнолітніх, які поділяються на три групи: заходи впливу, що застосовуються до осіб віком від 10 до 17 років, з метою соціальної реабілітації; до осіб від 17 до 21 року застосовуються різні види заходів, у тому числі покарання, за винятком тюремного ув'язнення; до осіб після 21 року застосовуються всі види покарання. До речі, у Великій Британії серії законів щодо неповнолітніх суб'єктів злочинів видається з 1908 р.

В свою чергу в США питання про вік суб'єкта злочину врегульований недостатньо чітко. У тих штатах, де мінімальний вік особи, яка вчинила

злочин, взагалі не визначений, притягнення неповнолітнього до кримінальної відповідальності залежить у кожному конкретному випадку від вироку суду.

В деяких штатах закріплений диференційований підхід до встановлення вікових меж суб'єктів злочинів. Так, наприклад, відповідно до параграфу 30.00 КК штату Нью-Йорк особа, яка не досягла 16 років, не несе відповідальність за свою поведінку. Однак Кодекс виокремлює деякі виключення: з 13 років особа відповідає за вчинення тяжкого вбивства; з 14 років кримінальна відповідальність настає за вчинення наступних злочинів: викрадення людини першого ступеня, зґвалтування першого ступеня, збочений статевий акт першого ступеня; статева образа при обтяжуючих обставинах, «берглери» першого або другого ступеня, пограбування першого або другого ступеня, а також замах на вчинення тяжкого вбивства другого ступеня чи викрадення людини першого ступеня.

Цілком обґрунтованим є висновок А.В. Савченка, що на федеральному рівня США питання стосовно віку кримінальної відповідальності фізичної особи вирішується за наступним алгоритмом: по-перше, мінімальний вік кримінальної відповідальності людини законом чітко не встановлений (за загальним правилом презюмується, що особа у віці від 7 до 14 років «не здатна» вчинити злочин, однак, така презумпція може бути спростована доказами того, що особа розуміла протиправність своєї поведінки); по-друге, особи віком від 15 до 21 року за вчинення кримінальних правопорушень відповідають як неповнолітні деліквенти, а в передбачених законом випадках цей вік може бути зменшений до 13 і 12 років [159].

Отже, третя група вчених вважає, що законодавчо визначити вік суб'єкта злочину є неможливим, адже одна особа в 11 років може усвідомлювати характер та протиправність своїх діянь, а інша – ні.

Що стосується аргументації встановлення віку кримінальної відповідальності у сучасному кримінальному законодавстві, то потрібно керуватися ступенем психологічного розвитку особистості – її здатністю

усвідомлювати свої дії, керувати ними та розуміти їх небезпечність. За радянських часів вважалось, що діти і підлітки не здатні усвідомлювати небезпечний характер своїх дій, а, отже, й не можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності, навіть через те, що вони вчинили суспільно небезпечне діяння. Саме тому і було встановлено 16 років як вік настання кримінальної відповідальності за скоєні злочини. Ця позиція, що у віці 16 років особа вже повинна була отримати достатній рівень освіти та розвитку і досягти такого рівня свідомості, за якого вона вже може відповідати за свої дії та керувати ними, залишається панівною і на сьогодні. Знижений вік кримінальної відповідальності з 14 років пояснюється тим, що особа вже здатна усвідомлювати суспільну небезпечність своїх дій. У радянські часи такий вік кримінальної відповідальності відповідав дійсності, яка на той час панувала в суспільстві, проте варто пам'ятати, як зазначає Я. Заєць, що все змінюється і те, що десятки років тому було правильним, за сучасності може бути піддано сумніву.

Законодавче визначення віку суб'єкта злочину обмежується кількісним визначенням мінімальної вікової межі, з якої може наставати кримінальна відповідальність, а саме – передбаченням, з якого віку може наставати кримінальна відповідальність та за які злочини. В основу визначення віку, після досягнення якого може наставати кримінальна відповідальність, покладено рівень свідомості особи, її здатність усвідомлювати те, що відбувається, і відповідно до цього свідомо діяти. На розвиток сучасних дітей впливає безліч факторів, деякі з яких негативно впливають на формування їх психіки, в першу чергу – умови, в яких живе та розвивається дитина.

На сучасному етапі розвитку світової індустрії процес формування біологічних та психологічних якостей більшості підлітків суттєво прискорився. Разом з тим, у зв'язку із соціально-економічною кризою, що переживає Україна, значна частина неповнолітніх суттєво відстають у розвитку від своїх ровесників, що знижує рівень усвідомлення ними соціально небезпечних дій. З огляду на рівень злочинності серед

неповнолітніх осіб в Україні, а також відсутності належної їй протидії, зниження віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, є дійсно необхідним заходом, який би допоміг вирішити цю проблему.

Аналіз юридичної, психологічної, медичної та педагогічної літератури з проблеми визначення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінального законодавства, кримінологічних і соціологічних досліджень, офіційних даних статистики, матеріалів практики, а також невинне зростання рівня підліткової злочинності свідчать про необхідність зміни нижніх вікових меж кримінальної відповідальності.

А.А. Байбарін вважає, що критеріями встановлення мінімальної вікової межі виступають наступні чинники: досягнення особою інтелектуальної і вольової зрілості у сфері відносин врегульованих кримінальним законом; здатність неповнолітнього до винної відповідальності; здатність неповнолітнього до адекватного сприйняття покарання як неминучого наслідку вчиненого ним діяння [6].

В. Шаблистий зазначає, що встановлення мінімальної календарної вікової межі для кримінальної відповідальності має бути соціально та кримінологічно обґрунтованим з урахуванням певних чинників: рівень психо-фізіологічних та соціологічних особливостей особистості, а також її соціалізаційний ступінь, за допомогою якого можна визначити можливість цього суб'єкта усвідомлювати суспільну небезпеку та зміст злочину під час його вчинення; кримінологічні показники (поширеність злочинних діянь серед осіб певного віку, їх тяжкість тощо); принципи кримінально-правової політики (наприклад, доцільність встановлення кримінально-правової заборони) [217].

При цьому необхідно пам'ятати вимоги Мінімальних стандартних правил ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, положення яких визначають наступне: «правових системах, які визначають поняття віку кримінальної відповідальності для неповнолітніх, нижня межа

такого віку не повинна встановлюватися на дуже низькому віковому рівні, враховуючи емоційну, духовну та інтелектуальну зрілість підлітка» [113].

Користуючись даними досліджень юристів і психологів, ми констатуємо, що, на їх думку, що вік з 14 до 16 років є певним фізіологічним етапом у розвитку будь-якої людини і саме з 14 років людина може регулювати свою поведінку. При цьому існує позиція, що при досягненні підлітком 12-13-річного віку він в змозі реально, усвідомлено і врівноважено оцінювати свою поведінку та дії, а також може вибирати і прогнозувати варіанти своєї поведінки, наслідки своїх дій в тих чи інших ситуаціях.

Отже, основними аргументами щодо зниження віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, є поширення випадків скоєння тяжких злочинів малолітніми особами.

Варто зосередити увагу при вирішенні питання про зниження віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, на дані психолого-педагогічних досліджень. Як вказує Н.М. Мирошніченко, деякі науковці у галузі дитячої психології та педагогіки вважають, що раніше підлітковим віком вважався вік від 12 – 13 до 16 років, а в теперішній час підлітковим віком слід вважати від 11 до 14 – 15 років. Але при встановленні мінімальних меж кримінальної відповідальності необхідно враховувати усереднені дані розвитку неповнолітніх осіб усіх верст населення [105].

Положення про вік суб'єкта злочину, як було зазначено, розкриваються в нормах ст. 22 КК України, а також частково містяться в нормах статей Особливої частини (ст.ст. 131, 132, 285, 304, 335, 336 КК).

КК встановлює більш низьку вікову межу для притягнення особи до кримінальної відповідальності з 14 років в ч. 2 ст. 22 КК України за вчинення ряду злочинів. Зокрема, особи, що вчинили злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за умисне вбивство (статті 115-117 КК), посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або

військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави (статті 112, 348, 379, 400, 443 КК), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121, частина 3 статей 345, 346, 350, 377, 398), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122, частина 2 статей 345, 346, 350, 377, 398 КК), диверсію (ст. 113 КК), бандитизм (ст. 257), терористичний акт (ст. 258 КК), захоплення заручників (статті 147 і 349 КК), зґвалтування (ст. 152 КК), насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 КК), крадіжку (ст. 185, частина 1 статей 262, 308 КК), грабіж (ст. 186, 262, 308 КК), розбій (ст. 187, частина 3 статей 262, 308 КК), вимагання (статті 189, 262, 308 КК), умисне знищення або пошкодження майна (частина 2 статей 194, 347, 352, 378, частини 2 та 3 ст. 399 КК), пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (ст. 277 КК), угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (ст. 278 КК), незаконне заволодіння транспортним засобом (частини 2, 3 ст. 289 КК), хуліганство (ст. 296 КК). Наведений перелік злочинів, за які настає відповідальність з 14-ти років, є вичерпним.

Аналіз цих злочинів дає підставу для висновку, що законодавець знизив вік кримінальної відповідальності за вчинення двох груп злочинів: а) насильницькі; б) майнові, які, як правило, є тяжкими або особливо тяжкими.

Відтак, за вчинення злочинів, перелік яких законодавець подає у ч. 2 ст. 22 КК України, особа підлягає кримінальній відповідальності по досягненню нею 14-річного віку. Аргументується така позиція історично сформованою в нашій державі традиційністю та обґрунтовується рядом обставин:

А. При зниженні віку кримінальної відповідальності, у сферу кримінальної юстиції можуть потрапити малолітні суб'єкти, котрі в

майбутньому були б особами, які мають судимість. У свою чергу, держава в такому випадку перетворюється на каральну систему, яка паралельно відмовляється від широкого спектру використання превентивних та некаральних заходів впливу до неповнолітніх.

Б. Здатність малолітніх усвідомлювати соціальну значущість та небезпечність своєї поведінки викликає сумніви, адже характерною рисою перехідного періоду в розвитку дитини є широкий розмах варіантів поведінки та власне індивідуальне сприйняття норми поведінки.

Вважаємо за необхідне відмітити, що зазначені мінімальні вікові межі за українським законодавством не є абсолютно загальновизнаними, адже в період розроблення й обговорення проекту КК України були пропозиції як про їх підвищення, так і зниження. Але КК 2001 р. зберіг традиції КК УРСР 1960 р., установивши загальний вік кримінальної відповідальності – 16 років. У деяких країнах нижня вікова вища ніж в Україні. Наприклад, Відповідно до КК Фінляндії, особа, яка вчинила злочин у віці від 15 до 18 років, повинна бути засуджена, проте міра покарання зменшується. Суд має право зовсім відмовитись від призначення покарання винній особі, якщо діяння вчинене через її необачність, нерозсудливість, неухважність до заборон чи приписів (ст. 5).

У 2014 році у Верховній Раді України зареєстровано законопроект «Про внесення змін до Кримінального кодексу України» (щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб, які відстають у психічному розвитку, що не пов'язано з психічними захворюваннями, а також щодо питань віку з якого настає кримінальна відповідальність). Прийняття такого закону обумовлено необхідністю приведення у відповідність норм вітчизняного кримінального та кримінально-процесуального законодавства щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх осіб, а також приведення норм національного законодавства у відповідність з Міжнародним законодавством. Йдеться про Закон України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права

дитини» на період до 2016 року» від 05.03.2009 р., яким встановлюється необхідність запровадити у практику новітні методи та форми роботи з дітьми, схильними до правопорушень. Зокрема, передбачена необхідність під час досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень про злочини неповнолітніх, поряд з іншими обставинами встановлювати «стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси неповнолітнього». При наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними.

Окремого дослідження вимагають роз'яснення ПВСУ з питань віку суб'єкта злочину та віку потерпілого від злочину. Так, відомо, що окремі постанови ПВСУ містять роз'яснення щодо мінімального віку суб'єкта деяких складів злочинів. У п. 21 ППВСУ від 30.05.2008 р. № 5 «Про судову практику в справах про злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості особи» міститься вказівка, що за зґвалтування (ст. 152 КК) та насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 КК) кримінальна відповідальність настає з 14 років. За вчинення інших злочинів проти статеві свободи та статеві недоторканості особи, передбачених ст. 154-156 КК, до кримінальної відповідальності притягуються особи, які на момент вчинення злочину досягли 16 років [151].

Положення п. 3 ППВСУ від 10.12.2004 р. № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» зазначають, що суб'єктами злочинів проти довкілля можуть бути особи, які досягли 16-річного віку [152].

Абз. 1 п. 15 ППВСУ від 15.04.2005 р. № 5 «Про практику застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом» вказує, що суб'єктом злочину, склад якого передбачено в ст. 209 КК, може бути фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку, а стосовно вчинення тих чи інших правочинів, ще й набула повної дієздатності у випадках та порядку,

передбачених законом, і не була обмежена у дієздатності або не позбавлена її судом [149].

Як правильно зазначає М.З. Вовк, рекомендації ПВСУ щодо мінімального віку суб'єкта відповідних складів злочинів відповідають положенням ст. 22 КК.

Логічно побудовані роз'яснення п. 3 та абз. 1 п. 4 ППВСУ від 27.02.2004 р. № 2 «Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність» щодо визначення суб'єктом злочину, передбаченого ст. 304 КК та іншими статтями КК (ч. 3 ст. 300, ч. 3 ст. 301, ч. 3 ст. 302, ч. 3 ст. 303, ч. 3 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317, статтями 323 і 324), які є щодо ст. 304 КК спеціальними нормами, лише особа, яка досягла 18-річного віку [148]. В даній ситуації доцільно процитувати думку В.М. Бурдіна, який вказує, що об'єктом зазначених злочинів є відносини, що пов'язані з нормальним становленням неповнолітнього (його фізичним, психічним і (або) соціальним розвитком). Держава повинна особливо піклуватись про своє молоде покоління, тому і встановлює норми, спрямовані на посилену охорону неповнолітніх. Але варто зауважити, що ця охорона встановлена для захисту неповнолітніх від осіб, які вже сформовані, тобто, в даному випадку об'єкт охороняється від протиправного шкідливого зовнішнього втручання з боку тих осіб, які вже не мають такого посиленого захисту – дорослих.

Тому нами запропоновано знизити вік осіб, до яких можуть бути застосовані виховні заходи до 10 років.

Зважаючи на представлені аргументи, вважаємо, що загальний вік кримінальної відповідальності варто знизити до 15 років (ч. 1 ст. 22 КК України).

Мінімальний вік настання кримінальної відповідальності, на нашу думку, потрібно знизити до 13 років за вчинення деяких зі злочинів, передбачених ч. 2 ст. 22 КК України, в яких додатковим безпосереднім

об'єктом виступає життя та здоров'я потерпілого, зокрема, умисне вбивство (статті 115-117), осягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави (статті 112, 348, 379, 400, 443), умисне тяжке тілесне ушкодження (стаття 121, частина третя статей 345, 346, 350, 377, 398), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (стаття 122, частина друга статей 345, 346, 350, 377, 398), диверсію (стаття 113), бандитизм (стаття 257), терористичний акт (стаття 258), захоплення заручників (статті 147 і 349), зґвалтування (стаття 152), сексуальне насильство (стаття 153), розбій (стаття 187, частина третя статей 262, 308), умисне знищення або пошкодження майна (частина друга статей 194, 347, 352, 378, частини друга та третя статті 399), пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (стаття 277), угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (частини 2, 3 статті 278), незаконне заволодіння транспортним засобом (частини друга, третя статті 289), хуліганство (стаття 296).

З 14 річного віку: за крадіжку (стаття 185, частина перша статей 262, 308), грабіж (стаття 186, частина 2 статті 262, частина 2 статті 308), вимагання (статті 189, 262, 308), угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (частина 1 статті 278).

Отже, вік як ознака суб'єкта злочину є лише невід'ємною частиною цього поняття, а й безпосереднім чином впливає на кримінальну відповідальність осіб, які вчинили злочин. При цьому вік, з якого може наступати кримінальна відповідальність, вимагає свого подальшого вивчення і уточнення з точки зору сучасних позицій розуміння та удосконалення

чинного кримінального законодавства, а також наук психології, медицини, педагогі тощо.

Висновки до розділу 2

Підсумовуючи положення, викладені у розділі 2, ми дійшли до узагальнень, сформованих нижче:

1. Суб'єктом злочину є виключно фізична особа (це засвідчують результати 100 % вивчених кримінальних проваджень), хоча в тексті КК України співіснують різні законодавчі конструкції: особа, яка вчинила злочин невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкий або особливо тяжкий злочин; особа, яка вчинила умисний злочин; особа, яка вчинила злочин з необережності; особа, яка вчинила злочин у віці з 14 до 16 років; особа, яка повторно вчинила умисний злочин і має судимість за умисний злочин (рецидив злочину) тощо. Розглянуто можливість визнання юридичної особи суб'єктом злочину за законодавством України.

Зауважено, що застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру є раціональним кроком (Закон України від 23.05.2013 № 314-VII) (цю позицію підтримують 68,5 % респондентів). В зарубіжному кримінальному законодавстві окремих країн кримінальну відповідальність юридичних осіб не передбачено (наприклад, у мусульманських країнах, де суб'єктом злочину визнають виключно людину). В інших країнах вони підлягають кримінальній відповідальності (наприклад, Бельгія, Велика Британія, Польща, Румунія, Албанія, Ісландія) або щодо них передбачено квазікримінальну відповідальність (Австралія, Італія, Іспанія, ФРН). Встановлено, що в законодавстві деяких країн відповідальність юридичних осіб передбачено в кримінальних кодексах (КК Франції, КК Молдови, КК КНР); спеціальних законах (Естонія, Польща, Хорватія, Ірландія, США). Також іноземний законодавець передбачає не лише кримінальну відповідальність юридичних осіб (як, наприклад, у Бельгії, Данії чи

Фінляндії), а й можливість застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру як проміжного впливу на юридичних осіб, які вчинили кримінальні правопорушення чи злочини, з огляду на що юридичну особу не визнають суб'єктом злочину, але до неї можуть застосовувати різні кримінально-правові санкції (Голландія, Іспанія, Латвія, Мексика). Таким чином, питання щодо притягнення до відповідальності юридичних осіб у різних країнах вирішується диференційовано, однак основним критерієм залишається її ефективність.

2. Поняття осудності можна розглядати з двох позицій: по-перше, як психічний стан особи; по-друге, як категорію, що характеризує здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинене нею діяння. Необхідне уточнення загальної норми, передбаченої ч. 1 ст. 18 КК України, що дасть змогу усунути суперечності й неоднозначність у КК України, зокрема вважати суб'єктом злочину особу, яка вчинила злочин у стані осудності або обмеженої осудності (таку позицію підтримали 91,5 % респондентів).

Іноземний законодавець використовує різні терміни для позначення обмеженої осудності, звертаючи увагу на лексичні й семантичні особливості мов, специфіку юридичної термінології під час побудови законодавчих конструкцій. Зокрема, у КК ФРН та КК Швейцарії йдеться про зменшену осудність; у кримінальних законах Великої Британії – ненормальний стан свідомості; у штаті Пенсильванія США – винного, але психічно хворого. Американський законодавець визначає такий стан лише в кримінальних законах деяких штатів.

Шляхом порівняльного аналізу встановлено, що в кримінальному законодавстві іноземних держав неосудність означена низкою критеріїв, серед яких: 1) віковий критерій (КК ФРН); 2) критерій щодо психічного розладу (КК Франції, КК Швейцарії); 3) медичний (КК Польщі). Зауважено, що кримінальні закони деяких країн (наприклад, Великої Британії) взагалі не містять поняття неосудності, хоча й передбачають наявність медичного

критерію, який обмежує притягнення особи до кримінальної відповідальності.

3. Законодавче визначення віку суб'єкта злочину обмежується кількісним визначенням мінімальної вікової межі, з якої може наставати кримінальна відповідальність, а саме – передбаченням, з якого віку може наставати кримінальна відповідальність та за які злочини. В основу визначення віку, після досягнення якого може наставати кримінальна відповідальність, покладено рівень свідомості особи, її здатність усвідомлювати те, що відбувається, і відповідно до цього свідомо діяти. Саме тому законодавець враховує два види віку: біологічний та психічний, що, на нашу думку, є виваженим та доцільним кроком. Однак, зважаючи на статистичні дані щодо рівня дитячої злочинності та на збільшення ступеня тяжкості злочинів, які вчиняються малолітніми, необхідно знизити вік кримінально відповідальності. Превентивні заходи не сприяють належного впливу на свідомість малолітніх, що також є аргументом в сторону зменшення нижньої вікової межі притягнення до кримінальної відповідальності. Тому запропоновано визначити загальний вік кримінальної відповідальності – 15 років, та знижений вік: за злочини, передбачені ч. 2 ст. 22 КК України, в яких додатковим безпосереднім об'єктом виступає життя та здоров'я потерпілого – 13 років, за інші злочини, передбачені ч. 2 ст. 18 КК України – 14 років. Паралельно варто було б знизити вік застосування примусових заходів виховного характеру до 10 років.

РОЗДІЛ III

СПЕЦІАЛЬНИЙ СУБ'ЄКТ ТА КВАЛІФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ З УРАХУВАННЯМ ОСОБЛИВОСТЕЙ СУБ'ЄКТА

3.1. Поняття спеціального суб'єкта злочину, його ознаки та зміст

Важливе місце у теорії та практиці кримінального права займає спеціальний суб'єкт злочину, який український законодавець виділив у ч. 2 ст. 18 КК України. В Особливій частині КК України приблизно 75 % статей містять вказівку про те, що суб'єктом конкретного злочину може бути особа, яка має певні особливості (додаткові ознаки), крім загальних ознак суб'єкта злочину. Крім того, у 38,0 % вивчених кримінальних проваджень суб'єкт злочину є спеціальним. Для прикладу: законодавець формулює диспозицію ст. 384 КК України таким чином, що суб'єктом передбаченого злочину може бути лише особа, яка має своїм обов'язком давати свідчення в суді, тобто свідок. Зважаючи на значну кількість таких норм, у нас виникла низка запитань, відповіді на які потрібно сформулювати: по-перше, недосконале визначення поняття спеціального суб'єкта злочину, яке закріплене ч. 2 ст. 18 КК України; по-друге, зважаючи на велику кількість додаткових ознак спеціального суб'єкта, необхідно розробити їх унікальну класифікацію.

Проблемою спеціального суб'єкта злочину цікавилась велика кількість вчених-правників. Тому в науковій літературі знаходимо різні підходи до визначення спеціального суб'єкта злочину. Наприклад, В.В. Устименко висловлює позицію про те, що правильне визначення спеціального суб'єкта повинно містити у собі обмежувальну ознаку, яка б окреслювала коло осіб – потенційних суб'єктів злочинів. Однак, перелік таких ознак законодавець повинен передбачити в кримінальному законі [206], що на нашу думку видається логічним.

Дещо інше забарвлення визначенню спеціального суб'єкта надають Ш.С. Рашковска та Р. Оримбєв: ним є особа, яка, крім необхідних ознак

загального суб'єкта (вік і осудність), передбачених у законі, повинна ще володіти особливими додатковими ознаками, що дають можливість залучити дану особу до кримінальної відповідальності за вчинення злочину [154, с. 202].

Схожої позиції притримуються Н.С. Лейкіна та Н.П. Грабовська: спеціальними є суб'єкти, які наділені певними особливостями, зазначеними в диспозиції кримінально-правової норми. При цьому визнання деяких осіб спеціальними суб'єктами обумовлено, в першу чергу, тим, що внаслідок займаного ними положення вони вже можуть скоювати злочини, які не можуть бути вчинені іншими особами [94, с. 389-390; 25, с. 8].

Деякі вчені, зокрема, О.О. Дудоров, А.С. Беніцький визначають спеціальний суб'єкт злочину як особу, котра володіє певними додатковими ознаками, які встановлені кримінально-правовою нормою і, відповідно, враховуються при кваліфікації злочинів. За умови наявності в останньої обов'язкових загальних ознак, визначених КК України (фізична особа, вік, осудність) [74, с. 324].

Враховуючи сильні сторони та недоліки представлених визначень, пропонуємо визначити у КК України спеціальний суб'єкт, як фізичну осудну або обмежено особу, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, та наділена додатковими ознаками, визначеними в нормах Особливої частини КК України.

Як бачимо, визначення поняття спеціального суб'єкта базується на його ознаках. Тому ми пропонуємо звернути увагу на ознаки спеціального суб'єкта злочину та їх класифікацію.

Обов'язковими ознаками спеціального суб'єкта злочину (як і загального) є належність до фізичної особа, осудність, вік кримінальної відповідальності, які були розглянуті у попередньому розділі. Але ключовою відмінністю між загальним та спеціальним суб'єктом виступає наявність в останнього диференційованих додаткових кримінально-правових ознак. На думку А.А. Вознюка, яку ми підтримуємо, кримінально-правові ознаки можна

визначити як закріплені в законі про кримінальну відповідальність, а також інших формах (джерелах) кримінального права їхні риси, властивості та особливості, які застосовують під час кваліфікації злочинів [29]. Встановлення додаткових ознак, які характеризують особу як спеціальний суб'єкт, по суті, одна з його багатьох функцій у кримінальному праві. Правове значення загальних та додаткових кримінально-правових ознак різне. Якщо додаткові ознаки відсутні: 1) діяння не може бути кваліфіковане як злочин; 2) може бути змінена кваліфікація злочину; 3) кримінальна відповідальність може наставати на загальних підставах, тобто відсутність додаткових ознак спеціального суб'єкта злочину не впливає на кваліфікацію.

У науковій літературі існує велика кількість підходів до класифікацій додаткових кримінально-правових ознак спеціальних суб'єктів злочинів, вони відрізняються між собою рівнем їх деталізації чи узагальнення.

Зокрема, *узагальнену трирівневу класифікацію* додаткових ознак наводить Г.Н. Борзенков: 1) соціальна роль суб'єкта злочину; 2) фізичні властивості; 3) взаємовідношення суб'єкта з потерпілим [12, с. 286]. Ми вважаємо, що така класифікація не відображає весь діапазон можливих додаткових ознак спеціального суб'єкта злочину.

Удосконалюючи положення про спеціальний суб'єкт В.В. Устименко здійснив диференціацію додаткових ознак спеціального суб'єкта, зважаючи на наступні критерії:

1. Правове положення (статус) суб'єкта: державно-правове положення (громадянин держави, іноземець, особа без громадянства); в галузі оборони країни (військовослужбовець, військовозобов'язаний); в галузі транспорту (працівник залізничного транспорту, особа, яка керує транспортними засобами); в галузі організаційно-розпорядчої, адміністративно-господарської або іншої службової діяльності (посадова особа, особа, які була довірена державна таємниця); в галузі торгівлі, громадського харчування, комунальних господарств, будівельних, гірських та інших робіт (працівник торгівлі, побутового обслуговування); в сфері шлюбно-сімейних

відносин, які склалися на основі певної залежності (батьки, опікуни); в галузі правосуддя та при виконанні кримінального покарання (працівник органу слідства, прокурор); правовий статус особи в галузі медицини (лікар, особа, яка належить до медичного персоналу).

2. Ознаки, які характеризують особистість винуватого: негативні соціально-психологічні властивості, обумовлені антисоціальною поведінкою (особливо небезпечний рецидивіст, наявність попередньої судимості); наявність адміністративних стягнень; біологічні (фізичні) особливості винуватого (чоловік, жінка).

3. Ознаки, які визначаються специфікою злочинних діянь: характер виконуваних злочинних діянь, які складають об'єктивну сторону відповідних злочинів (організатор, виконавець); інтенсивність діянь, які складають об'єктивну сторону відповідних злочинів (активний учасник) [206, с. 56].

Наведена класифікація має ряд позитивних моментів, зокрема, деталізація ознак та послідовність, проте, вважаємо, відсутня чіткість градацію кримінально-правових ознак.

Більш розгорнута *чотирьохрівнева класифікація* запропонована П.С. Дагелем: 1) ознаки, які характеризують правове положення; 2) ознаки, які характеризують професію чи посаду особи; 4) ознаки, які характеризують взаємовідносини між потерпілим від злочину та його суб'єктом; 5) ознаки, які характеризують фізичні властивості особи [43]. Цю класифікацію взяли за основу та доповнили П.І. Гришаєв, Б.В. Здравомислов, розробивши більш детальну диференціацію ознак, які характеризують: 1) державно-правове становище особи; 2) вік та стать; 3) обов'язки, покладені на громадянина країни у відношення несення військової служби; 4) обов'язки, покладені у відношенні органів правосуддя; 5) характер роботи, яка виконується суб'єктом злочину; 6) обов'язки покладені на суб'єкта по відношенню до інших осіб; 7) посадове становище; 8) особливе положення по відношенню до потерпілого від злочину; 9) правовий статус особи, яка притягається до кримінальної відповідальності, засудженого до відбування окремих видів

покарання. Крім цього вчені виділяють низку ознак, які характеризують як додаткові: вчинення злочину особою, яка раніше вже вчинила злочин; наявність судимості, або фактів притягнення до адміністративної відповідальності; особливо небезпечні рецидивісти [170, с. 203-204]. Ми вважаємо, що критерії представленої класифікації дублюються, зокрема, п.3-8, в яких йде мова про обов'язки, покладені на конкретну особу. Наприклад, посадове становище особи розуміє під собою обов'язки, покладені останню, які відображаються на положенні особи по відношенню до інших осіб, на характер виконуваної роботи тощо.

Також *чотирьохрівневу класифікацію* ознак спеціального суб'єкту злочину запропонував Р. Оримбаєв: 1) ознаки, які характеризують правове становище особи; 2) демографічні ознаки, що визначають фізичні властивості особистості злочинця; 3) ознаки, що вказують на посадове становище, характер виконуваної роботи і якусь професію особи; 4) ознаки, що характеризують особу, що займалася в минулому антисоціальною діяльністю, а також наявність повторності злочинів [123].

М.І. Хавронюк визначає наступні ознаки, які характеризують спеціальний суб'єкт складу злочину:

1) фізичні властивості суб'єкта (вік, стан здоров'я тощо). Залежно від цього виділяються такі види спеціального суб'єкта, як: повнолітня особа, особа, яка досягла 16-річного віку і статевої зрілості, особа, хвора на венеричну хворобу;

2) його правовий і соціальний статус (громадянство, професія, вид діяльності, характер виконуваної роботи, участь у кримінальному провадженні, наявність судимості тощо). За цією ознакою можна виділити: громадянина України або іноземця, медичного чи фармацевтичного працівника, військовослужбовця чи особу, яка підлягає призову за мобілізацією, службову особу, фізичну особу-підприємця, свідка, слідчого та суддю, особу, яка раніше була засуджена за певний злочин, тощо);

3) взаємовідносини суб'єкта з потерпілим та іншими особами – родинні (батько, мати, опікун тощо), службові (підлеглий, начальник) або інші (наприклад, особа, від якої потерпілий залежить матеріально, тощо);

4) роль у злочинній діяльності (організатор, співвиконавець, пособник, підбурювач, активний учасник тощо) [49]. На нашу думку, така класифікація не зовсім відповідає положенням сучасного КК України. Ми не згодні з першим критерієм, який відносить повнолітню чи статево зрілу особу до спеціального суб'єкта злочину. Вважаємо, що вік особи є загальною ознакою для всіх суб'єктів злочинів, який не впливає на визнання особи, яка вчинила злочин спеціальним суб'єктом.

Інші вчені розробляють *багаторівневі класифікації*, використовуючи різні критерії, які більш детально розкривають ознаки спеціального суб'єкта злочину. Наприклад, І.О. Бандурка вважає, що спеціальний суб'єкт характеризується наступними додатковими ознаками: 1) громадянство (громадянин України, особа без громадянства, іноземці з різними офіційними статусами); 2) за віком (особи до 14 років, особи від 14 до 16 років, особи старші за 16 років); 3) за сімейними відносинами та обов'язками (несплата аліментів, невиконання батьківських обов'язків тощо); 4) за статтю (статеві злочини різних типів); 5) за посадовим статусом і обов'язками (посадові злочини та зловживання); 6) стосовно виробничих і господарських відносин та обов'язків; 7) стосовно військового обов'язку (військові злочини); 8) - стосовно транспортних та технічних засобів підвищеної небезпеки; 9) за ситуативними особливими статусами; 10) за іншими професійними підставами і відповідними обов'язками (медичні працівники, педагоги, рятувальники тощо); 11) за ситуативними обов'язками на договірних підставах (доглядачі за хворими чи малолітніми тощо) [7, с. 21-25].

Цікавою є багаторівнева класифікація ознак спеціальних суб'єктів злочинів виходячи з положень, закріплених в КК України. Основні групи ознак виглядають наступним чином:

1. Ознаки, які слідують з юридичного закріплення положень про суб'єкт злочину:

А) правовий статус особи: громадянин України (с. 1 ст. 111, ч. 1 ст. 208); іноземець або особа без громадянства (ч. 1 ст. 114, ч. 2 ст. 244);

Б) в сфері оборони: військовозобов'язаний (ст. 355, ст. 336, ч. 1 ст. 337); військовослужбовець, військовозобов'язаний під час проведення спеціальних зборів (ст.ст. 401-435);

В) в сфері здійснення правосуддя: працівники органів дізнання, слідства, прокурор (ст.ст. 372, 373, 374, ч. 2 ст. 387); суддя (ст. 375, ч. 2 ст. 387); інші учасники кримінального процесу (ст.ст. 3); особи, які здійснювали затримання, привід чи арешт (ст.ст. 371, 385, 387); особи, які знаходяться під вартою або відбувають покарання (ст.ст. 389-393); особи, які здійснюють заходи безпеки (ст.ст. 371, 385, 387); особи, які перебувають в спеціальному медичному закладі (ст. 394);

Г) в сфері виконання делегованих повноважень: службові особи (ст. 132, ч. 1 ст. 137, ст. 145, ч. 2 ст. 149, ч. 2 ст. 157, ч. 3 ст. 158, ч. 1 ст. 159, ч. 2 ст. 160, ч. 2 ст. 161, ч. 2 ст. 162, ч. 2 ст. 163, ч. 2 ст. 168, ч. 2 ст. 169, ч. 2 ст. 171, ч. 1 ст. 173, ч. 3 ст. 176, ч. 1 ст. 183, ч. 2 ст. 189, ч. 2 ст. 191, ч. 1 ст. 207, ч. 1 ст. 208, ч. 1 ст. 210, ч. 2 ст. 211, ч. 1 ст. 212, ч. 1 ст. 239, ч. 2 ст. 248, ч. 2 ст. 253, ч. 2 ст. 256, ч. 2 ст. 262, ч. 1 ст. 271, ч. 3 ст. 298, ч. 2 ст. 308, ч. 2 ст. 312, ч. 2 ст. 313, ч. 1 ст. 340, ч. 2 ст. 343, ч. 2 ст. 344, ч. 2 ст. 351, ч. 1 ст. 351, ч. 1 ст. 357, ч. 1 ст. 362, ст.ст. 364-368, ст. 370, ч. 2 ст. 376, ст. 382, ч. 2 ст. 397); представники влади ч. 3 ст. 109, ч. 2 ст. 110); члени виборчої комісії (ч. 2 ст. 157, ч. 1 ст. 158, ч. 1 ст. 159); члени комісії по проведенню референдуму (ч. 2 ст. 160); особи, яким ввірено майно (ч. 1 ст. 191); особи, яким доручено зберігання або охорона чужого майна (ч. 1 ст. 197); особи, які мають доступ до державної таємниці (ч. 1 ст.ст. 328-330); працівники державних підприємств, установ, організацій (ст. 354);

Д) ознаки, які характеризують негативне правове положення особи: наявність попередньої судимості (ч. 2 ст. 133, ч. 2 ст. 164, ч. 2 ст. 165, ч. 2

ст. 188, ч. 2 ст. 201, ч. 2 ст. 203, ч. 2 ст. 204, ч. 2 ст. 212, ч. 2 ст. 213, ч. 2 ст. 225, ч. 2 ст. 226, ч. 3 ст. 228, ч. 2 ст. 234, ч. 2 ст. 248, ч. 2 ст. 249, ч. 3 ст. 296, ч. 2 ст. 302, ч. 2 ст. 310, ч. 2 ст. 331, ч. 2 ст. 382); повторність вчинення злочину (ч. 3 ст. 109, ч. 2 ст. 110, ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 127, ч. 2 ст. 149, ч. 2 ст. 152, ч. 2 ст. 153, ч. 2 ст. 169, ч. 2 ст. 176, ч. 2 ст. 177, ч. 2 ст. 185, ч. 2 ст. 186, ч. 2 ст. 187, ч. 2 ст. 189, ч. 2 ст. 190, ч. 3 ст. 191, ч. 2 ст. 199, ч. 2 ст. 200, ч. 2 ст. 205, ч. 2 ст. 207, ч. 2 ст. 208, ч. 2 ст. 209, ч. 2 ст. 210, ч. 2 ст. 211, ч. 2 ст. 216, ч. 2 ст. 217, ч. 2 ст. 222, ч. 2 ст. 224, ч. 2 ст. 234, ч. 2 ст. 238, ч. 2 ст. 256, ч. 2 ст. 258, ч. 2 ст. 259, ч. 2 ст. 262, ч. 2 ст. 280, ч. 2 ст. 289, ч. 2 ст. 292, ч. 3 ст. 300, ч. 3 ст. 301, ч. 2 ст. 306, ч. 2 ст. 307, ч. 2 ст. 308, ч. 2 ст. 309, ч. 2 ст. 311, ч. 2 ст. 313, ч. 2 ст. 319, ч. 2 ст. 314-320, ч. 2 ст. 323, ч. 2 ст. 330, ч. 2 ст. 232, ч. 2 ст. 355, ч. 2 ст. 358, ч. 2 ст. 359, ч. 2 ст. 361, ч. 2 ст. 362, ст. 369, ч. 2 ст. 393).

2. Ознаки, які впливають у зв'язку зі здійсненням особою професійної діяльності:

А) в транспортній сфері: працівник залізничного, водного або повітряного транспорту (ст. 276); капітан судна (ст.ст. 284-285, 339); особи, які керують транспортними засобами (ст. 286); особи, відповідальні за технічний стан транспортних засобів та комунікацій (ст. 287-288); особи, які пілотують повітряні кораблі (ст. 334);

Б) у сфері підприємницької діяльності: особи, які здійснюють підприємницьку діяльність (в тому числі без створення юридичної особи) (ст. 202, ст. 205, ст.ст.207-209¹, ст. 212, ст. 213, ст. 218, ст. 223, ст. 228, ст. 271); особи, які є власниками, співвласниками суб'єктів господарської діяльності (ст.ст. 218-222); суб'єкти банківської діяльності (ч. 2 ст. 202); особи, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів (ч. 2 ст. 202); особи, які здійснюють торгівлю (ст. 225); особи, яким довірена комерційна таємниця у зв'язку зі здійсненням ними професійних або службових функцій (ст. 232);

В) ознаки, які визначаються техногенними особливостями діяльності: особа, на яких покладений обов'язок дезактиваційних або інших відновлювальних заходів по ліквідації або усуненню наслідків екологічного забруднення шкідливими речовинами або випромінюванням (ст. 237); відповідальні особи морських, повітряних та інших засобів та споруд (ч. 3 ст. 243); особи, відповідальні за експлуатацію технологічних установок та іншим джерел небезпеки (ст. 244); особи, які здійснюють підготовку та сдачу проектів споруд (ст. 253); особи, на яких покладений обов'язок дотримання правил безпеки (ст.ст. 272-275, ст. 320, ст. 363);

Г) ознаки, пов'язані зі здійсненням медичної практики: фармацевти (ч. 1 ст. 131, ст. 140); медичні працівники (ч. 2 ст. 135, ст. 139, ст. 140, ст. 319); працівники медичних установ (ст.ст. 132, 168); особи, які надають медичну допомогу (ч. 1 ст. 184); особи, яким довірена медична таємниця (ст. 145); особи, які здійснюють клінічні дослідження, трансплантацію органів та забір крові (ст. 141, ч.ч. 1-5 ст. 143, ст. 144); особи психіатричних закладів (ст. 151).

3. Ознаки суб'єкта визначені психологічними особливостями особи та родинними стосунками:

А) батьки, або особи, які їх заміняють (ч. 2 ст. 155, ч. 2 ст. 156, ст. 164, ст. 166, ст. 167); жінка-мати (ст. 117, ч. 2 ст. 135); діти (ст. 165); повнолітній (ст. 156); особи, які зобов'язані піклуватись про потерпілого (ст. 135); особи від яких потерпілий перебуває в матеріальній або в іншій формі залежності (ч. 2 ст. 120, ч. 2 ст. 144, ст. 154); особи, які зобов'язані охороняти життя та здоров'я неповнолітнього в силу своїх професійних або службових обов'язків (ст. 137); особи, хворі венеричними захворюваннями або СПІДом (ч. 2 ст. 130, ст. 133).

4. Похідні ознаки від особливостей вчинюваного особою діяння:

А) ознаки, які визначаються характером виконаних ролей: організатор (ст.ст. 181, 235, 257, ч. 1-2 ст. 260, ст. 293, ст. 294, ч. 4 ст. 303, ст. 332, ст. 392); виконавець (ст. 255, ст. 257, ч. 4 ст. 260, ч. 4 ст. 303);

Б) ознаки, визначені інтенсивністю вчинюваних протиправних діянь: активний учасник (ст.ст. 293, 294, 392) [187, с. 131-135].

На нашу думку, така класифікація є суперечливою, зважаючи на деякі положення. Ознаки, які впливають в зв'язку зі здійсненням особою професійної діяльності також юридично закріплені, а отже «стирається» межа між першою та другою групами. Наприклад, вимоги до медичних працівників юридично закріплені, отже, можна віднести їх до першої групи, хоча автор класифікації відносить до другої. Те ж стосується третьої групи ознак – ознаки суб'єкта, визначені психологічними особливостями – батьки або особи, які їх заміняють також мають юридично закріплений статус.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що представлені класифікації охоплюють весь спектр додаткових ознак спеціального суб'єкта злочину, але мають свої недоліки: по-перше, в межах однієї класифікації дублюються характеризуючі ознаки спеціального суб'єкта, по-друге, багаторівневі класифікації заплутані та подекуди не зрозумілі. Тому ми пропонуємо умовно диференціювати додаткові індивідуальні ознаки спеціального суб'єкта злочину на групи: 1) ознаки, які характеризують особистісні якості суб'єкта злочину; 2) ознаки, які характеризують становище особи у суспільстві та сім'ї; 3) ознаки, які визначаються професійними обов'язками та можливостями суб'єкта злочину. Таким чином, ми однозначно сформували чітку класифікацію додаткових ознак спеціального суб'єкта. Тому що для окремих складів злочинів при їх кваліфікації вони виступають як обов'язкові, а у деяких випадках можуть бути розмежувальними між суміжними складами. Тому ми вважаємо, що додаткові кримінально-правові ознаки спеціального суб'єкта злочину є надійним законодавчим інструментом, що забезпечує правильну кваліфікацію злочинів.

Не менш важливою ніж класифікація ознак спеціальних суб'єктів злочинів є власне класифікація спеціальних суб'єктів злочинів. На нашу думку, виокремлення видів та, відповідно, формування переліку спеціальних суб'єктів злочинів має важливе теоретичне (дає можливість окреслити

додаткові юридично важливі ознаки для створення відповідних кримінально-правових норм) та практичне (перспектива криміналізації суспільно-небезпечних діянь, щоб уникати прогалин в кримінальному законодавстві) значення. Хоча класифікація спеціальних суб'єктів базується на їх додаткових ознаках, вона значно відрізняється від кваліфікації останніх.

Найпоширенішою та традиційною вважається класифікація за видовим критерієм, який включає соціальний стан суб'єкта, фізичні властивості, взаємовідносини з потерпілим.

Одним з критеріїв класифікації спеціальних суб'єктів В.І. Терентьєв називає спосіб закріплення в Особливій частині КК України [185, с. 122]. За вказаним критерієм вчений поділяє спеціальні суб'єкти на фактичні та нормативні.

До фактичних спеціальних суб'єктів варто віднести осіб, спеціальні характеристики яких закріплені в кримінальному законі шляхом опису ознак об'єктивної сторони злочину, які дозволяють зробити висновок про обмеження криміналізації діяння (дії чи бездіяльності) певним колом суб'єктів, які наділені спеціальними характеристиками. Наприклад, ст. 183 КК України «Порушення права на отримання освіти», яка передбачає, що незаконна відмова у прийомі в учбовий заклад повинна бути здійснена особою, яка наділена спеціальними повноваженнями; ст. 291 КК України «Порушення чинних на транспорті правил» тощо. При цьому ми, у переважній більшості випадків, зіштовхуємось з обмеженим тлумаченням кримінально-правових норм, при чому кримінальний закон застосовується до більш вузького кола суб'єктів, ніж це може бути визначено відповідно з текстом тієї ж норми. Варто відмітити, що наявності фактичних спеціальних суб'єктів в кримінальному праві сприяє наявність прогалин у кримінальному законодавстві та сучасна законодавча техніка. Загальновідомо, що кримінально-правова норма повинна чітку, структуровану форму та спосіб структурного об'єднання норм. При цьому повний опис характеристик спеціального суб'єкта в диспозиції норми не завжди можливий. Загалом,

існування фактичних спеціальних суб'єктів зумовило протиріччя між вимогами до стабільності норми та її динамічної соціальної дії.

До нормативних спеціальних суб'єктів відносяться особи, вимоги до статусу яких чітко визначені в диспозиції відповідної кримінально-правової норми. Пряме закріплення правового узагальнення, на нашу думку, є важливим не лише у законодавчій техніці, а й у чіткому розкритті основних позицій законодавця при правовому регулюванні, до того ж сприяє ефективному правозастосуванню, обмежує презумпцію прийняття оціночних рішень у кримінальному праві, сприяє прийняттю справедливих рішень, відповідно й справедливому покаранню винних.

Ми пропонуємо авторську узагальнену теоретичну диференціацію спеціальних суб'єктів злочинів за наступними критеріями:

1. За ступенем суспільної небезпечності вчиненого діяння: а) загальний (службові особи); б) підвищений (службові особи, які займають відповідальне становище); в) високий (службові особи, які займають особливо відповідальне становище).

2. За видом діяльності спеціального суб'єкта: а) загальний (службові особи); б) особливий (працівники правоохоронних органів, судді та ін.).

3. За видом складу вчиненого злочину: а) спеціальний суб'єкт основного складу злочину; б) спеціальний суб'єкт кваліфікованого складу злочину; в) спеціальний суб'єкт особливо кваліфікованого складу злочину; г) спеціальний суб'єкт привілейованого складу злочину.

У п. 1 представленої класифікації ми пролонгуємо позицію законодавця в КК України щодо осіб, які займають відповідальне та особливо відповідальне становище. Адже службовий статус та його соціальне значення значно впливають на диференціацію кримінальної відповідальності службових осіб, що ми й підкреслили.

Виходячи з цієї класифікації поняття «службова особа» є найпоширенішим серед інших видів спеціальних суб'єктів (у 26,0 % вивчених кримінальних проваджень суб'єктом злочину була службова особа). У КК

України «службова особа» зустрічається понад 50 разів. З огляду на це у частинах 3 і 4 ст. 18 КК України законодавець спеціально помістив визначення службових осіб, яке стосується усіх статей КК України, крім ст.ст. 364, 365, 368, 368-2, 369 (для цих статей визначення службових осіб публічної сфери подано у пунктах 1 і 2 примітки до ст. 364 КК України. «Примітка до ст. 364 КК України.

1. Службовими особами у статтях 364, 368, 368-2, 369 цього Кодексу є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

Для цілей статей 364, 368, 368-2, 369 цього Кодексу до державних та комунальних підприємств прирівнюються юридичні особи, у статутному фонді яких відповідно державна чи комунальна частка перевищує 50 відсотків або становить величину, що забезпечує державі чи територіальній громаді право вирішального впливу на господарську діяльність такого підприємства.

2. Службовими особами також визнаються посадові особи іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, у тому числі присяжні засідателі, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), а також іноземні третейські судді, особи, уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або

трудові спори в іноземних державах у порядку, альтернативному судовому, посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь-які інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені), члени міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, та судді і посадові особи міжнародних судів» [79; 118]

Ці два визначення дослівно збігаються, за винятком того, що у ч. 3 ст. 18 КК України йдеться про будь-які підприємства, установи чи організації, а у п. 1 примітки до ст. 364 КК України – про державні чи комунальні підприємства, 144 установи, організації. Це означає, що суб'єктом злочинів, передбачених ст.ст. 364, 365, 368, 368-2, 369 КК України, не можуть бути службові особи, які працюють в юридичних особах приватного права. В окремих випадках за певними ознаками із категорії спеціального суб'єкта виділяють, так би мовити, ще більш спеціального. Скажімо, у ч. 1 ст. 134 КК України із категорії медичних працівників виділяються такі, які не мають спеціальної медичної освіти, необхідної для проведення абортів, у п. 2 примітки до ст. 368 із категорії публічних службових осіб – службові особи, які займають відповідальне й особливо відповідальне становище. У ст. 401 КК України наведено ознаки суб'єкта військових злочинів. Як правило, інші види спеціальних суб'єктів в КК України не визначаються. Тому, кого саме слід розуміти під представником влади, близьким родичем, підлеглим тощо, можна встановити лише шляхом тлумачення правових норм. Іноді тлумачення допомогти не в силах. Наприклад, із ст. 150-1 КК України неможливо з'ясувати, кого саме законодавець мав на увазі під «сторонніми особами» – осіб, сторонніх для дитини чи для батьків, а також для кого дитина є «чужою» – для всіх, крім батьків та осіб, які їх замінюють, чи також крім її близьких родичів. Усе це суперечить принципу юридичної визначеності, оскільки часто не дає можливості відповідним особам заздалегідь узгодити свою поведінку із встановленими законом заборонами.

Як бачимо поняття посадової особи чинний КК України не містить. Хоча ст. 40 Конституції України, де вказано, що будь-яка особа має право направляти індивідуальні чи колективні звернення чи звертатися особисто до органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових чи службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк. Також вживають ці два терміни й у ст. 56 Конституції України. Також термін «посадова особа» був використаний у Законі України «Про боротьбу з корупцією від 05.10.1995 р (втратив чинність) та Законі України «Про державну службу» від 16.12.1993 р.

Таким чином, КК України відносить до службових осіб:

- 1) осіб, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування;
- 2) осіб, які обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих функцій або виконують такі функції за спеціальним повноваженням;
- 3) осіб, які обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням адміністративно-господарських функцій або виконують такі функції за спеціальним повноваженням;
- 4) осіб, які виконують організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, судом або законом.
- 5) осіб іноземних держав (осіб, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, в тому числі присяжні засідателі, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної

держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), а також іноземних третейських суддів, осіб, уповноважених вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах в порядку, альтернативному судовому, посадових осіб міжнародних організацій (працівників міжнародних організацій чи будь-які інших осіб, уповноважених такою організацією діяти від її імені), членів міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, та суддів і посадових осіб міжнародних судів.

Проаналізувавши чинне українське законодавство, ми дійшли висновку про те, що термін «службова особа» та термін «посадова особа» вживаються паралельно. Поряд з чим поняття «службова особа» включає в себе термін «посадова особа», оскільки є більш ширшим: посадова особа є державним службовцем, однак не всі державні службовці є посадовими особами. Поряд з цим варто згадати Кримінальну конвенцію по боротьбу з корупцією 1999 р., ратифіковану Україною 18.10.2006 р., де вказано, що вираз «посадова особа» тлумачиться за змістом визначення «державного службовця», «публічної посадової особи», «мера», «міністра» чи «судді» у національному законодавстві та в кримінальному праві держави, де відповідна особа виконує такі функції» [71].

В українському законодавстві більш поширений термін службова особа, на відміну від міжнародного законодавства. У Конвенції ООН проти корупції 2003 р., ратифікованій Україною 18.10.2006 р. зазначено: «а) «державна посадова особа» означає: і) будь-яку особу, яка обіймає посаду в законодавчому, виконавчому, адміністративному або судовому органі Держави-учасниці, яку призначено чи обрано, праця якої оплачувана чи не оплачувана, незалежно від старшинства; ii) будь-яку іншу особу, яка виконує будь-яку державну функцію, зокрема для державного органу або державного підприємства, або надає будь-яку державну послугу, як це визначається у внутрішньому праві Держави-учасниці і як це застосовується у відповідній галузі правового регулювання цієї Держави-учасниці; iii) будь-яку іншу

особу, що визначається як «державна посадова особа» у внутрішньому праві Держави-учасниці. Однак з метою вжиття деяких конкретних заходів, передбачених главою II цієї Конвенції «державна посадова особа» може означати будь-яку особу, яка виконує будь-яку державну функцію або надає будь-яку державну послугу, як це визначається у внутрішньому праві Держави-учасниці і як це застосовується у відповідній галузі правового регулювання цієї Держави-учасниці; b) «іноземна державна посадова особа» означає будь-яку особу, яка обіймає посаду в законодавчому, виконавчому, адміністративному або судовому органі зарубіжної країни, яку призначено чи обрано; а також будь-яку особу, яка здійснює державні функції для зарубіжної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства; с) «посадова особа міжнародної організації» означає співробітника міжнародної організації чи будь-яку особу, яка уповноважена такою організацією діяти від її імені» [66]. Вказаний правовий акт не проливає світло на уточнення термінології службової та посадової особи.

Єдиного терміну чи позиції щодо визначення службової (посадової) особи немає і в іноземному законодавстві. У КК багатьох інших держав спеціальні «термінологічні» розділи, глави чи статті розкривають поняття «найманець» (КК Росії), «громадянин», «представники влади», «представники громадськості», «начальник» (КК Білорусі), «воїн», «призовник» (КК Литви), «медичний працівник» (КК Іспанії), «суддя», «підприємець», «капітан судна», «екіпаж» (КК Голландії) тощо. Отже, в інших державах існує розуміння того, що певна особа є спеціальним суб'єктом не тільки кримінальне правопорушення, а й спеціальним суб'єктом кримінального покарання чи інших примусових заходів кримінально-правового впливу: якщо вона вчинила кримінальне правопорушення з використанням свого особливого правового статусу, то покарання для неї, а також інші кримінально-правові заходи мають це враховувати. Саме тому передбачені, наприклад: вислання за межі держави для іноземців, які вчинили діяння проти інтересів держави, яка їх прихистила; заборона

займатися виховною діяльністю для осіб, які вчинили к.пр. стосовно дітей; додаткові засоби контролю за рецидивістами; особливі види покарання та інших заходів стосовно неповнолітніх, військовослужбовців тощо. Суб'єктами одержання хабара в кримінальному праві Німеччини є службові особи (в тому числі державні службовці та судді), третейські судді, депутати, військовослужбовці, іноземні службові особи. Родового поняття, яке б охоплювало всіх зазначених суб'єктів не існує. Особа визнається службовою, не зважаючи на те, що вона обійняла посаду з порушенням закону. Це пов'язано, зокрема, з тим, що громадяни не мають можливості перевірити, чи правомірно особа обійняла свою посаду, а також з тим, що адміністративний акт може втратити силу з моменту його видання лише у виняткових випадках.

У кримінальному праві Швейцарії спеціальними суб'єктами одержання хабара є широке коло осіб, які охоплюються родовим поняттям «службова особа» (державні службовці, члени державних органів, судді, третейські судді, офіційно призначені експерти, перекладачі та сурдоперекладачі, військовослужбовці), та іноземні службові особи.

На підставі порівняльно-правового аналізу ознак суб'єктів хабарництва за кримінальним правом Німеччини та Швейцарії, доходимо висновку, що поняття службової особи і державного службовця характеризуються двома ознаками: функціональною і формальною. Функціональна ознака визначає, які функції виконує службова особа: ця ознака пов'язана з колом прав і обов'язків, які має службова особа. Формальна ознака визначає підставу, в силу якої службова особа отримала ці права і обов'язки. Аналіз показав, що в кримінальному праві Німеччини особу можна визнати службовою особою в силу посади або в силу виконуваної ним функції. У Швейцарії для кваліфікації особи як державного службовця необхідно встановити як функціональну, так і формальну ознаку.

Не можемо залишити поза нашою увагою спеціальний суб'єкт військових злочинів Ними є особи, на які покладені військові обов'язки.

Спеціальні суб'єкти військових злочинів, які впливають на стан військової безпеки, додають свої специфічні ознаки, що дозволяє робити висновок про наявність прямого взаємозв'язку між спеціальним суб'єктом злочину та його родовим об'єктом. Зокрема, у ч. 1 ст. 401 КК України виокремлено два спеціальних суб'єкта злочину:

1) військовослужбовці: особи, які перебувають на дійсній військовій службі (строковій, контрактній) у Збройних силах України, Прикордонних військах, Службі безпеці України, Національній гвардії та інших військових формування;

2) військовозобов'язані: військовослужбовці, які перебувають в запасі.

Також існує коло осіб, близьких за своїми соціально-рольовими ознаками до суб'єктів військових злочинів, однак, на яких не поширюється дія норм, передбачених розділом XIX КК України. До них належать:

1) особи, які проходять допризовну підготовку до їх приписки до призовних дільниць, а також призовники, які приписані до конкретних дільниць;

2) особи, які перебувають в запасі, окрім часу знаходження їх на учбових чи спеціальних зборах;

3) особи, які проходять альтернативну службу, тобто державну службу поза межами Збройних сил України та інших військових формувань, які застосовуються замість проходження військової служби [73, с. 48].

Перелічені обставини сприяють плутанині в процесі кваліфікації військових злочинів. На наш погляд, в диспозиції ст. 401 КК України необхідно було б не лише вказати на видові ознаки спеціальних суб'єктів, але й визначити коло осіб, яким не належать перелічені ознаки. У ч. 5 ст. 401 КК України зазначити, що не підлягають кримінальній відповідальності особи, які проходять допризовну підготовку, альтернативну службу, а також перебувають в запасі (крім періоду перебування на учбових чи спеціальних зборах).

Так, відповідно з вказівкою на спеціальні ознаки, якими наділені військовослужбовці, в деяких нормах КК України визначаються додаткові ознаки спеціальних суб'єктів. Зокрема, ст. 407 КК України передбачає кримінальну відповідальність осіб за порушення порядку проходження строкової служби військовослужбовцями строкової служби (основний склад).

Виникає логічне запитання про можливість притягнення до кримінальної відповідальності за порушення порядку проходження служби інших суб'єктів, які проходять військову службу на законних підставах: військовослужбовців офіцерського складу та військовозобов'язаних. Якщо військовослужбовці офіцерського складу, які мають намір про ухилення від військової служби, підлягають кримінальній відповідальності за ч. 2 ст. 407 КК України «Самовільне залишення військової частини або місця служби», той військовозобов'язані під час проходження служби або учбових зборів за злочини проти встановленого порядку несення військової служби повинні підлягати кримінальній відповідальності на рівні з військовослужбовцями. Однак відсутність вказівки на військовозобов'язаного як спеціального суб'єкта злочину негативно впливає на тлумачення вказаних норм з метою виявлення їх змісту. Тому ми пропонуємо доповнити ч. 1 ст. 407 КК України ще одним спеціальним суб'єктом «військовозобов'язаним»: «1. Самовільне залишення військової частини або місця служби військовослужбовцем строкової служби або військовозобов'язаним, ...».

Окремі військові злочини можуть вчинятися особами, які, крім ознак загального суб'єкта, ознак спеціального суб'єкта військових злочинів, повинні мати спеціальні, професійні навички у зв'язку з виконуваними ними конкретними військовими обов'язками. Для прикладу, наведемо положення ст. 415 КК України «Порушення правил водіння або експлуатації машин», яке передбачає, що діяння може бути вчинено суб'єктом, який відповідно до звання чи прямої вказівки (наказу) є старшим машини, або водієм. Старшим машини, відповідно до діючих правил, цивільні особи бути не можуть, а

якщо водій не являється військовослужбовцем, то він несе відповідальність по іншим статтям КК України. Крім того, суб'єктом злочину, передбаченого ст. 415 КК України, не може бути особа, на яку покладений обов'язок по контролю над технічним станом автотранспорту, оскільки ці особи не здійснюють експлуатацію транспортного засобу та не можуть порушувати відповідні правила.

Обов'язковою додатковою ознакою – військова посадова особа – наділені суб'єкти таких злочинів: зловживання військової службової особи владою або службовим становищем (ст. 423 КК України), перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 424 КК України), недбале ставлення до військової служби (ст. 425 КК України), бездіяльність військової влади (ст. 426 КК України). Відповідно до існуючих військових статутів всі начальники є посадовими особами. Окрім них до посадових військових осіб відносять осіб, які постійно або тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків за спеціальним дорученням командування. Для виконання посадових обов'язків військовослужбовці наділяються чітко визначеними повноваженнями, які дозволяють здійснювати юридично значимі дії. Якщо військовослужбовець, виконує спеціальні доручення службового характеру (в тому числі систематично), це не дає можливості розглядати його як посадову військову особу.

Наприклад, згідно бойового розпорядження командира військової частини – ПП В0798 від 11 квітня 2017 року №77КП, старший прапорицк ОСОБА_2 у період з 14 по 15 квітня 2017 року перебував на виконанні бойового завдання. Для виконання поставленого завдання, комплектуючі до безпілотного авіаційного комплексу RQ-11 В «Raven» № UKR-03 знаходились в багажнику вантажного пікапу марки «Mitsubishi L200», який перебував у користуванні останнього.

14 квітня 2017 року приблизно о 22 годині, старший прапорицк ОСОБА_2 повертаючись з м. Торецьк Донецької області до базового табору

в м. Селидове Донецької області, на вантажному пікапі марки «Mitsubishi L200», зазнав ушкоджень у формі пробиття колеса. У зв'язку з чим звернувся до свого знайомого громадянина ОСОБА_5.

Після ремонту вказаного автомобіля, 15 квітня 2017 року приблизно о 2 годині, старший прапорщик ОСОБА_2 та громадянин ОСОБА_5 почали вживати алкогольні напої за домашньою адресою останнього: Донецька обл., Покровський р-н, с. Гродівка, вул. Фрунзе, буд. 23.

При цьому, старший прапорщик ОСОБА_2 перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння за вищевказаною адресою, діючи із злочинною недбалістю, не передбачаючи можливості настання суспільно небезпечних наслідків своєї бездіяльності, хоча повинен був і міг це передбачити, внаслідок не належного виконання своїх службових обов'язків, через недбале ставлення до них, не здійснив контроль за наявністю майна взводу вказаної військової частини та його зберіганням, не забезпечив збереження ввіреного йому для службового використання майна взводу - комплектуючих до безпілотного авіаційного комплексу RQ-11 В «Raven» № UKR-03, загальною вартістю 486 396,92 гривень (чотириста вісімдесят шість тисяч триста дев'яносто шість гривень 92 копійки), та залишив їх без нагляду в багажнику вантажного пікапу марки «Mitsubishi L200».

Того ж дня, приблизно о 8 години 20 хвилин, старший прапорщик ОСОБА_2 прокинувшись, виявив відсутність вантажного пікапу марки «Mitsubishi L200», в багажнику якого знаходилась комплектуючі до безпілотного авіаційного комплексу RQ-11 В «Raven» № UKR-03. Вжиті першочергові заходи результатів не дали, про що було повідомлено командування військової частини.

ОСОБА_2 визнана винуватою у скоєнні злочину, передбаченому ст.425 ч.3 КК України [23].

Отже, суб'єкти військових злочинів наділені загальними ознаками суб'єкта злочину (фізична особа, вік кримінальної відповідальності, осудність), а також додатковими кримінально-правовими ознаками

спеціального суб'єкта, які сліднують з особливостей порядку проходження військової служби (прийняття присяги, досягнення 18-річчя, придатність до військової служби за станом здоров'я). Крім цього за вчинення окремих діянь можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності військовослужбовці, які характеризуються факультативними додатковими ознаками (особливості проходження окремих видів служби, посадове становище тощо). Поряд з цим, відсутність вказаних ознак виключає можливість притягнення до кримінальної відповідальності таких осіб.

3.2 Проблеми кваліфікації злочинів з урахуванням ознак спеціального суб'єкта злочину

Під кваліфікацією злочинів більшість дослідників розуміє встановлення та юридичне закріплення відповідності вчиненого винним діяння (дії чи бездіяльності) ознакам складу конкретного злочину передбаченого Особливою частиною КК України [86, с. 7; 178, с. 8]. Кваліфікації злочинів являє собою послідовний процес визначення об'єкта злочину, об'єктивної сторони, суб'єкта злочину та суб'єктивної сторони.

Як зазначалось у попередньому підрозділі у 75 % складів злочинів передбачені ознаки спеціального суб'єкта злочину [124]. Тому кваліфікація злочинів зі спеціальним суб'єктом полягає в необхідності визначити всі ознаки та властивості, які характеризують особу як спеціальний суб'єкт злочину поряд з сукупністю об'єктивних та суб'єктивних ознак.

На нашу думку, при кваліфікації необхідно проводити аналіз ознак спеціального суб'єкта шляхом встановлення відповідності між тими, які характерні конкретній особі та тими, які закріплені в статті кримінального закону. Враховуючи це можемо сформулювати відповідний вид спеціального суб'єкта, який має кримінально-правове значення загального (вказівка на конкретний вид суб'єкта наявна в декількох статтях закону) та конкретного характеру.

До особливостей кваліфікації злочинів зі спеціальними суб'єктами ми відносимо такі положення:

1. Значення ознак спеціального суб'єкта для кваліфікації злочину.
2. Кваліфікація злочинної співучасті в злочинах зі спеціальним суб'єктом.

По-перше, при кваліфікації злочинів, зі спеціальним суб'єктом необхідно враховувати кримінально-правову характеристику осіб, які вчинили злочини. Тобто маємо встановити взаємозв'язок додаткових кримінально-правових ознак спеціального суб'єкта злочину з загальними ознаками, та ознаками об'єктивної, суб'єктивної сторін, а також з урахуванням взаємозв'язку додаткових ознак спеціальних суб'єктів від час вчинення окремих видів злочинів. Відсутність однієї з загальних ознак суб'єкта злочину виключає наявність складу злочину взагалі. У разі не встановлення ознак спеціального суб'єкта злочину: а) повністю виключається кримінальна відповідальність у зв'язку з відсутністю складу злочину; б) можлива зміна кваліфікації – на іншу статтю КК України; в) не впливає на кримінальну відповідальність, тому що підстави останньої загальні.

Враховуючи вищевикладене, ми вбачаємо важливе значення ознак спеціального суб'єкта злочину, яке виразилось в його розмежувальній функції.

Також наголошуємо, що є нагальна необхідність послідовного закріплення додаткових ознак спеціальних суб'єктів злочинів, криміналізація діянь яких відбувається шляхом внесення під охорону конкретної групи правових благ та цінностей, безпосередньо в кримінальному законодавстві.

Ознаки спеціального суб'єкта виконують не менш важливу криміналізаційну функцію, тобто є підставами для визнання певних діянь злочинними. Зокрема: 1) злочин вчиняється виключно спеціальним суб'єктом – простий склад; 2) злочин вчиняється спеціальним суб'єктом, що в рази підвищує його суспільну небезпечність – кваліфікований склад; 3) злочин

вчиняється спеціальним суб'єктом, що займає особливо відповідальне становище – особливо кваліфікований склад злочину; 4) злочин вчиняється спеціальним суб'єктом, що зменшує ступінь його суспільної небезпеки – привілейований склад.

Ще одним важливим аспектом додаткових кримінально-правових ознак є безпосередня кваліфікаційна функція, яка полягає в обов'язковому встановленні властивостей (якостей), які характеризують особу як спеціального суб'єкта, поряд з іншими ознаками складу злочину. При цьому спостерігаємо неоднакове значення загальних ознак (без наявності яких діяння неможливо визначити злочинним) та додаткових ознак (які впливають на особливості кваліфікації). Ознаки спеціального суб'єкта злочину є надійним, дієвим інструментом законодавця, який забезпечує розмежування суміжних складів злочинів та їх вірну кваліфікацію.

В цілому в КК України 2001 р. набуло широкого вжитку виокремлення кваліфікуючих ознак злочинів шляхом вчинення їх службовою особою. Наприклад, дії пов'язані з торгівлею людьми або інша угода по передачі людини з метою сексуальної експлуатації, використання в наркобізнесі, втягнення у злочинну діяльність тощо. Виходячи з цього для встановлення кримінально-правової охорони певних суспільних відносин необхідне не тільки заподіяння значної шкоди цих суспільним відносинам, але й наявність спеціального суб'єкта, як певної умови притягнення особи за вчинення кваліфікованого злочину. Законодавець, конструюючи склади злочинів виходить не лише з того, що певна норма може бути порушена особою, яка характеризується окремими об'єктивними ознаками (можливість вчинення злочину в сфері службової діяльності лише службовою особою), але й враховує ті ж об'єктивні ознаки в поєднанні з суб'єктивними (повторність) при встановленні кваліфікованих складів.

Аналогічний підхід щодо відношення до ознак спеціального суб'єкта злочину спостерігаємо й при конструюванні законодавцем привілейованих складів злочинів. За основу законодавець виокремив фізіологічні спеціальні

ознаки, які дають можливість розглядати злочини, вчинені при пом'якшуючих обставинах. Наприклад, суб'єктом злочину, передбаченого ст. 117 КК України є жінка-мати, яка вчиняє злочин під час пологів або безпосередньо після них, однак у будь-якому випадку знаходячись в певному психологічному стані, який називається післяродовий синдром.

Так, обвинувачена ОСОБА_3 в ніч на 14.06.2018 перебуваючи у будинку по місцю свого проживання за адресою: ІНФОРМАЦІЯ_3, перебуваючи на 9 місяці вагітності, відчула, що у неї розпочинаються пологи, а тому вийшла із будинку та зайшла до розташованого позаду нього саду. Там вона самостійно народила новонароджену, доношену, життєздатну, зрілу дитину жіночої статі, вагою 3 кілограма 750 грамів, довжиною тіла 51,5 сантиметрів, із відсутніми вадами розвитку та одразу після природного виходу дитини з пологового шляху перервала пуповину. Після пологів обвинувачена ОСОБА_3 на ґрунті вираженої емоційної напруги, викликаній самими пологами та індивідуально-психологічними особливостями, що їх супроводжували, перебуваючи в обумовленому пологами психологічному стані, усвідомлюючи той факт, що дитина народилася живою, діючи умисно, з метою протиправного позбавлення своєї новонародженої дитини життя, своїми руками перекрила їй дихальні шляхи шляхом перекриття носових отворів та рота. Після цього обвинувачена ОСОБА_3 залишила труп своєї новонародженої дитини на місці події, де його згодом було виявлено співробітниками поліції.

У відповідності до висновку судово-медичної експертизи №398 від 20.07.2018 смерть новонародженої дитини жіночої статі настала від механічної асфіксії внаслідок перекриття отворів носа та рота.

Таким чином, обвинувачена ОСОБА_3 вчинила умисне вбивство своєї новонародженої дитини жіночої статі відразу після пологів, скоївши кримінальне правопорушення передбачене ст. 117 КК України [22].

Таким чином, використання законодавцем спеціальних ознак суб'єктів злочинів в якості кваліфікуючих ознак складів злочинів, а так само для

встановлення привілейованих складів злочинів, передбачає можливість, по-перше, диференціювати кримінальну відповідальність, по-друге, чітко та однозначно визначити коло потенційних суб'єктів конкретних злочинів з метою недопущення притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які не характеризуються цими додатковими кримінально-правовими ознаками.

По-друге, виникає чимало спірних питань щодо кваліфікації злочинів зі спеціальним суб'єктом вчинених у співучасті. Найбільш поширена думка, що співучасть значно збільшує суспільну небезпеку вчинюваного та тягне за собою більш сувору міру покарання у випадках, прямо передбачених законом, та, відповідно, до існуючої кримінально-правової практики [65, с. 91]. Ми вважаємо, що така позиція є прийнятною, адже суспільна небезпечність діяння значно підвищується у випадку вчинення його двома і більше особами, які в результаті взаємодії отримуються бажаний запланований злочинний результат. До того ж вчинення злочину групою осіб підкріплює рішучість та зухвалість кожного зі співучасників.

Відповідно до ст. 26 КК України, співучастю у злочині є умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину [79]. При цьому кожен з учасників повинен відповідати ознакам загального суб'єкта злочину, тобто бути фізичною, осудною особою та досягти віку кримінальної відповідальності. Сумісність дій співучасників, яка проявляється при вчиненні злочину, виражається в різних формах. Зокрема, злочин вчиняється зусиллями всіх учасників, при чому кожен з них виконує різні дії, направлені на досягнення єдиного злочинного результату; результат має загальний, бажаний для всіх учасників характер; між діями співучасників та тим злочином, який вчинив виконавець, обов'язково встановлено причинний зв'язок. Істотною ознакою у співучасті виступає спільний умисел на вчинення злочину у співучасників, між ними є певна домовленість на скоєння конкретних чітко визначених злочинних дій. В результаті чого можна дійти висновку, про неможливість співучасті за різних форм вини в діях співучасників.

До вирішення питання про співучасть з спеціальним суб'єктом існують різні підходи: починаючи від визнання можливості співучасті в злочинах з так званими «приватними особами» до повного заперечення такої співучасті. Часто у кримінально-правових джерелах зустрічається вказівка на «приватних осіб» при дослідженні питань, пов'язаних зі спеціальним суб'єктом злочину [206, с. 81]. На наш погляд, дана позиція не відповідає юридичному змісту вказаного поняття.

Вважаємо, що співучасть у злочинах зі спеціальним суб'єктом можлива у трьох варіантах:

Варіант 1. Спеціальний суб'єкт виконує об'єктивну сторону, а також інші особи, дії яких охоплюються ч.ч.3-5 ст. 57 КК України (пособники чи організатори). Їх протиправні дії кваліфікуються за правилами, передбаченими в ч.ч. 2-5 ст. 29 КК України. Наприклад, в ст. 401 КК України законодавець передбачає, що співучасть у військових злочинах осіб, які не згадані в цій статті, в якості спеціальних суб'єктів військових злочинів притягаються до кримінальної відповідальності згідно статей, які розміщені в розділі XIX «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)». Відтак, будь-яка особа може виступати співучасником військових злочинів, незалежно від наявності у неї ознак спеціального суб'єкта військових злочинів.

Якщо злочин вчинявся у співучасті, і в нормі КК України передбачена відповідальність за його вчинення, прямо вказаний спеціальний суб'єкт, однак злочин не був доведений до кінця по незалежним від виконавця причинам, то діяння спеціального суб'єкту кваліфікується по статті Особливої частини КК України, яка передбачає відповідальність за це діяння, з посиланням на ст. 15 КК України. У випадку коли дії особи – загального суб'єкта злочину – кваліфікуються по тій же статті Особливої частини з посиланням на ст. 15 та 27 КК України.

Варіант 2. Об'єктивну сторону діяння виконує особа, яка з прямим умислом залучена спеціальним суб'єктом злочину до його вчинення. Така

ситуація не завжди дозволяє розглядати дії як посереднє виконання, адже особа, не є спеціальним суб'єктом, натомість вона характеризується всіма ознаками загального суб'єкта (вік, осудність) та самостійно може обирати свій варіант поведінки. При цьому кваліфікація діяння буде залежати від правосуб'єктонсті особи, яка виконувала об'єктивну сторону злочину, а також особливостей кримінально-правової характеристики виконуваного нею діяння. Судова практика показує, що діяннями винного охоплювався склад іншого злочину, ніж це планувалося спеціальним суб'єктом. Наприклад, наявність ознак злочину проти особи при виконанні об'єктивної сторони злочину проти правосуддя. За таких умов, особа, яка не є спеціальним суб'єктом, буде притягнута до кримінальної відповідальності за вчинення злочину проти особи, та як пособник у злочині проти правосуддя.

Паралельно, відповідно до ч. 1 ст. 27 КК України особа може бути визнана виконавцем злочину не лише коли самостійно та безпосередньо виконує об'єктивну сторону діяння, але й тоді, коли використовувала інших осіб, які в силу закону не підлягають кримінальній відповідальності за вчинене діяння. Така ситуація має місце коли: а) особа не досягла віку кримінальної відповідальності або є неосудною; б) діє в стані помилки в основних елементах, які складають об'єктивну сторону злочину, якщо ця помилка повністю виключає чи допускає її лише за вчинення необережного діяння; в) дія під впливом фізичного, психічного примусу чи наказу, при умовах, що ці обставини виключають кримінальну відповідальність [42, с. 309].

Варіант 3. Безпосередніми виконавцями об'єктивної сторони злочину зі спеціальним суб'єктом є декілька осіб. Така ситуація, на наш погляд, є найбільш цікавою. Наприклад, Р.Д. Шарапов стверджує, що особа, якій не характерні ознаки спеціального суб'єкта, однак, яка брала участь у його здійсненні поряд зі спеціальним суб'єктом шляхом виконання частини ознак об'єктивної сторони складу злочину, має визнаватись не складною співучастю, а співучастю у злочині зі спеціальним суб'єктом. Винятки

можуть бути у випадках, коли ознаки спеціального суб'єкта, які стосуються особи винного, визначають кваліфікований або привілейований склад злочину, за який дії співучасника (якому не характерні спеціальні ознаки) кваліфікуватися не можуть [219, с. 227-228]. Аналізуючи практику кваліфікації співучасті у злочинах зі спеціальним суб'єктом, Б.В. Волженкін зазначає: «якщо частина з сукупних дій, які складають об'єктивну сторону злочину (наприклад, крадіжка, зґвалтування), може фактично вчинити будь-який суб'єкт, то, діючи в групі за попередньою змовою зі спеціальним суб'єктом, особа стає співучасником злочину» [31, с. 15]. У свою чергу О.В. Шеслер пропонує розглядати цю ситуацію, коли об'єктивна сторона виконується спеціальним та загальним суб'єктами спільно як певний вид сукупності злочинів, кваліфікуючи вчинене суб'єктами за різними статтям кримінального законодавства [223, с. 46].

Відсутність у особи ознак спеціального суб'єкта виключає можливість притягнення її до кримінальної відповідальності як виконавця злочину, який може бути вчинений спеціальним суб'єктом. Наприклад, перевищення влади чи службових повноважень, які супроводжувались насильством, застосуванням зброї (ч. 2 ст. 365 КК України), тягне кримінальну відповідальність в якості виконавця лише тієї особи, яка має ознаки службової особи. Участь у такому злочині осіб, яким характерні ознаки загального суб'єкта, можливе в інших формах: підбурювання, пособництво, організація вчинення злочину. У випадку, коли особа, яка не характеризується ознаками спеціального суб'єкта, вчинює діяння, які входять в об'єктивну сторону злочину, їх належить кваліфікувати за пособництво у вчиненні злочину, оскільки дії особи мали характер сприяння у протиправних діяннях посадової особи, що фактично відображає пособництво. Як наслідок, співучасть у злочинах зі спеціальним суб'єктом можлива, однак вона виключає співучасть.

Наприклад, 29 березня 2012 року близько 21 години 20 хвилин ОСОБА_9 сумісно з іншими співробітниками міліції - ОСОБА_14, колишнім

співробітником міліції ОСОБА_11, який приймав участь в скоєні кримінального правопорушення як пособник, а також старшим слідчим РВ Приморського РВ Маріупольського МУ ГУМВС України в Донецькій області ОСОБА_32, начальником СБНОН Приморського РВ Маріупольського МУ ГУМВС України в Донецькій області ОСОБА_18 та понятимі ОСОБА_19, ОСОБА_20 прибули для проведення обшуку за адресою: АДРЕСА_5 відповідно постанови Приморського районного суду міста Маріуполя від 27 березня 2012 року про проведення обшуку за вказаною адресою. Вищевказана постанова суду була отримана старшим слідчим СВ Приморського РВ ММУ ОСОБА_32 на підставі зібраних в ході досудового слідства документів, а саме витягу з БТІ, свідоцтва про право на спадщину, технічного паспорту на вказане домоволодіння та домової книги, відповідно до яких вищезазначене домоволодіння на праві власності належало ОСОБА_16 та ОСОБА_7 в рівних долях.

Після проведення обшуку в частині домоволодіння, що належить ОСОБА_16, вилучивши мобільний телефон в ході проведеного обшуку, ОСОБА_9, ОСОБА_14 та ОСОБА_11 самовільно, без дозволу слідчого, за відсутності вмотивованого рішення на те суду, проникли через паркан, який відділяє частини домоволодінь ОСОБА_16 та ОСОБА_7 на території двору домоволодіння останнього з метою проведення незаконного обшуку [24].

На нашу думку, випадки визнання особи, яка є загальним суб'єктом злочину, співвиконавцем злочину зі спеціальний суб'єктом повинна вирішуватись, виходячи з конкретних обставин індивідуально, зважаючи на специфіку об'єктивних ознак (об'єктивної сторони) злочину.

При одночасному вчиненні триваючих чи продовжуваних одиничних злочинів, суб'єкт одного з яких – загальний, а іншого – спеціальний, не виключено кваліфікація їх реальної сукупності. Така позиція пояснюється нами наступним чином: такі дії з огляду на специфічні моменти їх початку та закінчення вчиняються паралельно й не перетинаються між собою за ознаками суб'єктів.

У випадку типової ідеальної сукупності злочинів, ми вважаємо, що неможлива ситуація, при якій суб'єкт одного злочину – має ознаки загального, суб'єкт іншого злочину – спеціального, адже таке діяння посягає на однорідні, однотипні суспільні відносини.

Вважаємо, що винятком можуть бути наступні обставини при ідеальній сукупності: для одного діяння є спеціальний суб'єкт, а для іншого загальний. Але злочин, який вчиняється загальним суб'єктом є способом досягнення злочинного результату для злочину зі спеціальним суб'єктом. У будь-якому разі реальна та ідеальна сукупність злочинів, один із яких повинен мати спеціального суб'єкта, кваліфікується на загальних підставах, за двома або більше статтями Особливої частини КК України.

В науковій літературі вказана точка зору про те, що особливості суб'єкта злочину, які виокремлені в законі в якості основних або кваліфікуючих ознак складу злочину, повинні ставитися у вину всім співучасникам, оскільки їх дії охоплюються загальним умислом, який включає в якості складової частини знання співучасників про наявність кваліфікуючих ознак. Наприклад, якщо підбурювач та пособник вчинили злочин вперше, вони повинні відповідати за співучасть у крадіжці вчиненій повторно, якщо їм було відомо, що виконавець вчиняє злочин повторно [86, с. 156-157].

Ми вважаємо таку думку суперечливою, виходячи з об'єктивних та суб'єктивних ознак складу злочину, та основоположних засад співучасті.

Цікавим для прикладу є положення про інститут співучасті, які запропонував законодавець Латвії. Зокрема, відповідно до ст. 18 КК Латвії спільна участь двох або більше осіб у вчиненні умисного злочинного діяння є участю або співучастю. В ст. 19 КК Латвії дається визначення поняття «участь» (співучасть) – свідомі злочинні дії, здійснюючи які, усвідомлюючи це, дві або декілька осіб (тобто група) безпосередньо вчинили умисне злочинне діяння. Кожна з цих осіб є співучасником (учасником) злочинного діяння. Відповідно під співучастю розуміється умисна дія або бездіяльність,

якими особа (співучасник) спільно з іншою особою (співвиконавцем) брала участь у вчинення умисного злочинного діяння, однак сама не була безпосереднім виконавцем [199].

Цікава позиція законодавця закріплена у ст. 21 КК Польщі. У нормі встановлено, що особисті обставини, які виключають, пом'якшують чи посилюють кримінальну відповідальність, враховуються лише по відношенню до особи якої стосуються. Однак, якщо особиста обставина, яка відноситься до винного та впливає на посилення відповідальності, є ознакою складу злочину, співучасник підлягає кримінальній відповідальності, передбаченій за заборонене діяння в тому випадку, коли він про цю обставину знав, хоча вона його не стосувалась [77].

Говорячи про кваліфікацію злочинів зі спеціальними суб'єктами, варто розглянути можливість притягнення до кримінальної відповідальності спеціальних суб'єктів за діяння, які не передбачають спеціальної відповідальності спеціальних суб'єктів. Враховуючи, що загальні ознаки суб'єкта злочину характерні для спеціальних суб'єктів в обов'язковому порядку, то при кваліфікації подібних діянь діє правило пріоритетності норм, в яких є вказівка на спеціальний суб'єкт. Так, наприклад, коли злочин полягає в перевищенні влади або службових повноважень, які потягнули тяжкі наслідки у виді спричинення тілесних пошкоджень чи смерті потерпілого, вчиненого у співучасті зі службовою особою, то його необхідно кваліфікувати за ч. 3 ст. 365 КК України, а не по іншим статтям КК України.

Окрім цього, деякі ознаки співучасті відображені безпосередньо в КК України під час опису ознак конкретних складів злочинів. Така форма співучасті відома як «необхідна» співучасть. Відображення окремих ознак діяльності співучасників в певній статті КК України, яка передбачає ознаки складу злочину, є обов'язковою умовою встановлення цих ознак при кваліфікації злочинного діяння по вказаній нормі. Наявність законодавчо закріплених ознак є необхідною та достатньою основою для кваліфікації по конкретній статі КК України, в той час коли наявність додаткових ознак,

встановлених і діянні, на кваліфікацію не впливає, однак могуть оцінюватись судом в якості пом'якшуючих або обтяжуючих покарання обставин. Факультативна ознака складу злочину, відображена в статі кримінального закону, є обов'язковою для кваліфікації діяння по відповідній статі.

Факультативні ознаки суб'єкта злочину можуть належати не лише до властивостей, які характеризують особу як спеціальний суб'єкт злочину, але й до особливої його ролі у співучасті при вчиненні даного злочину. Ознаки форми співучасті також набувають обов'язкового характеру у випадку їх встановлення в конкретній статі Особливої частини КК України. При цьому опис ознак співучасників злочину вказує на те, що даний злочин може бути вчинено тільки при здійсненні спільних дій двох та більше осіб, та вказані в нормі ознаки діяльності співучасників являються обов'язковими додатковими їх характеристиками, за допомогою яких суб'єкти злочинів відносяться до спеціальних. До того ж перераховані у відповідній нормі ознаки співучасника є не лише обов'язковими умовами притягнення до кримінальної відповідальності згідно відповідної статті, але й обов'язковою умовою виключення можливості притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які такими ознаками не характеризуються.

Таким чином, кримінально-правові норми, що містять вказівки на конкретний вид співучасника, чи його діяльність, яка характерна кому-небудь зі співучасників, закріплюють обов'язкову співучасть, яке визначається чіткою імперативністю, в результаті чого є не передумовою, а вимогою відповідності певним критеріям. В обов'язковій (необхідній) співучасті виокремлення ознак різних видів спільно діючих осіб (організаторів, підбурювачів, пособників) закріплюється у відповідних статтях Особливої частини в якості необхідної ознаки основного чи кваліфікованого складу. Ці ознаки, обумовлені характером діяльності особи, набувають властивість ознак спеціального суб'єкта. Наприклад, в ст. 392 КК України «Дії, що дезорганізують роботу виправних установ» передбачено кримінальну відповідальність осіб, які організовують злочинні угруповання,

тобто об'єднання двох та більше осіб з метою вчинення нападів на адміністрацію виправно-трудових установ або тероризування засуджених, які стали на шлях виправлення. Аналогічно вирішується законодавцем така ситуація при описі в ст. 294 КК України «Масові заворушення». Кримінальна відповідальність за масові заворушення, які супроводжуються діями, перерахованими у ст. 294 КК України, настає лише в тих випадках, коли особа організовує, а також безпосередньо бере участь у вчиненні погромів, руйнувань, підпалів будинків та інших аналогічних дій або чинить збройний опір органам влади. В аналізованому складі злочину присутні ознаки обов'язкової (необхідної) співучасті, які виражаються у визначенні організуючої ролі особи при вчиненні масових заворушень. Визначена роль забезпечує наявність спеціальних ознак суб'єкта, які є критеріями для кваліфікації діяння.

Висновки до розділу 3

Досліджені нами положення про спеціальний суб'єкт злочину дають підстави зробити висновки про те, що законодавча дефініція даного поняття має певні недоліки та потребує вжиття заходів для їх усунення. Відтак, ми пропонуємо наступні узагальнення:

1. Запропоновано визначити у КК України спеціальний суб'єкт, як фізичну осудну або обмежено особу, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, та наділена додатковими ознаками, визначеними в нормах Особливої частини КК України.

Важливими для спеціального суб'єкта злочину є його ознаки, які запропоновано визначити як додаткові кримінально-правові ознаки спеціального суб'єкта злочину, які необхідно диференціювати на три групи: 1) ознаки, які характеризують особистісні якості суб'єкта злочину; 2) ознаки, які характеризують становище особи у суспільстві та сім'ї; 3) ознаки, які визначаються професійними обов'язками та можливостями суб'єкта злочину.

Саме ці ознаки виступають надійним законодавчим інструментом, що забезпечує правильну кваліфікацію злочинів.

Також представлена узагальнена теоретична класифікація спеціальних суб'єктів злочинів за наступними критеріями:

а) ступенем суспільної небезпечності вчиненого діяння: загальний (службові особи); підвищений (службові особи, які займають відповідальне становище);) високий (службові особи, які займають особливо відповідальне становище);

б) за видом діяльності спеціального суб'єкта: загальний (службові особи); особливий (працівники правоохоронних органів, судді та ін.);

в) за видом складу вчиненого злочину: а) спеціальний суб'єкт основного складу злочину; б) спеціальний суб'єкт кваліфікованого складу злочину; в) спеціальний суб'єкт особливо кваліфікованого складу злочину; г) спеціальний суб'єкт привілейованого складу злочину.

2. Виділено особливості кваліфікації злочинів зі спеціальними суб'єктами:

2.1. Значення ознак спеціального суб'єкта для кваліфікації злочину, які полягають в криміналізаційній, розмежувальній та кваліфікаційній функціях.

2.2. Кваліфікація злочинної співучасті в злочинах зі спеціальним суб'єктом. У випадках визнання особи, яка є загальним суб'єктом злочину, співвиконавцем злочину зі спеціальний суб'єктом потрібно керуватися нормами КК України, зважаючи на специфіку об'єктивних ознак конкретного злочину. При одночасному вчиненні триваючих чи продовжуваних одиничних злочинів, суб'єкт одного з яких – загальний, а іншого – спеціальний, не виключено кваліфікація їх реальної сукупності. У випадку типової ідеальної сукупності злочинів необхідна спільна участь хоча б двох спеціальних суб'єктів

Вважаємо, що винятком може бути наступні обставини при ідеальній сукупності: для одного діяння є спеціальний суб'єкт, а для іншого загальний. Але злочин, який вчиняється загальним суб'єктом є способом досягнення

злочинного результату для злочину зі спеціальним суб'єктом. У будь-якому разі реальна та ідеальна сукупність злочинів, один із яких повинен мати спеціального суб'єкта, кваліфікується на загальних підставах, за двома або більше статтями Особливої частини КК України.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й нове вирішення наукового завдання, що полягало в комплексному аналізі теоретичних і прикладних аспектів суб'єкта злочину в кримінальному праві України, та виокремленні на цій основі відповідних новел і рекомендацій щодо вдосконалення низки положень кримінального права та практики їх застосування. Основі з них такі:

1. Науковий доробок учених можна систематизувати за такими напрямками: 1) праці, у яких розкрито загальні положення вчення про суб'єкт злочину; 2) праці, присвячені проблематиці кримінально-правових ознак суб'єкта злочину, зокрема: а) кримінально-правовим аспектам фізичної особи як суб'єкта злочину, а також актуальним питанням відповідальності юридичних осіб; б) станам осудності, неосудності й обмеженої осудності; в) віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність; 3) праці, у яких висвітлено особливості спеціального суб'єкта злочину. Попри вагомий науковий доробок учених, в Україні відсутні комплексні дослідження шляхів розв'язання кримінально-правових проблем, пов'язаних із суб'єктом злочину.

2. Вивчення історичних документів, у яких ішлося про суб'єкт злочину, засвідчило його глибокі історичні витoki, хоча виникнення власне поняття «злочинець» (як суб'єкт злочину в сучасному розумінні) датовано IX ст. (історичний відлік його становлення запропоновано починати саме з цього часу). Завдяки такому критерію, як закріплення поняття «суб'єкт злочину» та суміжних з ним понять у нормативно-правових актах, встановлено особливості виникнення кримінально-правових положень про суб'єкт злочину та їх розвиток.

Визначено основні періоди розвитку кримінально-правових положень, що стосуються суб'єкта злочину: 1) законодавче становлення понять

«злочинець» та «особа, яка вчинила злочин» (IX – перша половина XVII ст.); 2) диференціація віку суб'єктів злочинів, від якої залежала міра призначеного кримінального покарання (друга половина XVII – перша половина XIX ст.); 3) поява термінів «неосудність» та «обмежена осудність» (друга половина XIX – початок XX ст.); 4) юридичне закріплення поняття «суб'єкт злочину» (початок XX ст. – 2000 р.), визначення законодавцем у межах суб'єкта злочину мінімального віку кримінальної відповідальності – з 14 років (за окремі види злочинів) та загального – із 16 років; 5) нове розуміння суб'єкта злочину та його ознак, які закріплені в законодавстві про кримінальну відповідальність (2001 р. – сучасність). Результати проведеного анкетування підтверджують важливість вивчення історичного досвіду становлення та розвитку кримінально-правових положень щодо суб'єкта злочину (93,5 % респондентів).

3. Однією з ознак суб'єкта злочину є вчинення його фізичною особою (100 % випадків у проаналізованих кримінальних провадженнях). В Україні запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб є недоцільним, адже її учасники й так притягуються до юридичної відповідальності, не порушуючи принципу індивідуалізації кримінального покарання та інших фундаментальних положень кримінального права України, що орієнтоване на кримінальну відповідальність фізичних осіб.

4. Поняття осудності слід розглядати як кримінально-правову категорію, що значно ширше розкриває її зміст. Осудність – це кримінально-правова категорія, яка характеризує психічний стан особи під час учинення злочину, за якого в неї повністю збережена здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність). Для уточнення норми, передбаченої ч. 1 ст. 18 КК України, суб'єктом злочину варто вважати особу, яка вчинила злочин у стані осудності й обмеженої осудності. Це дасть змогу усунути суперечності й неоднозначність у КК України.

Саме тому обмежена осудність є різновидом стану осудності (його підвидом). Фактично запропоновано законодавчо закріпити інститут

обмеженої осудності, який враховує не лише взаємозв'язок осудності, віку, стану здоров'я, рівня психофізіологічного розвитку, а й наявність обмеженої осудності.

5. Основою визначення віку, після досягнення якого може наставати кримінальна відповідальність, є рівень свідомості особи, її здатність усвідомлювати те, що відбувається, і відповідно до цього свідомо діяти. Саме тому законодавець враховує два види віку: біологічний і психічний, що, на нашу думку, є виваженим та доцільним кроком. Однак, з огляду на статистичні дані щодо рівня дитячої злочинності та на збільшення ступеня тяжкості злочинів, які вчиняються малолітніми, вік кримінальної відповідальності доцільно знизити. Превентивні заходи належним чином не впливають на свідомість малолітніх, що також є аргументом стосовно зменшення нижньої вікової межі притягнення до кримінальної відповідальності. Тому запропоновано визначити загальний вік кримінальної відповідальності 15 років та знижений вік: за злочини, передбачені ч. 2 ст. 22 КК України, у яких додатковим безпосереднім об'єктом є життя та здоров'я потерпілого, – 13 років; за інші злочини, передбачені ч. 2 ст. 18 КК України, – 14 років. Паралельно варто було б знизити вік застосування примусових заходів виховного характеру до 10 років.

6. Додаткові кримінально-правові ознаки для спеціального суб'єкта злочину диференційовано на три групи: 1) ознаки, які характеризують особистісні якості суб'єкта злочину; 2) ознаки, які характеризують становище особи в суспільстві та сім'ї; 3) ознаки, які визначаються професійними обов'язками та можливостями суб'єкта злочину. Саме ці ознаки слугують надійним законодавчим інструментом, що забезпечує правильну кваліфікацію злочинів.

Узагальнено теоретичну класифікацію спеціальних суб'єктів злочинів за такими критеріями: а) ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння: загальний (службові особи); підвищений (службові особи, які займають відповідальне становище); високий (службові особи, які займають особливо

відповідальне становище); б) видом діяльності спеціального суб'єкта: загальний (службові особи); особливий (працівники правоохоронних органів, судді тощо); в) вид складу вчиненого злочину: спеціальний суб'єкт основного складу злочину; спеціальний суб'єкт кваліфікованого складу злочину; спеціальний суб'єкт особливо кваліфікованого складу злочину; спеціальний суб'єкт привілейованого складу злочину.

6. Ознаки спеціального суб'єкта злочину мають надзвичайно важливе значення для кваліфікації злочину. Вони виконують такі функції: криміналізаційну, розмежувальну та кваліфікаційну.

У разі визнання особи, яка є загальним суб'єктом злочину, співвиконавцем злочину зі спеціальним суб'єктом слід керуватися нормами КК України, зважаючи на специфіку об'єктивних ознак конкретного злочину. За одночасного вчинення триваючих чи продовжуваних одиничних злочинів, суб'єкт одного з яких – загальний, а іншого – спеціальний, не виключеною є кваліфікація їх реальної сукупності. У разі типової ідеальної сукупності злочинів необхідною є спільна участь принаймні двох спеціальних суб'єктів.

Виняток можуть становити такі обставини за умов ідеальної сукупності: для одного діяння суб'єкт є спеціальним, а для іншого – загальним. Але злочин, який вчиняється загальним суб'єктом, є способом досягнення злочинного результату для злочину зі спеціальним суб'єктом. У будь-якому разі реальна та ідеальна сукупність злочинів, один з яких повинен мати спеціального суб'єкта, кваліфікується на загальних підставах, за двома або більше статтями Особливої частини КК України.

7. Статтю 18 КК України запропоновано викласти в такій редакції:

а) **«Стаття 18. Суб'єкт злочину»**

1. Суб'єктом злочину є фізична, осудна або обмежено осудна особа, яка вчинила злочин, у віці, з якого відповідно до положень цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність та яка у випадках, передбачених цим Кодексом, характеризується додатковими ознаками.

2. Загальним суб'єктом злочину є фізична осудна або обмежено осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого, відповідно до цього Кодексу, може наставати кримінальна відповідальність, та не наділена додатковими ознаками, визначеними в нормах Особливої частини цього Кодексу.

3. Спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна або обмежено осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, та наділена додатковими ознаками, визначеними в нормах Особливої частини цього Кодексу».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агафонов А. В. Половые преступления. М. : Юрлитинформ, 2009. 376 с.
2. Алихаджиева И. С., Даурова Т. Г., Лиценбергер О. А. Уголовное право: история и современность. Вопросы Общей части : учеб. пособ. / под ред. Т. Г. Дауровой. Саратов : Поволжская академия государственной службы, 2001. 224 с.
3. Антонян Ю. М., Блувштейн Ю. Д. Методы моделирования в изучении преступника и преступного поведения : учеб. пособ. М. : Акад. МВД СССР, 1974. 54 с.
4. Антонян Ю. М., Бородин С. В. Преступное поведение и психические аномалии / под ред. В. Н. Кудрявцев. М. : Спарк, 1998. 215 с.
5. Антонян Ю. М., Бородин С. В. Преступность и психические аномалии / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. М. : Наука, 1987. 205 с.
6. Байбарин А. А. Уголовно-правовая дифференциация возраста : монография. М. : Высшая школа, 2009. 252 с.
7. Бандурка І. О. Спеціальний суб'єкт як елемент складу злочинів, вчинених проти дітей. *Європейські перспективи* : наук.-практ. правовий журн. 2015. № 2. С. 21–25. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/892/special_niy_sub_yekt_yak_element_skladu_.pdf?sequence=2&isAllowed=y
8. Бараненко Д. В. Спеціальний суб'єкт злочину за новим кримінальним законодавством України. *Правова держава*. 2002. № 5. С. 81–88. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/6812/1/81-88.pdf>
9. Бараненко Д. В. Спеціальний суб'єкт злочину: кримінально-правовий аналіз : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ. 2009. 19 с.

10. Белокобыльская Т. К. Проблемы уменьшенной вменяемости. *Вестник Московского университета*. Серия 11. Право. 1984. № 4. С. 32–40.
11. Бирюков П. Н. Уголовная ответственность юридических лиц за преступления в сфере экономики (опыт иностранных государств). М. : Юрлитинформ, 2008. 136 с.
12. Борзенков Г. Н. Специальный субъект преступлений. *Курс уголовного права* : в 5 т. / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. М., 2002. Т. 1. Общая часть. Учение о преступлении. С. 286.
13. Брич Л. П. Значення ознак суб'єкта для розмежування складів злочинів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія : Юридична. 2006. № 3. С. 208–218.
14. Бурдін В. М. Кримінальна відповідальність неповнолітніх в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2002. 225 с.
15. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2002. 245 с.
16. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2002. 19 с.
17. Бурдін В. М. Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження) : монографія / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2010. 780 с.
18. Бурдін В. М. Осудність та неосудність у кримінальному праві України: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Львів. 2011. 38 с.
19. Васильєв А. А. Проблеми осудності у кримінальному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків. 2005. 20 с.
20. Вереша Р. В. Нормативне визначення вини та перспективи вдосконалення інституту вини в кримінальному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 4. С. 98–103.

21. Вереша Р. Суб'єктивні елементи складу злочину : Наук.-практ. посіб. / Академія адвокатури України. Київ : Алерта, 2015. 88 с.
22. Вирок Заставнівського районного суду Чернівецької області від 10 квіт. 2019 р. Справа № 716/1470/18. *PravoSud - пошук та аналіз судової практики* : [сайт]. URL: <https://app.pravosud.com.ua/search/>
23. Вирок Красноармійського міськрайонного суду Донецької області від 21 груд. 2017 р. Справа № 235/5502/17. *PravoSud - пошук та аналіз судової практики* : [сайт]. URL: <https://app.pravosud.com.ua/search/#!>
24. Вирок Приморського районного суду м. Маріуполя Донецької області від 25 січ. 2015 р. Справа № 266/2849/13-к. *PravoSud - пошук та аналіз судової практики* : [сайт]. URL: <https://app.pravosud.com.ua/search/#!>
25. Владимиров В. А., Левицкий Г. А. Субъект преступления по советскому уголовному праву. Лекция : учеб. пособ. М. : НИиРИО ВШ МООП РСФСР, 1964. 59 с.
26. Вовканич Л. С. Біологічний вік людини: (теоретичний та методичний аспекти). / Львівський держ. ун-т фізичної культури. НДІ ЛДУФК ; Кафедра анатомії та фізіології. Львів : СПОЛОМ, 2009. 92 с.
27. Вознюк А. А. Відповідальність юридичних осіб за створення злочинних об'єднань та участь у них за законодавством України та інших країн. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2017. № 2. С. 163–169.
28. Вознюк А. А. Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, – ознака загального чи спеціального суб'єкта злочину? *Актуальні проблеми кримінального права та процесу* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (Кривий Ріг, 10 черв. 2016 р.). Кривий Ріг, 2016. С. 44–47.
29. Вознюк А. А. Кримінальна відповідальність за створення злочинних об'єднань та участь у них : монографія. Київ : Маслаков, 2018. 928 с.
30. Вознюк А. А. Кримінальне право України: загальна частина : конспект лекцій / [вступ. слово д-ра юрид. наук, проф. О. О. Дудорова]. Київ : Нац. акад. внутр. справ ; Освіта України, 2016. 236 с. URL: <http://elar.naiau.kiev.ua/bitstream/123456789/1685/1/Osnovna%20chastyna.pdf>

31. Волженкин Б. В. Некоторые проблемы соучастия в преступлениях, совершаемых специальными субъектами. *Уголовное право*. 2000. № 1. С. 12–16.
32. Галабала М. В. Кримінально-правова наука незалежної України. Проблеми загальної частини : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 259 с.
33. Ганнушкин П. Б. Постановка вопроса о границах душевного здоровья. *Ганнушкин П. Б. Избранные труды* / под ред. О. В. Кебрикова. Ростов на Дону, 1998. С. 291–309.
34. Гегель Г. В. Ф. Философия права. М. : Мысль, 1990. 524 с. (Серия "Философское наследие").
35. Гончар Т. О. Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2004. 211 с.
36. Гончар Т. О. Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2005. 20 с.
37. Гончарук О. Вік кримінальної відповідальності як складова ознака суб'єкту злочину: його закріплення в кримінальному праві зарубіжних країн. *Национальный юридический журнал : теория и практика*. 2014. Октябрь. С. 143–147. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2014/5/28.pdf>
38. Грек Б. М. Кримінальна відповідальність юридичних осіб. Чи бути їй в Україні? *Адвокат*. 2011. № 12 (135). С. 19–22. URL: file:///C:/Users/Admin_NAVS/Downloads/adv_2011_12_3.pdf
39. Грищук В. К. Деякі сучасні проблеми удосконалення Кримінального кодексу України. *Університетські наукові записки : часопис Хмельницького університету управління та права*. 2007. № 2. С. 312–318.
40. Грищук В. К. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. Хмельницький, 2005. 570 с.

41. Гуменюк Г. „Саксонське зеркало” – різновид імператорського права. *Радник : український юридичний портал* : [сайт]. URL: <http://radnuk.info/statti/553-istprava/15265-2011-01-22-23-26-23.html>
42. Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України : монографія. Харків : Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. 384 с.
43. Дагель П. С. Учение о личности преступника в советском уголовном праве. Владивосток : Дальневост. гос. ун-т, 1970. 132 с.
44. Данкович Н. О. Відповідальність юридичних осіб в Україні: кримінально-правовий аспект. *Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право)*. 2013. № 2(61). С. 135–139. URL: file:///C:/Users/Admin_NAVS/Downloads/Nvnudpsu_2013_2_21.pdf
45. Денісова О. В. Кримінально-правова характеристика катування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2014. 24 с.
46. Джу́жа О., Горлач С. Злочинець або особа, яка вчинила злочин (порівняльний аналіз). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2014. № 2. С. 15–21. URL: http://scientbul.naiau.kiev.ua/images/vupusk-2-2014/ua/dgydga_gorlach_ua.pdf
47. Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть : монография / под общ. и науч. ред. С. П. Щербы. М. : Юрлитинформ, 2010. 544 с.
48. Дорохіна Ю. А. Суб'єкт злочину проти власності. *Вісник Запорізького національного університету*. Серія : Юридичні науки. 2013. № 4. С. 149–155.
49. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. 944 с. URL: <https://www.osce.org/uk/project-coordinator-in-ukraine/358166?download=true>
50. Дудоров О. Проблеми юридичної особи як суб'єкта злочину та її вирішення у проектах КК України. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. Вип. 2 (17). С. 140–145.

51. Журавльов В. О. Кримінальна відповідальність юридичних осіб як засіб протидії організованим злочинності. *Теоретико-прикладні проблеми протидії організованим злочинності та злочинам терористичної спрямованості* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (8–9 квіт. 2005 р.). Львів, 2005. Ч. 1. С. 255–260.
52. Заєць Я. Б. До проблеми встановлення кримінальної відповідальності за злочини, скоєні неповнолітніми особами. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 5. С. 92–97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2014_5_21
53. Зайцев О. В. Обмежена осудність у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2006. 20 с. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/15075>
54. Зелинский А. Ф. Криминология : курс лекций. Харків : Прапор, 1996. 260 с.
55. Иванов И. Социальное и биологическое в преступном поведении. *Сов. юстиция*. 1993. № 9. С. 25–26.
56. Имамов Э. З. Уголовное право Китайской Народной Республики. Теоретические вопросы : общая часть / отв. ред. Л. М. Гудошников. М. : Наука, 1990. 235 с.
57. Кант И. Сочинения : в 6 т. / под общ. ред. В. Ф. Асмуса. А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. М. : Мысль, 1965. Т. 4, ч. 2. 478 с. (Философское наследие).
58. Катеринчук К. В. Теоретичні проблеми суб'єктів злочинів проти здоров'я особи. *Судова апеляція*. 2015. № 1. С. 36–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Suap_2015_1_7
59. Квак В. В. Поняття віку особи в кримінальному праві. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2011. Вип. 6. С. 143–145. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzlubp_2011_6_33.

60. Кваша О. О. Поняття колективного злочину, колективної злочинної діяльності, колективного суб'єкта в юридичній науці. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 1. С. 270–274.
61. Кириш Б. О. Конфіскація майна: аргументи за збереження і за скасування цього виду покарання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія : Юридична. 2006. Вип. 1. С. 236–240.
62. Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917 – 1921 рр.) : монографія. Київ : Європ. ун-т, 2011. 231 с.
63. Кісілюк Е. М. Спірні питання щодо встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб. *Адвокат*. 2008. № 6 (93). С. 22–27.
64. Козлов А. П. Понятие преступления. СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. 819 с.
65. Козлов А. П. Соучастие: традиции и реальность. СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. 362 с.
66. Конвенція ООН проти корупції : підпис. 31 жовт. 2003 р. ; ратифікована Законом України від 18 жовт. 2006 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16
67. Коржанський М. Й. Кримінальне право України. Частина загальна : курс лекцій. Київ : Наукова думка та Українська видавнича група, 1996. 336 с.
68. Корнієнко Є. В. Кримінально – правова характеристика зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2013. 17 с.
69. Коченов М. М. Теоретические основы судебно-психологической экспертизы : дисс. ... д-ра психол. наук в форме науч. докл., выполняющего также функции автореферата : 19.00.06. М., 1991. 46 с.
70. Красиков Ю. А. Доктрина русского уголовного права: истоки и тенденции развития. *Современные тенденции развития уголовной политики*

и уголовного законодательства. М., 1994. С. 34–36.

71. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) : підпис. 27 січ. 1999 р. ; ратифікована Україною 18 жовт. 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101

72. Кримінальне право і законодавство України. Частина Загальна : курс лекцій / за ред. М. Й. Коржанського. Київ : Атіка, 2001. 432 с.

73. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за заг. ред. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ – Харків : Юрінком Інтер – Право, 2001. 480 с.

74. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. Київ : Істина, 2011. 1112 с.

75. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Харків : Право, 2010. 456 с.

76. Кримінальне право України. Загальна частина : посібник / [авт.-упоряд. П. В. Хряпінський]. Київ : Університетська книга, 2009. 987 с.

77. Кримінальний кодекс Республіки Польща / під ред. В. Л. Менчинського ; [перекл. з польск. В. С. Станіч]. Київ : ОВК, 2016. 138 с.

78. Кримінальний кодекс України : наук.-практ. коментар / відп. ред. Є. Л. Стрельцов. [5-те вид., допов. і переробл.]. Харків : Одиссей, 2008. 800 с.

79. Кримінальний кодекс України : прийнятий 5 квіт. 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2341-14>

80. Кримінальний кодекс України. Загальна частина : наук.-практ. коментар / за заг ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. [5-те вид., допов.]. Харків : Право, 2013. 374 с.

81. Кримінальний кодекс Фінляндії. URL: <http://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1889/en18890039.pdf>

82. Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві : монографія / [В. О. Туляков, Г. П. Пімонов, Н. І. Мітріцян та ін.] ; за заг. ред. В. О. Тулякова. Одеса : Юрид. літ., 2012. 424 с.
83. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
84. Кузьмін Р. Кримінальна відповідальність юридичних осіб (корпорацій) за господарські злочини. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 4. С. 8–15.
85. Кураш Я. М. Окремі питання обґрунтування кримінально-правової відповідальності у світлі реформування кримінальної юстиції в Україні. *Проблеми законності : зб. наук. пр.* 2009. № 101. С. 160–165.
86. Куринов Б. А. Научные основы квалификации преступлений : учеб. пособ. М. : Моск. ун-та, 1984. 181 с.
87. Курс советского уголовного права. Часть общая. Т. 1 / отв. ред. : Н. А. Беляев, М. Д. Шаргородский. Ленинград : Ленингр. ун-т, 1968. Т. 1. 648 с.
88. Кухарук Ю., Вашечкіна А. Зниження віку, з якого може настати кримінальна відповідальність. *Юридична наука : наук. юрид. журн.* 2012. № 5. С. 127–132.
89. Куц В. М. Проблеми кримінальної відповідальності : навч. посіб. Київ : Нац. акад. прокуратури України, 2013. 322 с.
90. Куц В. М. Теоретико-прикладні аспекти проблеми суб'єкта злочину. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1996. Вип. 1. С. 17–23.
91. Ландіна А. В. Спеціальний суб'єкт злочину: порівняльно-правовий аспект. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2018. № 1 (10). С. 54–63. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/07/05_Landina.pdf
92. Левицька Л. В. Теоретичні аспекти запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб. *Наше право*. 2008. № 4. С. 77–80.
93. Лейкина П. С. Личность преступника и уголовная ответственность. Ленинград : Ленингр. ун-т, 1968. 130 с.

94. Лейкина Н. С., Грабовская Н. П. Субъект преступления. *Курс советского уголовного права. Общая часть*. Ленинград, 1968. Т. 1. С. 355–390.
95. Лень В. В. Кримінально-правові проблеми визначення осудності злочинця : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків. 2003. 21 с.
96. Лихова С. Я. Юридичні особи як суб'єкти кримінальної відповідальності за КК України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2014. № 4. С. 128–132.
97. Ломброзо Ч. Преступный человек. спб.: Мидгард, 2005. 877 с.
98. Максимович Р. Л. Поняття службової особи у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів. 2007. 18 с.
99. Марчак В. Я. Юридико-психологічний зміст обмеженої осудності : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 19.00.06. Київ. 2011. 36 с.
100. Матвейчук В. К. Уточнение понятия субъекта экологических преступлений на современном этапе развития общества и государства. *Проблеми боротьби зі злочинністю в Україні* : тези доп. і повідомл. респ. наук. конф. Київ, 1992. С. 62–63.
101. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів і ф-тів. Київ : А.С.К., 2001. 347 с. (Серія "Економіка. Фінанси. Право").
102. Матковський О., Смітєнко В. Реформа цивільного законодавства в світлі проблем кримінального права. *Право України*. 1998. № 4. С. 40–49.
103. Меркулова В. О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2003. 33 с.
104. Меркулова В. О. Зміст та функціональне значення поняття суб'єкта кримінальної відповідальності. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 2004. № 4. С. 111–115.
105. Мирошніченко Н. М. Вікова осудність у кримінально-правовій доктрині України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2013. 20 с.

106. Мирошніченко Н. М. Проблемні питання віку кримінальної відповідальності. *Актуальні проблеми держави і права* 2007. Вип. 32. С. 167–169. URL: <http://www.apdp.in.ua/v32/35.pdf>
107. Митрофанов І. І. Проблеми визнання юридичної особи суб'єктом кримінальної відповідальності. *Право і суспільство*. 2010. № 1. С. 90–96.
108. Михайленко П. П. Уголовное законодательство Советской Украины в первой главной фазе развития социалистического государства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1953. 28 с.
109. Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2008. 16 с.
110. Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ. 2008. 190 с.
111. Михеев Р. И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве. Владивосток : Дальневост. ун-т, 1983. 300 с.
112. Михеев Р. И. Проблемы вменяемости, вины и уголовной ответственности : (теория и практика) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. М., 1993. 36 с.
113. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями : в ред. від 30 серп. 1955 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212
114. Мірошніченко Н. М. Щодо визначення поняття «кримінальне правопорушення». *Питання кримінального права, кримінології та кримінально-виконавчого права*. 2015. № 6, ч. 2. С. 153–157.
115. Молдабаев С. С. Субъект преступления по уголовному праву Республики Казахстан. Алматы : Жеты жаргы, 2001. 231 с.
116. Мороз А. О. Суб'єкт злочину втручання в діяльність захисника чи представника особи. *Юридична наука*. 2014. № 7. С. 52–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2014_7_7.

117. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 704 с.
118. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельник, М. І. Хавронюк. Київ : Дакор, 2019. 1387 с.
119. Никифоров Б. С. Освобождение от уголовной ответственности и наказания. *Социалистическая законность*. 1960. № 1. С. 12.
120. Огурцов С. О. Последствия деяний несовершеннолетних с нарушениями интеллектуально-волевой сферы : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. М., 2009. 216 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/posledstviya-deyaniy-nesovershennoletnikh-s-narusheniyami-intellektualno-volevoi-sfery#ixzz5fJNNeFpo>
121. Орловська Н. А. Актуальні проблеми кримінально-правової диференціації віку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Юриспруденція. 2014. № 9–1. С. 181–184. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc9/54.pdf>
122. Орловська Н.А. Осудність та її види : порівняльний аналіз законодавства України та інших держав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса. 2001. 20 с.
123. Орымбаев Р. Специальный субъект преступления. Алма-Ата : Наука КазССР, 1977. 155 с.
124. Осадча А. С. Спеціальний суб'єкт злочину: генезис, функції, проблеми кваліфікації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2015. 20 с. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/8104/1/Osadcha_A_S_2015.pdf
125. Осадчий В. І., Кісілюк Е. М. Проблеми встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб. *Теоретико-прикладні проблеми протидії організованій злочинності та злочинам терористичної спрямованості* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (8–9 квіт. 2005 р.). Львів, 2005. Ч. 1. С. 70–77.

126. Остапенко Т. О. «Права за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. – важливий етап систематизації права України-Гетьманщини XVIII ст. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51. С. 440–446. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2014_51_55.

127. Охман О. В. Характеристика суб'єкта злочину за кримінальним законодавством України. *Університетські наукові записки* : часопис Хмельницького університету управління та права. 2006. № 2 (18). С. 247–253.

128. Павлов В. Г. Субъект преступления и уголовная ответственность. Санкт-Петербург : Лань, 2000. 191 с.

129. Павлов В. Г. Субъект преступления. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2001. 318 с.

130. Павлов В. Г. Субъект преступления в уголовном праве. Санкт-Петербург: Санкт- Петерб. юридическая академия ; Герда, 1999. 118 с.

131. Павлова Т. О. Адміністративна та кримінальна відповідальність юридичних осіб в Україні : історичний аспект. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова*. Серія : Правознавство. 2015. Т. 20. Вип. 2 (27). С. 7–13. URL: <http://heraldlaw.onu.edu.ua/article/viewFile/73594/68982>

132. Пакутин В. Ответственность за незаконную порубку леса. *Социалистическая законность*. 1978. № 11. С. 40–42.

133. Пасєка О. Ф. До питання кримінальної відповідальності юридичних осіб. *Актуальні проблеми юридичної науки* : зб. тез міжнар. наук. конф. [«Восьмі осінні юридичні читання»] (м. Хмельницький, 13–14 лист. 2009 р.) : у 4 ч. Хмельницький, 2009. Ч. 4. Кримінальне право. Кримінологія. Кримінально-виконавче право. Кримінальний процес. Криміналістика. Судова експертиза. С. 72–77.

134. Пасєка О. Ф. Кримінальна відповідальність юридичних осіб у законодавствах країн ЄС. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 43. С. 43–53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2008_43_9.

135. Пионтковский А. А. Уголовное право РСФСР : Общая часть. М. : Госиздат, 1925. 470 с.
136. Пионтковский А. А. Уголовно-правовые воззрения Канта, А. Фейербаха и И. Фихте. М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. 191 с.
137. Пионтковский А. А. Учение Гегеля о праве и государстве и его уголовно-правовая теория. М. : Госюриздат, 1963. 468 с.
138. Писарев А. Правовая охрана и защита лесов. *Советская юстиция*. 1982. № 7. С. 7–10.
139. Плашовецький О. А. Кримінально-правова диференціація віку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2017. 200 с. URL: http://www.lp.edu.ua/sites/default/files/dissertation/2017/4701/plashoveckyy_dysertacjiya.pdf
140. Плашовецький О. Поняття віку особи та його диференціація в кримінальному праві. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Львів, 2013. Вип. 10. С. 389–392. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nzlubp_2013_10_96.pdf
141. Познышев В. С. Предисловие. Э. Ферри. *Уголовная социология* / [пер., под ред. С. В. Познышева]. М. : Изд. В. М. Саблина, 1908. С. XII.
142. Познышев С. В. Криминальная психология. Преступные типы. Ленинград : Государственное изд-во, 1926. 256 с.
143. Познышев С. В. Основные начала науки уголовного права. Общая часть. [2-е изд., испр. и доп.]. М. : Изд. А. А. Карцева, 1912. 654 с.
144. Приходько Т. М. Поняття та класифікація віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. *Science Review*. 2018. № 3 (10). С. 51–56. URL: <http://archive.ws-conference.com/wp-content/uploads/pw0874.pdf>
145. Приходько Т. М. Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ. 2001. 20 с.
146. Приходько Т. М. Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2001. 216 с.

147. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : проект Закону України зареєстр. за № 7279-д від 20 квіт. 2018 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63928

148. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність : постан. Пленуму Верховного Суду України № 2 від 27 лют. 2004 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-04>

149. Про практику застосування судами законодавства про кримінальну відповідальність за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом : постан. Пленуму Верховного Суду України № 5 від 15 квіт. 2005 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-05>

150. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх : постан. Пленуму Верховного Суду України № 5 від 16 квіт. 2004 р. *Юридичний вісник України*. 2004. № 27 (3–9 липня).

151. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи : постан. Пленуму Верховного Суду України № 5 від 30 трав. 2008 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08>

152. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довілля : постан. Пленуму Верховного Суду України № 17 від 10 груд. 2004 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04>

153. Рагулина А. В., Спасенников Б. А. Человек (физическое лицо) как субъект преступления. *Черные дыры в Российском Законодательстве*. 2003. № 2. URL: <http://www.kpress.ru/bh/2003/2/RagulinaSpasennikov/RagulinaSpasennikov.asp>

154. Рашковская Ш. С. Советское уголовное право. Часть Общая. М. : Юрид. лит., 1972. 584 с.
155. Розенко В. І., Матвійчук В. К. Суб'єкт злочину : лекція / МВС України ; УАВС. Київ, 1994. 35 с.
156. Романова Е. В. Специальный субъект преступления в уголовных кодексах Украины. *Правова держава*. 2007. № 9. С. 133–138.
157. Романюк О. Інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб. Міф чи реальність? *Вісник прокуратури*. 2003. № 12 (30). С. 45–49.
158. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общ. Ред. О. И. Чистякова. М. : Юрид. лит., 1985. Т. 2. Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. 543 с.
159. Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження : монографія / Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ : КНТ, 2007. 596 с.
160. Савченко А. В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства Сполучених Штатів Америка : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. 39 с.
161. Савченко А. В. Юридична особа як суб'єкт злочину: питання реформування кримінального законодавства. *Реформування правової системи України: проблеми і перспективи розвитку в контексті європейських інтеграційних процесів* : Міжнар. наук.-практ. конф. : зб. наук. пр. : у 2 ч. Київ, 2004. Ч. 2. С. 464–469.
162. Сапожнікова О. Є. Проблемні питання, що пов'язані із встановленням віку, з якого може аставати кримінальна відповідальність. *Вісник Львівського університету*. Серія : Юридична. 2007. Вип. 45. С. 170–175.
163. Севрюков В. В., Полегенька О. Р. Наукові та практичні погляди щодо визначення суб'єкта злочину у кримінальному праві України.

Порівняльно-аналітичне право. 2016. № 1. С. 289–293. URL: http://pap.in.ua/1_2016/87.pdf

164. Ситковская О. Д. Психология уголовной ответственности. М. : НОРМА, 1998. 285 с.

165. Скоткіна В. П. Вік людини. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.]. Київ, 1998. Т. 1. А–Г. С. 471.

166. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Психология человека : учеб. пособ. для вузов. М. : Школа-Пресс, 1995. 384 с.

167. Смаглюк О. В., Павловська А. А. Досягнення віку кримінальної відповідальності як ознака неповнолітнього суб'єкта злочину. *Вісник кримінального судочинства.* 2015. № 2. С. 181–186. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2015_Smagluk_Pavlovska.pdf

168. Смітєнко В. М., Агафонов Г. І. Кримінальна відповідальність юридичних осіб в реформованому законодавстві України. *Економіка. Фінанси. Право.* 1996. № 1. С. 49–50.

169. Смітєнко В., Агафонов Г. Відповідальність юридичних осіб – нагальна потреба кримінально-правового регулювання. *Голос України.* 1996. № 43 (5 березня).

170. Советское уголовное право : Общая часть / под ред. М. А. Гельфера, П. И. Гришаева, Б. В. Здравомыслова. М. : Юрид. лит., 1972. 436 с.

171. Сороченко А. Кримінальна відповідальність юридичних осіб в Україні: проблеми запровадження, пропозиції щодо змін і доповнень до законодавства. *Підприємництво, господарство і право.* 2009. № 6. С. 151–156.

172. Сосніна О. В. Питання відповідальності юридичних осіб за порушення недоторканості приватного життя. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки.* 2016. № 837. С. 505–510. URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/33021/1/82-505-510.pdf>

173. Статистичні дані Генеральної прокуратури України. *Генеральна прокуратура України* : [сайт]. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113283&libid=100820#

174. Судебная психиатрия : учебник / В. В. Горинов, Т. Б. Дмитриева, Т. П. Печерникова, Б. В. Шостакович ; под ред. Б. В. Шостакович. М. : Зерцало, 1997. 385 с.

175. Сухоребрий І. І. Проблемні питання притягнення до кримінальної відповідальності юридичної особи за вчинення корупційних злочинів. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1 (14). С. 90–95.

176. Таганцев Н. С. Исследования об ответственности малолетних преступников по русскому праву. Санкт-Петербург : Тип. А. М. Котомина, 1871. 151 с.

177. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции : Часть общая : в 2 т. / [сост. и отв. ред. Н. И. Загородников. М. : Наука, 1994. Т. 1. 381 с.

178. Тарарухин С. А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике. Киев : Юринком, 1995. 208 с.

179. Таран Н. Г. Таран Н. Г. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: огляд зарубіжного законодавства. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 6-2. Т. 4. С. 137–141. (Серія «Юридичні науки»).

180. Таран Н. Г. Стан дослідження віку суб'єкта злочину в Україні. *Актуальні питання правової теорії та юридичної практики: тези Міжнародної науково-практичної конференції* (Одеса, 12–13 серп. 2016 р.). Одеса, 2016. С. 105–107.

181. Таран Н. Г. До питання про вік кримінальної відповідальності. *Розвиток сучасного права в умовах глобальної нестабільності: тези Міжнародної науково-практичної конференції* (Одеса, 09–10 верес. 2016 р.). Одеса, 2016. С. 103–105.

182. Таран Н. Г. Історичні аспекти розвитку поняття суб'єкта злочину. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод*

людини і громадянина: тези Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 23–24 черв. 2017 р.). Запоріжжя, 2017. С. 90–92.

183. Таран Н. Г. Суб'єкт злочину за кримінальним законодавством США. *Державне регулювання суспільних відносин: розвиток законодавства та проблеми правозастосування: тези Міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 14–15 лип. 2017 р.). Київ, 2017. С. 81–83.

184. Таран Н. Г. Про стани неосудності та обмеженої осудності за законодавством України та держав романо-германської правової сім'ї. *Законодавство України у світлі сучасних активних реформаційних процесів: тези Міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 12–13 жовт. 2018 р.). Київ, 2018. С. 95–97.

185. Терентьев В. И. Ответственность специального субъекта преступления по уголовному праву Украины : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одесса, 2003. 195 с.

186. Терентьев В. И. Специальный субъект как элемент состава преступления в системе признаков состава преступления. *Актуальні проблеми держави і права*. 2002. Вип. 14. С. 140–147.

187. Терентьев В. И. Уголовная ответственность специального субъекта преступления по уголовному праву Украины : монография. Николаев, 2004. 189 с.

188. Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права України : навч. посіб. Львів : Ліга-Прес, 2007. 92 с.

189. Титова Т. Ю. Уголовное правонарушение. URL: <http://www.lawcabinet.ru/5277.html>

190. Ткаченко В. В., Ткаченко С. В. Уголовная ответственность за убийство : монография. М. : Инфра-М, 2018. 144 с.

191. Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления. М. : Госюриздат, 1957. 191 с.

192. Уголовное право России. Общая часть : учеб. пособ. / [Р. М. Валеев, Б. С. Волков, М. Д. Лысов, В. П. Малков и др.] ; под ред. В. П. Малкова, Ф. Р. Сундурова. Казань : Казан. ун-т, 1994. 468 с.

193. Уголовное право. Общая часть : учебник / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Ю. м. Ткачевского,. М. : МГУ имени М. В. Ломоносова, 1993. 368 с.

194. Уголовный закон: опыт теоретического моделирования / отв. ред.: В. Н. Кудрявцев, С. Г. Келина. М. : Наука, 1987. 278 с.

195. Уголовный кодекс Венгерской Народной Республики / [пер. с венг. д-р Тибор Реваи]. Будапешт : Корвина, 1963. 152 с.

196. Уголовный кодекс Дании / [пер. с дат. и англ. С. С. Беляева, А. Н. Рычевой] ; под науч. ред. С. С. Беляева. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2001. 230 с.

197. Уголовный кодекс Италии : утв. Королевским указом № 1398 от 19.10.1930 г. с поправками, внесенными Законодательным декретом № 63 от 11 мая 2018 г. URL: <https://wipolex.wipo.int/ru/legislation/details/18132>

198. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики : принят на 5-й сессии Всекитайского собрания народных представителей шестого созыва 14 марта 1997 г. СПб Издательство «Юридический центр Пресс», 2001 — 303с

199. Уголовный кодекс Латвийской Республики : Закон, принятый Сеймом 17 июня 1998 г. и обнародованный Президентом государства 8 июля 1998 г. *Законы Латвии по-русски* : [сайт]. URL: http://www.pravo.lv/likumi/07_uz.html

200. Уголовный кодекс Пенсильвании. *Российский правовой портал. Библиотека Паикова* : [сайт]. URL: <https://constitutions.ru/?p=7757>

201. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии. СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. 524 с.

202. Уголовный кодекс Франции. СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. 648 с.

203. Уголовный кодекс Швейцарии. СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. 350 с
204. Уголовный кодекс Швеции : принят в 1962 г. URL: http://www.sweden4rus.nu/rus/info/juridisk/ugolovnyj_kodeks_shvecii
205. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 712 с.
206. Устименко В. В. Специальный субъект преступления. Харьков : Выща шк., Изд-во при ХГУ, 1989. 104 с.
207. Утевский Б. С. Некоторые вопросы дальнейшего развития теории уголовного права. *Советское государство и право*. 1963. № 6. С. 42–47.
208. Ухвала апеляційного суду Львівської області від 27 жовт. 2015 р. Справа № 463/827/14-к. *PravoSud - пошук та аналіз судової практики* : [сайт]. URL: <https://app.pravosud.com.ua/search/#!>
209. Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 21.03.2017 р. Справа №127/5687/17. *PravoSud - пошук та аналіз судової практики* : [сайт]. URL: <https://app.pravosud.com.ua/search/#!>
210. Фрейеров О. Возрастной критерий уголовной ответственности. *Социалистическая законность*. 1968. № 12. С. 38–40.
211. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів вищ. навч. закл. Київ : Атіка, 2004. 488 с. URL: <https://www.vuzlib.su/beta3/html/1/19908/>
212. Фріс П. І знову про відповідальність за організовану злочинну діяльність. *Право України*. 1995. № 1. С. 40–45.
213. Харитонов С. А. Военнослужащий как субъект воинских преступлений. *Сучасні проблеми юридичної науки: стан і перспективи розвитку* : тези доп. та наук. повідомл. учасників наук. конф. молодих учених та здобувачів. Харків, 2005. С. 146–152.
214. Харь І. Необхідна сучасна концепція суб'єкта злочину за кримінальним законодавством України. *Юридична наука*. 2014. № 3. С. 100–106. URL: <http://legal.nam.edu.ua/journal/3-2014.pdf>

215. Харь І. О. Теоретичні та прикладні проблеми суб'єкта злочинів проти здоров'я особи за КК України. *Юридична наука*. 2012. № 2. С. 128–136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2012_2_19.

216. Хуторянський О. В. Історичний розвиток законодавства УРСР про відповідальність за ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2013. Вип. 21., т. 1, ч. 2. С. 112–114. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/850>

217. Шаблистий В. В., Галемін О. А. Кримінальна відповідальність за хуліганство, пов'язане з опором особами, наділеними владними повноваженнями під час виконання службових обов'язків, чи іншими громадянами, що припиняли хуліганські дії : монографія / за заг ред. В. В. Шаблистого. Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. 164 с.

218. Шаблистий В. В. Зниження віку кримінальної відповідальності як засіб запобігання погрозам вбивства. *Вісник Львівського університету*. Серія : Юридична. 2010. Вип. 50. С. 312–317.

219. Шарапов Р. Д. Физическое насилие в уголовном праве. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2001. 298 с.

220. Шариков А. С. О двух концепциях правонарушения. *Вестник Волгоградского государственного университета*. Серия 5. Юриспруденция. 2003. № 6. С. 63–68.

221. Шармар О. М. Актуальні питання кримінальної відповідальності суб'єкта злочину за кримінальним правом України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 1. С. 188–194.

222. Шемякін О. Відповідальність юридичних осіб як проблема науки кримінального права. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2011. № 1. С. 110–119.

223. Шеслер А. В. Квалификация действий соучастников. *Актуальные проблемы борьбы с преступностью в Сибирском регионе*. Красноярск, 2000. Ч. 1. С. 41–47.

224. Широков В. А. Преступления в области охраны окружающей среды : учеб. пособ. Хабаровск : Хабар. высшая школа МВД СССР, 1985. 64 с.

225. Шувальська Л. Р. Встановлення судом особливостей суб'єкта насильницького злочину проти життя та здоров'я: психолого-правові засади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2013. 19 с.

226. Щепельков В. Ф. Субъект преступления: преодоление пробелов уголовного закона. *Журнал российского права*. 2002. № 2. С. 60–65.

227. Щукина Г. І. Вікові особливості школяра. Львів, 1995. С. 3.

228. Criminal Code of the Netherlands: Netherlands, March 3, 1881, according to the October 10, 2012 addition. URL: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes>

229. Turkish Criminal Code: Turkey, Law No. 5237 of September 26, 2004, according to February 15, 2016 addition. URL: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes>.

230. Gwladys Gilliéron & Martin Killias. The Prosecution Service Function within the Swiss Criminal Justice System. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/159154497.pdf>

231. Penal Code. Official Publication of the Government of the Republic of Afghanistan. Issue N 13. Serial N 347. Date 15 Mizan 1355 (7 October 1976). Decree N 910 dated 31 Sunbula 1355 (21 September 1976) of the Prime Ministry. P. 1. URL: http://www.geneva_academy.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Таран Н.Г. Зниження віку кримінальної відповідальності: «За» та «Проти». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Випуск 33. Ч. 2. Т. 2. С. 84–89.
2. Таран Н.Г. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: огляд зарубіжного законодавства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Випуск 6-2. Том 4. С. 137–141.
3. Таран Н.Г. Історія розвитку українського законодавства про суб'єкт злочину. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Випуск 6. Том 4. С. 11–16.
4. Таран Н.Г. Традиції української кримінально-правової теорії щодо визначення віку кримінальної відповідальності. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2018. Випуск 2. Том 3. С. 113–116.
5. Таран Н.Г. Теоретические предпосылки осуществления исследования субъекта преступления. *Право и закон*. 2018. № 3. С. 388–393. (Кыргызская Республика)
6. Таран Н.Г. Міжнародний досвід регулювання положень про суб'єкт злочину. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 1 (Volume 2). Р. 127–132. (Словацька Республіка)
7. Таран Н.Г. До поняття спеціального суб'єкту злочину та його основних ознак. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Випуск 3. С. 145–149.
8. Таран Н.Г. Концептуальні засади розуміння суб'єкта злочину у порівняльно-правовому аспекті. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики: тези Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 11–12 грудня 2015 р.)*. Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2015. С. 126–128.

9. Таран Н.Г. Стан дослідження віку суб'єкта злочину в Україні. *Актуальні питання правової теорії та юридичної практики: тези Міжнародної науково-практичної конференції* (Одеса, 12–13 серпня 2016 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2016. С. 105–107.

10. Таран Н.Г. До питання про вік кримінальної відповідальності. *Розвиток сучасного права в умовах глобальної нестабільності: тези Міжнародної науково-практичної конференції* (Одеса, 09-10 вересня 2016 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2016. С. 103–105.

11. Таран Н.Г. Історичні аспекти розвитку поняття суб'єкта злочину. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина: тези Міжнародної науково-практичної конференції* (Запоріжжя, 23-24 червня 2017 р.). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2017. С. 90–92.

12. Таран Н.Г. Суб'єкт злочину за кримінальним законодавством США. *Державне регулювання суспільних відносин: розвиток законодавства та проблеми правозастосування: тези Міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 14–15 липня 2017 р.). Київ: Центр правових наукових досліджень, 2017. С. 81–83.

13. Таран Н.Г. Про стани неосудності та обмеженої осудності за законодавством України та держав романо-германської правової сім'ї. *Законодавство України у світлі сучасних активних реформаційних процесів: тези Міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 12–13 жовтня 2018 р.). Київ : Центр правових наукових досліджень, 2018. С. 95–97.

Додаток Б

А Н К Е Т А

**для працівників Національної поліції України
з метою з'ясування їх думки щодо особливостей
суб'єкта злочину в Україні та деяких іноземних державах**

Шановні працівники Національної поліції України!

Просимо Вас взяти участь у проведенні анкетування в якості респондентів. Заповнені Вами анкети будуть проаналізовані та використані в якості емпіричної бази у дисертації на тему «Суб'єкт злочину у кримінальному праві України: теоретичні та прикладні аспекти».

Будь ласка, уважно ознайомтесь із запитаннями, висвітленими в анкеті, та оберіть лише один із запропонованих варіантів відповідей, який найбільш точно виражає Вашу точку зору або співпадає з Вашою позицією, якщо інше не передбачене у тексті запитання. Правильний, на Вашу думку, варіант підкресліть або обведіть у коло.

Будь ласка, не залишайте жодного запитання без відповіді!

Вдячні Вам за участь в анкетуванні!

1. Чи маєте Ви практичний досвід у виявленні, розкритті, розслідуванні або запобіганні злочинів?

- а) так (245 осіб, 94,2 % з усіх респондентів);
- б) ні (15 осіб, 5,8 % з усіх респондентів).

2. Як Ви оцінюєте рівень ефективності норми, передбаченої ст. 18 «Суб'єкт злочину» КК України?

- а) ефективний (40 осіб, 15,4 % з усіх респондентів);
- б) посередній (87 осіб, 33,5 % з усіх респондентів);
- в) незадовільний (133 особи, 51,1 % з усіх респондентів).

3. Чи виникали у Вас на практиці складнощі при застосуванні ст. 18 «Суб'єкт злочину» КК України?

- а) так (187 осіб, 71,9 % з усіх респондентів);
- б) ні (73 особи, 28,1 % з усіх респондентів).

4. Які фактори, на Вашу думку, знижують рівень ефективності застосування ст. 18 «Суб'єкт злочину» КК України?

- а) недосконалість законодавчого формулювання поняття «суб'єкт злочину» (51 особа, 19,6 % з усіх респондентів);
- б) недосконала дефініція спеціального суб'єкта злочину у диспозиції ч. 2 ст. 18 КК України (43 особи, 16,5 % з усіх респондентів);
- в) відсутність чітких критеріїв розмежування загального та спеціального суб'єктів злочинів (81 особа, 31,2 % з усіх респондентів);

д) неповнота та прогалини тлумачення ознак суб'єкта злочину у відповідних постановах Пленуму Верховного Суду України (34 особи, 13,1 % з усіх респондентів);

е) усе перераховане вище (46 осіб, 17,7 % з усіх респондентів);

є) свій варіант (5 осіб, 1,9 % з усіх респондентів).

5. Чи важливо за сучасних умов розвитку науки здійснювати компаративні (порівняльно-правові) дослідження поняття суб'єкта злочину?

а) так (201 особа, 77,3 % з усіх респондентів);

б) ні (24 особи, 9,2% з усіх респондентів);

в) вони ніяк не впливають на розвиток українського кримінального права (35 осіб, 13,5 % з усіх респондентів).

6. Як Ви оцінюєте рівень своїх знань з історії розвитку поняття суб'єкта злочину?

а) високий (10 осіб, 3,8 % з усіх респондентів);

б) середній (75 осіб, 28,8 % з усіх респондентів);

в) низький (120 осіб, 46,2 % з усіх респондентів);

г) знання відсутні взагалі (55 осіб, 21,2 % з усіх респондентів).

7. На Вашу думку: чи є досконалою дефініція поняття «суб'єкт злочину», подана законодавцем у ч. 1 ст. 18 КК України?

а) так (51 особа, 19,6 % з усіх респондентів);

б) ні (159 осіб, 61,0 % з усіх респондентів);

в) важко відповісти (50 осіб, 19,4 % з усіх респондентів).

8. Ви підтримуєте точку зору, згідно з якою потрібно законодавчо закріпити три поняття: суб'єкт злочину, загальний суб'єкт та спеціальний суб'єкт?

а) так (251 особа, 96,5 % з усіх респондентів);

б) ні (9 осіб, 3,5 % з усіх респондентів);

9. На Вашу думку існує потреба в чіткій та однозначній детермінованості понятійно-категоріального апарату, що стосується понять суб'єкта злочину й особи, яка вчинила злочин?

а) так (203 особи, 78,0 % з усіх респондентів);

б) ні (57 осіб, 21,0 % з усіх респондентів).

10. Як Ви вважаєте, відповідно до КК України суб'єктом злочину є виключно фізична особа?

а) так (260 осіб, 100 % з усіх респондентів);

б) ні (0 осіб, 0 % з усіх респондентів).

11. На Вашу думку чи є обґрунтованим уточнення ч. 1 ст. 18 КК України: вважати суб'єктом злочину особу, яка вчинила злочин у стані осудності або обмеженої осудності?

а) так (238 осіб, 91,5 % з усіх респондентів);

б) ні (22 особи, 8,5 % з усіх респондентів).

12. Чи підтримуєте Ви позицію про зниження віку кримінальної відповідальності?

а) так (159 осіб, 61,2 % з усіх респондентів);

б) ні (101 особа, 38,8 з усіх респондентів).

13. Ви підтримуєте позицію українського законодавця про застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру?

а) так (178 осіб, 68,5 % з усіх респондентів);

б) ні (82 особи, 31,5% з усіх респондентів).

14. Чи виникали у Вас труднощі з визначенням суб'єкта злочину, який має ознаки спеціального, при кваліфікації суспільно-небезпечних діянь?

а) так (148 осіб, 57,0 % з усіх респондентів);

б) ні (112 осіб, 43,0 % з усіх респондентів).

15. Чи згодні Ви з такою редакцією ч.2 (3) ст. 18 КК України: «Спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна або обмежено осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, та наділена додатковими ознаками, визначеними в нормах Особливої частини КК України»?

а) так (217 осіб, 83,5 % з усіх респондентів);

б) ні (43 особи, 16,5 % з усіх респондентів).

16. На Ваш погляд, чи потрібно в майбутньому виключити частину 3 зі ст. 18 КК України?

а) так (160 осіб, 57,0 % з усіх респондентів);

б) ні (45 осіб, 16,2 % з усіх респондентів);

в) важко відповісти (75 осіб, 26,8 % з усіх респондентів)

ВІДОМОСТІ ПРО ОСОБУ, ЯКА БРАЛА УЧАСТЬ В АНКЕТУВАННІ	
1. Прізвище, ім'я, по батькові (за бажанням)	
2. Рік народження	
3. Освіта і спеціальність, коли та який навчальний заклад закінчили	
4. Стаж роботи в органах Національної поліції України	
5. Підрозділ, в якому працюєте	
6. Посада	
7. Стаж роботи на останній посаді	

АНАЛІТИЧНА ДОВІДКА

за результатами анкетування працівників Національної поліції України

Анкетування проводилося з січня 2017 по серпень 2019 рр. на базі Національної академії внутрішніх справ та ГУ НП України в м. Києві, в результаті чого в ньому взяли участь слідчі Національної поліції м. Києва, Вінницької, Житомирської, Київської, Полтавської, Рівненської, Хмельницької, Черкаської та Чернігівської областей.

Мета анкетування полягала в з'ясуванні думки респондентів щодо особливостей суб'єкта злочину та спеціального суб'єкта, що передбачало їх об'єктивні відповіді на питання анкети. В результаті чого можна було б підтвердити чи спростувати результати представленої дисертації та використати отримані дані при формулюванні теоретичних висновків і розробці пропозицій прикладного характеру.

Категорія респондентів: 260 працівників Національної поліції України, які на час анкетування: а) проходили службу у практичних підрозділах (зокрема, слідчі); б) висловили бажання щодо персональної участі в анкетуванні.

Підстави для анкетування: наявність у респондентів: а) вищої юридичної освіти; б) досвіду практичної роботи на відповідних посадах від 3 (трьох) і більше років; в) сформованої думки та власного уявлення щодо питань про особливості поняття суб'єкта злочину.

Форма анкетування: письмова, шляхом заповнення аркушів відповідей респондентами.

Час для відповіді на одну анкету респондентом: необмежений.

Структура анкети: 1) вступна частина – містить положення про мету та правила заповнення анкети; 2) основна частина – містить 16 (шістнадцять) запитань з пропонованими варіантами відповідей, котрі різняться за характером та сутністю; 3) заключна частина – містить таблицю з персональними даними для заповнення.

Зміст пропонованих питань: базується на отриманих у дисертаційному дослідженні персональних результатах і науково обґрунтованих даних, що мають бути спростовані чи підтверджені респондентами, а також позиціях, які мають бути визначені чи уточнені.

Особливості пропонованих варіантів відповідей: 1) застосовувався спрощений підхід, який полягав у тому, що респондент обирав тільки одну з двох ("так" або "ні") чи трьох ("так", "ні" або "важко відповісти") вже сформульованих відповідей; 2) застосовувався ускладнений підхід, який полягав у тому, що респондент обирав відповіді різноманітного змісту.

Аналіз відповідей респондентів:

У запропонованій письмовій анкеті питання були сформульовані так, щоб отримати максимально точні, обґрунтовані та логічні відповіді респондентів,

при цьому основна ідея анкетування полягала в об'єктивному з'ясуванні позиції працівників поліції як досвідчених фахівців у сфері правоохоронної діяльності та застосування кримінального законодавства щодо притягнення осіб до кримінальної відповідальності в Україні.

Відповіді на питання № 1 продемонстрували, що 94,2 % з них мають практичний досвід щодо притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за різні злочини, що свідчить про репрезентативність анкетування загалом. При відповіді на питання № 2, респонденти досить критично оцінили дієвість норми КК України, яка визначає поняття суб'єкта злочину, оскільки тільки 15,4 % з них визнали дану норму ефективною (в інших випадках респонденти оцінили рівень ефективності як посередній чи незадовільний). Зважаючи на доволі низький рівень ефективності ст. 18 КК України, респонденти обрали низку факторів, які заважають (можуть заважати) дієвому застосуванню норми про суб'єкт злочину (при відповіді на запитання № 4 респонденти звернули увагу на найбільш поширені з них: недосконала дефініція спеціального суб'єкта злочину у диспозиції ч. 2 ст. 18 КК України (16,5 %), недосконалість законодавчого формулювання поняття «суб'єкт злочину» (19,6 %), відсутність чітких критеріїв розмежування загального та спеціального суб'єктів злочинів (31,2 %) тощо.

При відповіді на питання № 5, 77,3 % з усіх респондентів зазначили, що в умовах сучасної світової інтеграції важливим є звернення до позитивного іноземного досвіду щодо законодавчого регулювання положень про суб'єкт злочину. Поряд з цим лише 3,8 % з усіх з усіх респондентів, при відповіді на питання № 6, зазначили, що мають загальні теоретичні знання про розвиток поняття суб'єкт злочину.

Питання з №7 по № 16 стосувалися визначення позиції респондентів щодо особливостей дефініції суб'єкта злочину, його ознак та різновидів. При цьому на розсуд респондентів переважно виносилися ті позиції, до яких ми прийшли у процесі написання дисертації та формування загальних висновків. Так, відповідаючи на питання № 7, 61,0 % респондентів визнали, що дефініція суб'єкта злочину, яка подана законодавцем у ч. 1 ст. 18 КК України не чітка та потребує подальшого удосконалення. Послідовно, що при відповіді на питання № 8, 96,5 % респондентів погодились, що в майбутньому необхідно її вдосконалити, та уточнити поняття загального суб'єкта злочину, суб'єкта злочину та спеціального суб'єкта. Поряд з цим, при відповіді на питання № 9, 78,0 % респондентів підтримали нашу позицію щодо чіткої та однозначної детермінованості понятійно-категоріального апарату, що стосується понять суб'єкта злочину й особи, яка вчинила злочин.

Також при відповіді на запитання № 11 та № 12 респонденти підтримали необхідність внесення змін в чинне законодавство. Зокрема, щодо уточнення такої ознаки суб'єкта злочину як обмежена осудність у тексті ст. 18 КК України (91,5 %), а також щодо зниження віку кримінальної відповідальності (61,2 %).

Цікавим також є той факт, що переважна більшість респондентів підтримує українського законодавця у питаннях кримінальної

відповідальності фізичних осіб (100 %, при відповіді на питання № 10), та застосуванні до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру (68,5 %, при відповіді на питання № 13).

Низка питань у складеній нами анкеті стосувалась специфіки спеціального суб'єкта злочину. Так, у 57,0 % респондентів при кваліфікації злочинів виникали труднощі з виокремленням спеціального суб'єкта та його ознак. Поряд з цим пр. відповіді за запитання № 15, 83,5 % визнали, що необхідно уточнити ознаки спеціального суб'єкта злочину.

Також обґрунтованим, на погляд 57,0 % респондентів, є можливість виключення частини 3 з тексту ст. 18 КК України.

Таким чином, проведене нами анкетування підтвердило думку про відповідальне ставлення респондентів до запропонованих нами запитань, та обрання правильних, на їх думку, варіантів відповідей. Більшість позицій, які становлять елементи новизни у нашому дисертаційному дослідженні, були позитивно сприйняті та оцінені з високим рівнем вірогідності працівниками Національної поліції України, що свідчить про те, що зроблені нами теоретичні висновки та сформульовані практичні пропозиції мають цінність та є важливими у сучасній правозастосовній діяльності.

Додаток В

Аналітична довідка за результатами вибіркового вивчення 200 кримінальних проваджень, розглянутих судами різних інстанцій у період 2015–2018 рр.

При дослідженні 200 (двохсот) кримінальних проваджень, які були розслідувані органами досудового розслідування Національної поліції України та розглянуті судами різних інстанцій, порушені за різними статтями КК України, особливу увагу ми приділили провадженням, порушеним за ст. 117 «Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини» (3 провадження, 1,5 %), ст. 126¹ «Домашнє насильство» (10 проваджень, 5 %), ст. 130 «Зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби» (8 проваджень, 4 %), ст. 139 «Ненадання допомоги хворому медичним працівником» (4 провадження, 2 %), ст. 164 «Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей» (21 провадження, 10,5 %), ст. 185 «Крадіжка» (44 провадження, 22 %), ст. 187 «Розбій» (31 провадження, 15,5 %), ст. 189 «Вимагання» (40 проваджень, 20 %), ст. 263 «Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами» (23 провадження, 11,5 %), ст. 286 «Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами» (16 проваджень, 8 %).

На нашу думку, суб'єкти злочинів при вказаних нормах закону різні, мають обов'язкові та факультативні ознаки. У проаналізованих нами кримінальних провадженнях до кримінальної відповідальності та покарання було притягнуто 320 винних осіб. У 38,5 % випадків суди (судді) не зовсім вірно розтлумачують поняття суб'єкта злочину, не враховуючи їх соціальний статус (положення у суспільстві, сімейні зобов'язання тощо). Встановити конкретний вік, стать, рід занять та інші особисті дані суб'єктів в повному та вичерпному об'ємі не представилось можливим через відсутність інформації у матеріалах кримінальних проваджень/справ (або її недостатність).

В цілому встановлено, що жінки були суб'єктами злочинів у 49,0 % (98 кримінальних проваджень), неповнолітні – у 35 провадженнях (17,5 % усіх вивчених проваджень), з них: 8 осіб – у провадженнях, порушених за ст. 189 КК України, 7 осіб – у провадженнях, порушених за ст. 187 КК України, 19 осіб – у провадженнях, порушених за ст. 185 КК України, 1 особа – у провадженні, порушеному за ст. 117 КК України.

Дуже часто винні особи (суб'єкти злочинів) перебували з потерпілими у нещодавніх дружніх стосунках та разом вживали алкогольні напої, а потім на ґрунті раптово виниклих неприязних стосунків ставали жертвами.

Додаток Г

**Акти впровадження
результатів дисертаційного дослідження
Таран Наталії Григорівни на тему
«Суб'єкт злочину у кримінальному праві України:
теоретичні та прикладні аспекти» (ксерокопії):**

- 1. У практичну діяльність Інституту законодавства Верховної Ради України (акт від 28.12.2018 р. № 22/612-1-15).**
- 2. В освітній процес Національної академії внутрішніх справ (акт НАВС від 20.06.2019 р.).**
- 3. В науково-дослідну діяльність Науково-дослідного інституту публічного права (акт Науково-дослідного інституту публічного права від 21.06.2019 р.).**

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА

04053, Київ, пров. Несторівський, 4. тел. 235 96 01, факс. 235 96 05, e-mail: zak_norm@rada.gov.ua

№ 22/612-1-15

„28” листопада 2018 р.

АКТ

**впровадження у практичну діяльність Інституту законодавства Верховної Ради України результатів дисертаційного дослідження
Таран Наталії Григорівни на тему «Суб'єкт злочину у кримінальному праві України: теоретичні та прикладні аспекти»**

Повідомляємо спеціалізованій вченій раді, що наукові положення, розроблені здобувачем кафедри кримінального права НДІ публічного права Таран Наталією Григорівною під час підготовки дисертаційного дослідження за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право, на тему «Суб'єкт злочину у кримінальному праві України: теоретичні та прикладні аспекти», які стосуються вдосконалення українського кримінального законодавства, мають необхідний теоретичний та методологічний рівень, наукову та практичну значимість та можуть бути використані Інститутом законодавства Верховної Ради України при підготовці відповідних законопроектів.

Зокрема, заслуговують на увагу розроблені Таран Н.Г. зміни та доповнення до чинного Кримінального кодексу України, які спрямовані на вдосконалення поняття суб'єкта злочину та спеціального суб'єкта злочину, а також положення щодо диференціації віку настання кримінальної відповідальності; визначення нового для Кримінального кодексу України поняття «загальний суб'єкт злочину».

Висновки та рекомендації Таран Наталії Григорівни прийняті до уваги Інститутом законодавства Верховної Ради України і будуть враховуватись при підготовці експертно-аналітичних матеріалів для відповідних Комітетів Верховної Ради України, з метою удосконалення чинного кримінального законодавства України.

Директор,
академік НАН України

О. Л. Копиленко

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Національної академії
внутрішніх справ,
доктор юридичних наук,
професор

С. Д. Гусарев

20.06.2019 р.

А К Т

**про впровадження результатів дисертації
здобувача Науково-дослідного інституту публічного права
Таран Наталії Григорівни
у освітній процес
Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: начальника відділу докторантури та ад'юнктури, доктора юридичних наук, доцента **Дрозда Олексія Юрійовича** (голова комісії); завідувача наукової лабораторії з проблем протидії злочинності ННІ №1, доктора юридичних наук, старшого наукового співробітника **Вознюка Андрія Андрійовича**; начальника відділу організації та координації освітнього процесу, кандидата юридичних наук **Дубівки Ірини Володимирівни**, склала цей акт про те що результати дисертації здобувача Науково-дослідного інституту публічного права Таран Н.Г. на тему: «Суб'єкт злочину у кримінальному праві України: теоретичні та прикладні аспекти» впроваджені у освітній процес академії, зокрема.

1. Матеріали дисертації Таран Н.Г. застосовуються у освітньому процесі при підготовці та проведенні лекцій, семінарських і практичних занять із здобувачами вищої освіти з навчальних дисциплін: «Кримінальне право. Загальна частина», «Кримінальне право. Особлива частина», «Кваліфікація окремих видів кримінальних правопорушень», «Теорія кваліфікації кримінальних правопорушень», «Актуальні проблеми кримінального права», «Сучасні аспекти кримінального права та процесу».

2. Результати дисертації Таран Н.Г. відображені у науково-практичних і навчально-методичних матеріалах для здобувачів вищої освіти, де в якості джерел при підготовці навчальних матеріалів, рекомендовані такі публікації:

Таран Н.Г. *Міжнародний досвід регулювання положень про суб'єкт злочину*. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 1 (Volume 2). P. 127–132. (Словацька Республіка)

Таран Н.Г. Теоретические предпосылки осуществления исследования субъекта преступления. *Право и закон*. 2018. № 3. С. 388–393. (Кыргызская Республика)

Таран Н.Г. Історія розвитку українського законодавства про суб'єкт злочину. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Випуск 6. Том 4. С. 11–16.

Таран Н.Г. Традиції української кримінально-правової теорії щодо визначення віку кримінальної відповідальності. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2018. Випуск 2. Том 3. С. 113–116.

Таран Н.Г. Зниження віку кримінальної відповідальності: «За» та «Проти». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Випуск 33. Ч. 2. Т. 2. С. 84–89.

Таран Н.Г. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: огляд зарубіжного законодавства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Випуск 6-2. Том 4. С. 137–141.

Таран Н.Г. До поняття спеціального суб'єкту злочину та його основних ознак. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Випуск 3. С. 145–149.

Таран Н.Г. Концептуальні засади розуміння суб'єкта злочину у порівняльно-правовому аспекті. *Сучасне державотворення та правотворення: питання теорії та практики: тези Міжнародної науково-практичної конференції* (Одеса, 11-12 грудня 2015 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2015. С. 126–128.

Таран Н.Г. Стан дослідження віку суб'єкта злочину в Україні. Актуальні питання правової теорії та юридичної практики: тези Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 12-13 серпня 2016 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2016. С. 105–107.

Таран Н.Г. До питання про вік кримінальної відповідальності. *Розвиток сучасного права в умовах глобальної нестабільності: тези Міжнародної науково-практичної конференції* (Одеса, 09-10 вересня 2016 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2016. С. 103–105.

Таран Н.Г. Історичні аспекти розвитку поняття суб'єкта злочину. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина: тези Міжнародної науково-практичної конференції* (Запоріжжя, 23-24 червня 2017 р.). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2017. С. 90–92.

Таран Н.Г. Суб'єкт злочину за кримінальним законодавством США. *Державне регулювання суспільних відносин: розвиток законодавства та проблеми правозастосування: тези Міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 14-15 липня 2017 р.). Київ: Центр правових наукових досліджень, 2017. С. 81–83.

Таран Н.Г. Про стани неосудності та обмеженої осудності за законодавством України та держав романо-германської правової сім'ї. *Законодавство України у світлі сучасних активних реформаційних процесів: тези Міжнародної науково-практичної конференції* (Київ, 12-13 жовтня 2018 р.). Київ: Центр правових наукових досліджень, 2018. С. 95–97.

3. Зазначені праці підтверджують належний навчально-методичний рівень, актуальність обраної тематики, фахову підготовку дисертації здобувача Науково-дослідного інституту публічного права Таран Н.Г. на тему: «Суб'єкт злочину у кримінальному праві України: теоретичні та прикладні аспекти», а також практичну значимість роботи та можливість використання результатів дисертаційного дослідження при викладанні вище зазначених навчальних дисциплін.

Голова комісії:

О. Ю. Дрозд

Члени комісії:

А. А. Вознюк

І. В. Дубівка

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший заступник директора
Науково-дослідного інституту
публічного права,
кандидат історичних наук, доцент
І.М. Пекарєв
«21» червня 2019 р.

А К Т

**впровадження результатів дисертацій здобувача наукового ступеня кандидата
юридичних наук Таран Наталії Григорівни
на тему: «Суб'єкт злочину у кримінальному праві України: теоретичні та
прикладні аспекти» у науково-дослідну діяльність Науково-дослідного інституту
публічного права**

Комісія у складі: заступника директора з наукової роботи Науково-дослідного інституту публічного права, кандидата юридичних наук, доцента Сороки Л.В., завідувача відділу науково-правових експертиз та законопроектних робіт, кандидата юридичних наук Куркової К.М., склала цей акт про те, що матеріали дисертації Таран Наталії Григорівни на тему: «Суб'єкт злочину у кримінальному праві України: теоретичні та прикладні аспекти» (на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право) мають необхідний теоретичний, методологічний рівень і практичну значимість та використовуються у науково-дослідній роботі наукових відділів Науково-дослідного інституту публічного права, а саме для подальшого розроблення наукових питань щодо дослідження теоретичних та прикладних аспектів суб'єктів злочину у кримінальному праві України і використовуються Інститутом в межах реалізації теми науково-дослідницької роботи Науково-дослідного інституту публічного права «Правове забезпечення прав, свобод та законних інтересів суб'єктів публічно-правових відносин» (номер державної реєстрації 0115U005495).

Використання результатів дисертації сприятиме активізації та підвищенню ефективності наукової діяльності наукових працівників наукових відділів Науково-дослідного інституту публічного права.

ВИСНОВОК

Результати дисертаційного дослідження Таран Наталії Григорівни на тему: «Суб'єкт злочину у кримінальному праві України: теоретичні та прикладні аспекти» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук вважати впровадженими в науково-дослідну діяльність Науково-дослідного інституту публічного права під час проведення загальнотеоретичних і галузевих досліджень, спрямованих на вирішення теоретико-методологічних проблем науки кримінального права.

Заступник директора
з наукової роботи
Науково-дослідного інституту
публічного права,
кандидат юридичних наук, доцент

Л.В. Сорока

Завідувач відділу
науково-правових експертиз та законопроектних робіт,
Науково-дослідного інституту публічного права
кандидат юридичних наук

К. М. Куркова